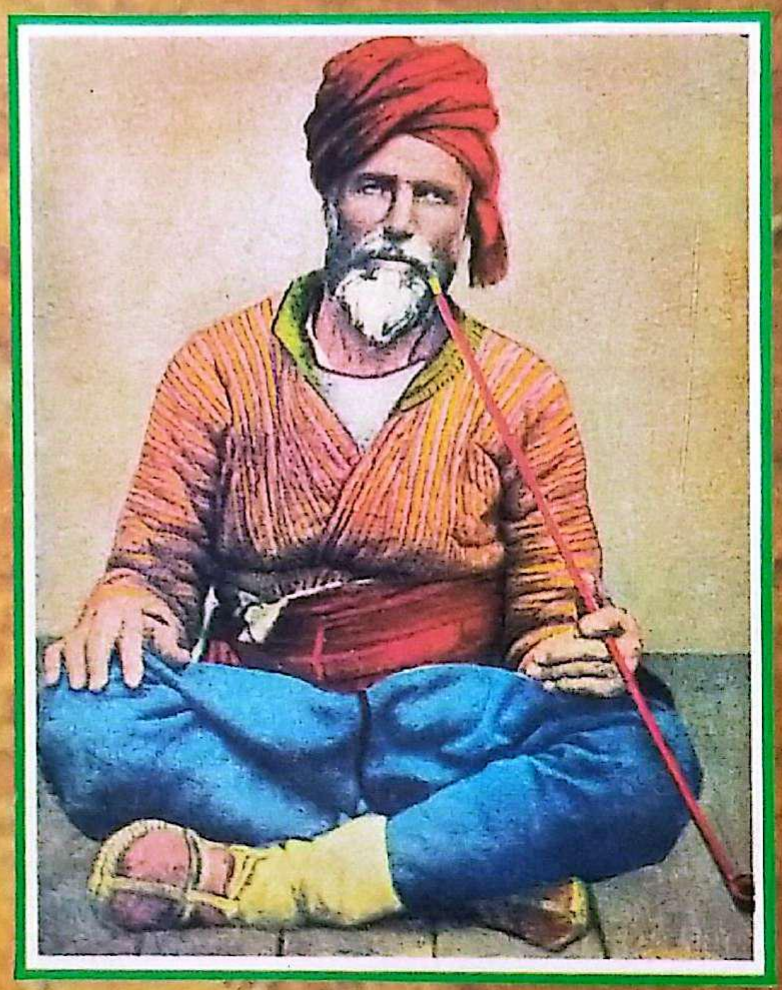

derviš
sušić

ČUDNOVATO

Derviš Sušić je rođen 1925. godine u Vlasenici. Pohađao je gimnaziju u Tuzli i Učiteljsku školu u Sarajevu iz koje je početkom marta 1942. godine, sa grupom skojevaca otišao u NOV, u Prvu proletersku brigadu.

Poslije rata bio je učitelj i novinar, upravnik Narodne biblioteke i Arhiva u Tuzli, predsjednik Udruženja književnika BiH i član Akademije nauka i umjetnosti BiH.

Objavio je knjige *»S proleterima«*, *»Momče iz Vrgorca«*, *»Jabučani«*, *»Ja Danilo«*, *»Danilo u stavu mirno«*, *»Pobune«*, *»Uhode«*, *»Žestine«*, *»Tale«*, *»Parergon«*, *»Hodža-strah«*, *»Nevakat«*, *»Žar i mir« 1-2*, *»Listopad«*, *»Jesenji cvat«*, *»Cvijet za čovjekoljublje«* (drame), knjigu za djecu *»Njeno visočanstvo štikla«* i brojne pozorišne drame i TV serije.

Recenzenti:
Džemaludin Alić
Miroslav Prstojević

Glavni urednik:
Miroslav Prstojević

DERVIŠ SUŠIĆ

ČUDNOVATO

(kazivanje o razlici)

izdavačko preduzeće

"Oslobođenje public"

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna i univerzitetna biblioteka Bosne
i Hercegovnine
Sarajevo

886.1/.2-94

SUŠIĆ, Derviš
Čudnovato: (kazivanje o razlici) / Derviš Sušić. - Sarajevo: Oslobođenje Public, 1992. - 231 str. ; 20 cm. - (Biblioteka Meridijani)

ISBN 86-319-0236-5

3311622

Knjigu posvećujem jednom od svojih predaka - šejhu Hamzi Orloviću i hiljadama njegovih sljedbenika, pripadnika hamzevijskog vahdeti-vadžutskog tarikata i pokreta, a koje carska sablja isječe u drugoj polovini šesnaestog stoljeća, navodno zbog jeresi. Kad Moć iz obijesti ili straha za se - provali zulumom, tad se ljubav, ljepota, dobrota, istina i pamet, pravda kao zakon i pravičnost kao unutrašnji strogi sudija pojedinca prema samom sebi, kažnjavaju kao zločin. Čudnovato je da su i carska uprava - od sultana, do muhtara, sudije i dželati, također uvjereni da su nevini i čisti pred Bogom, vjerom i vremenom. Proganjanim, mučenim i svirepo poubijanim šejhu Hamzi i hamzevijama - Allah rahmeteile!

Derviš Sušić

Ovu pripovijest kazivao je čovjek koji se ničega što je čovjeku namijenjeno, ne odriče, koji ništa što postoji ne poriče i koji je dobio koliko je zaslužio, a izgubio najdragocjenije. Zapisano je istinito u onoj mjeri u kojoj je to živom biću, ograničenom zakonima tijela, duha, društva i prirode, moguće prihvatiti. Možda su naši životi nečiji ružan san ili mučna obaveza neke daleke obuhvatnije savjesti. A naše pripovijesti blago olakšavanje i njemu i nama.

Ovo sam sprva kazivao dvojici svojih mladih učenika i sljedbenika, uvjeren da će je jedan vjerno prenijeti potomcima. Drugi će me izdati. Jer i izdaja ima svoje predznake na licu, pogotovu u očima, kao svaka bolest. Bogu je bliža žrtva izdaje, nego njen vinovnik. Oslonjen na tu sigurnu istinu, nisam učenicima odavao šta mislim i znam o njima. Obojica su prilježno bilježili.

Bijaše zima. Oko stare džamije sagrađene sedam godina poslije velike bitke na Mohaču, zviždala je i jaukala mećava po kakvoj ni gladan vuk ne oblijeće, iskeženih zuba oko torova. Poslije jacije, a pošto se prorijeđeni redovi vjernika raziđoše, ostade samo onaj

momak-učenik na čijem je licu bilo sve čisto kao čitko napisana dobroželeća namjera. Ponešto mu kazah, on zapisa. Rastadosmo se, svako na svoju stranu, da se što prije izmakne mećavi. Kad, ujutru, ja u džamiju, prije vjernika, uzeh oba deftera tek onako da provjerim koji momak ljepše piše, a na defteru onoga kog sinoć ne bijaše, a čije lice je nevjerom bilo podliveno, neko krupnim nezgrapnim slovima ukoso preko cijele stranice poručuje meni:

"Budalo! Povjerenje, bojnog konja i priču o sebi ne daj svakome!"

U hamzevijskim tajnim družinama po Istambulu i Koniji naučio sam kako zavjerenik izlazi na kraj s uhodama carske vlasti. U beznadežno malenom i siromašnom Kudelju, opreznost mi je popuštala kao prijesni oputnjaci po glibavom putu. U selu je nikako ni bilo nije. Ipak se ne iznenadih ovoj opomeni nepoznatog prijatelja koji je s pravom uzeo sebi pravo da me nazove budalom. Rekoh da sam od početka osjećao skrivenu neku zlobu ispod momkovog pritajenog straha u očima. Sumnjao sam, ali previše lijeno i nehajno. Kad na defteru pročitah grubu, a spasonosnu opomenu, odlučih da sutradan nasamo s nesrećnikom popričam i da mu kažem - idi ti, živ bio, kući, meni više nisi potreban, i da mu tu svoju odluku opširnije objasnim nečim izmišljenim, a uvjerljivim. Ali - i da ga ohrabrim - lijep ti rukopis imaš, možda te prime u carsku pisarnicu.

Sutra.

A sutra - njega nema. Tek na proljeće nađoše ostatke njegovih kostiju i jednu kunduru u šumi Mračaji.

Ko li je to nada mnom bdio? Neko koga je Bekrija zlatom ili prijetnjom obavezao? Ili Koluhija? Ne znam. Samo - vidim, stariji je i od pisara nepismeniji, ali i od pisara i od mene pametniji toliko da mene može nazvati - budalom. Nikad ne dokučih ime njegovo. Povremeno me

treskala drhtavica od pomisli kakvim li je sve teškim tajnama skotna naša bosanska noć. A kakvim se čudnim i mednim razmeće ljepotama njen osunčani dan.

Posla mene otac na škole u Istambul, čim sam završio medresu u Donjoj Tuzli. Posla me ne bi li od mene tamo istesali ili kadiju, ili muderisa. Mogao je otac platiti, a i pamtio je da smo starinom, još od prije islama u Bosni, koljenovići, i da nam je neko uvijek bio neka učena i uticajna čelenka. Volio sam pismo i knjigu od malena. Ali pamtim da sam kao dječak više cijenio dobra konja, nego čuvenog kadiju. Nešto od tog cjenovnika ostaće mi kroz cio život.

Kako je carska prijestonica puna carskih doušnika, a učilišta pogotovu, završne godine učenja, i uz učenja - druženja s mladim i starim hamzevijama, po tajnim družinama zavjerenika - proveo sam u Koniji i Jedrenu. Taman da se primaknem konačnom ispitu, a navršim dvadeset i četvrtu godinu, kad rekoše - pet mjeseci obnavljaće se zgrade učilišta i konaka, pa ko može - neka trkne kući, a ko ne može, neka se nekako uz božju pomoć strpi i snađe. Ja poželio svoje selo, kuću i ukućane, poželio šume i livade što se kosim stranama i sa istoka i sa zapada spuštaju prema studenom Brzelenu u čijim sam se virovima, naročito pod vodenicama, naučio plivati i dva tri puta zaradio tešku vrućicu s bolovima u plućima od čega sam se jedva živ izvlačio. Zaželio se za tolike godine izbivanja po dalekoj tuđini, pa smislih da mogu za mjesec stići kući, radeći za hljeb, a čuvajući nešto groša za

konak i presvlaku. Hvala Bogu i jednom ukradenom konjiću, za dvadeset i šest dana stigoh u grad Šabac.

Ee, ali, od strašne vijesti, zamalo ne pobjegoh natrag u Anadoliju, ili gdje god u kakav neznan vilajet na dalekom jugu Misira. Bosanski putnici u hanu u Šapcu rekoše mi da je nedavno po Istočnoj Bosni, od Sarajeva do Biline, kuga satirala sela i varoši, a da su brzelenska sela listom polegla. Kad im kazah ko sam i odakle sam i kud sam naumio, uzeše me odvraćati, a samo handžija, ljut na neuredne putnike, reče da bi najbolje bilo da odem kući, prodam sve što je moje od nasljeđa i da bježim glavom bez obzira, ali s dosta dukata opasanim oko sebe, jer je i bjeguncu i goniocu lakše sa zlatom, nego praznih šaka.

Više od strave, nego iz suzama oblivene radoznalosti, ja požurih kući. Ne htjedoh na ljubovijsku skelu, nego okolo, na zvorničku, koja je prometnija, a i u samom Zvorniku sam očekivao pobliže vijesti o svojima. Mora da je kakav Brzelenac, bježeći, zastao u Zvorniku, dok ne preturi muku i ne ispriča dovoljno da sebi olakša, da bi mogao poći natrag u zamrla sela.

Iz Bosne, skelom drinskom još naviru buljuci raspamećenih koji su kugu preživjeli. Uzalud bjehu stroge zapreke vlasti. Gomile su srljale na istok kao da ih s leđa strašna vojska goni.

Bos, mlad i hitar skeledžija primi mene samog na desnoj obali, jer drugih namjernika za Bosnu nije bilo. Snažno izmahuje golemim veslom meni nadvikujući brzu i hučnu Drinu:

"Nije kuga prešla rijeku. Ili ja nisam čuo da je nekog s ove strane dohvatila. A ti, veliš, kući?"

"Kući."

"Jesu li tvoji živi?"

"Ništa ne znam."

"Kažu mi bjegunci - nije ni srebrenički kraj zahvatila. Ima tamo jedno selo Fojhar. Vele, dva Fojharca sjekli šumu, kad pred njih banu dvije žene, jedna bijela, druga

crna. Rekoše Fojharcima da su one bijela i crna kuga i još im narediše da ih na leđima iznesu uz golemu strminu da svrate i u njihov Fojhar i sataru ga. Ponesoše njih prestrašeni Fojharci, ali u po puta posustaše. Tad veli jedan Fojharac onom drugom - mili brate, svakako nam je mrijeti, nego, de ti da mi ove dvije džizlije povalimo... i dobro odguslamo, pa šta bude! Što rekoše, to i učiniše. Povališe ih u lišće, svaki svoju, i odalamiše po nekoliko puta. Obje kuge, plaho zadovoljne, darivaše ih gurabijama i grošima, rekoše im da tim krajem neće svijet tamaniti i vratiše se pjevajući.

Tako dva Fojharca spasiše svoj Fojhar, grad Srebrenicu i cijeli kraj od Fojhara preko Srebrenice do Drine. Pa sve nešto mislim, moj dostu i prijatelju, kako se Bošnjaci prije ne dosjetiše da to s kugom učine.

Eto, efendija, stigosmo. Ne, ne vadi ništa iza pasa. Vidim da iz velike daljine dolaziš. I to kljuse ti je pri kraju snage. A u koji kraj ideš, šejhefendijo, ako se smije znati?"

"Selo mi je pored Brzelena..."!

Momak se smrče. Grla suhljeg nego dotad, reče meni, ne gledajući u me:

"Neka ti je sa srećom! Želim ti da makar nekog od ukućana zatekneš."

Gomila bjegunaca jurnu na skelu. Ja i moje kljuse jedva se nekako iskobeljasmo na travnatu zaravan. Drhtav od strepnje koju mi podjariše skeleždijine nerečene nagovijesti, uđoh u carski grad Zvornik. Stepnja je vikala o najgorem da me čeka. Nemoćan jezičak nade palacao je iz dubina, ali se nije mogao probiti do srca da ga ohrabri. Rasut razum nije umio da pripremi sebe i da uvažavanjem svih okolnosti primi nesreću kao neminovnost koje je živ čovjek najčešća žrtva. Samo se brige roje. Ima ih kao u cara dukata, kao u Bosni bukova žira.

Stajao sam na sred zvorničke čaršije u nedoumici da li da potrošim i posljednja četiri groša za hranu, ili da

oduzmem od svog dostojanstva, pa nekoga zamolim za komad hljeba i uz hljeb šta se nađe. Držao sam za ular mog vjernog i bijednog saputnika i gledao na koja bih dućanska vrata pokucao. Valjda je moja želja prejako oko mene rasipala nijem zov upomoć kojem bi se neka pobožna i osjetljiva duša morala odazvati milosrđem. Naučio u školama da glavnu misao ili želju, ili obje zajedno, svom snagom i žestinom usmjerim u jednom pravcu, ugledah pekaru s koje su mirisali taze somuni. Uskoro se kroz veliki otvor na koji se istura hljeb kupcima, pojavi stroga, strogim crtama srezana glava sa progrušanom četvrtastom bradom. Viknu:

"Heej, šejhefendija, svrni malo ovamo!"

Priđosmo moj bijedni saputnik i ja. Visok čovjek, začudo blagih očiju u oštroj zbilji lica, stajao je sad na pragu pekare, čija su spoljašnjost, veličina i savršen red oko dućana dovoljno govorili i o vlasniku. Reče mi da svežem konja za gvozdenu halku u uglu dućanskog zida, a zatim mi rukom pokaza da uđem. Sjedosmo na klupu jedan do drugog. Uljudno me ispita otkud idem, zašto idem, kuda idem i jesam li gladan. Ja sam kratko odgovarao. Ali, kad spomenuh Brzelen i da sam naumio izvidjeti ko mi je kugu preživio, on pognu glavu.

Zna sve, a neće da mi kaže. Ne bijaše pristojno da ga pitam je li poznavao moje i ima li ko živ. Izgleda, a izgled je o tome govorio, da bješe jedan od onih dostojanstvenih i samouvjerenih koji jedini imaju pravo da pitaju, a da odgovore kad nađu za shodno. Drugi pred njima imaju neopozivu obavezu da kratke odgovore daju i ni jednu suvišnu da ne dodaju.

Pozva momka iz radne prostorije i zapovijedi mu da probere dva najbolje pečena somuna, da ih dobro maslom iznutra natopi, jedan odmah meni na ruke, a drugi neka zavije u peškir za poputninu. Onaj što meni dopade šaka iščeze u mojim ustima prebrzo, jer sam i pored sveg suzdržavanja, morao otkriti koliko sam mahnito gladan.

Kad i posljednju mrvicu progutah, pita mene moj nepoznati dobročinitelj:

"A da ti nisi Sulejman, sin Hasanagin?"

"Jesam."

"E pa, ako hoćeš, poslušaj me! Daleko tamo na sjeveru carstva ima jedna plahovita rijeka, a zove se Moriš. Našli se ja i otac sadašnjeg kudeljskog dizdara u krvavoj nevolji. Desetak dušmana, svi vješti konju i sablji opkolili nas. Sječiva samo pršte i sijevaju. Vidimo mi, izmoći ne možemo, pa počesmo uglas učiti Fatihu vlastitim životima za rahmet očekujući svaki čas da se od svojih duša rastanemo. Ruke nam već zanemoćale.... a dan bijaše vreo, usta mi iznutra popucala od žeđi... dok ti se iz velike stiske, vriske i bojne vreve ne izdvoji tvoj otac Hasanaga sa četvoricom svojih Brzelenaca, svi na dobrim brzim konjima, sjuriše se na taj smrtni prsten oko nas, većinu očas isjekoše, dvojica ranjenih dušmana pobjegoše, a dizdar i ja odahnusmo i sa Hasanagom se izljubismo i tvrdo prijateljstvo utvrdismo. Otada sam dužan tvome ocu više nego što carska hazna platiti može.

Ti, dragi moj Sulejmane, de ti mene poslušaj! Sad ću ja tebi od kuće donijeti dvadeset dukata i dovesti izdržljiva sedlanika i novo ruho kakvo pristaje takvom učenjaku i sinu onakvog junaka, pa se ti lijepo vrati otkud si i došao i otud se više nikad ne vraćaj u Bosnu! Ti u tvoje brzelenske Vitešiće nemaš kud. Crne te vijesti čekaju i srce ti tolike gubitke izdržati neće."

"Ko je živ, a ko je mrtav?"

"Nije moje da ti prvi o tome kazujem. Primi od mene što ti dajem i vrati se!"

"To - ne mogu. Moram vidjeti..."

"Sulejmane, ne idi!"

"Moram."

"Dobro. Onda stisni srce, razaberi sve, pa kad se isplačeš i malo smiriš, prodaj i kuću i zemlju i stoku i

saseli ovamo u Zvornik. Ja ću ti sve urediti da se ovdje dobro snađeš... od kuće i zemlje... do carske službe..."

"Ako do toga dođe, mogao bih i u Kudelju. Pomagao bi mi tvrđavski dizdar kog mi ti, dobročinitelju, spomenu..."

"Novi dizdar neće. Ne poznaješ ti njega. Nego, ti učini kako ti rekoh, dug je život pred tobom..."

"Očevinu prodavati neću. Radije ću se postupno pretvoriti u seljaka, da održim mušku lozu na djedovini. Ne ostavlja se baština tako lako. Mi smo još prije islama u Bosni pripadali lozi plemstva Vitezića. A kad El-Fatih na Bosnu navali da je zdrobi ili na islam prevede i pod svoju upravu podvede, predjenuše preci prezime na Vitešići. Dva brata Vitezića pobjegoše prema moru i Rimu, a trojica Vitešića ostadoše i primiše islam, smisliše nova imena, a prezime osta tako. Današnje. Od te trojice dvojica pođoše na zapad, ili na sjever prema Budimu i tamo se izgubiše. Da li izgiboše, ili velike timare zadobiše, pa se ne htjedoše javljati sirotinji bosanskoj ovdašnjoj, nije mi poznato. Od onog trećeg koji ostade, povukosmo lozu mi brzelenski Vitešići, pa, ako, sam, moj dobročinitelju, sad, poslije kuge, sâm, valja mi na toj zemlji ostati, makar za godinu dvije spao na prosjački štap od neznanja da upravljam imetkom, ili od čega drugog, svejedno je."

Čovjek se još od početka mog kazivanja počeo ljutiti. Možda sam u njegovim očima bio ohol i samoljubiv momak koji ne sluša starije i pametnije. Možda je o našoj lozi znao više i temeljnije, nego što sam mu ja nabrbljao. Ljutnu se, otćuta, lako se udari objema rukama po koljenima i ustade.

"Paa, kad je tako... onda idi! Bog neka ti je na pomoći! Pritisne li te golema nevolja, ja sam ovdje dok sam živ. A i djeci sam svojoj prenio svoj dug prema tvom ocu Hasanagi. U dizdara se ne uzdaj! Od njega možeš dobiti samo korbač, kolac ili konopac. Hajd, allahimanet!"

"Hvala ti na dobročinstvu! Mome si se ocu odužio, mene mnogo zadužio i to ti zaboraviti' neću. Ja odoh. U boljem se vidjeli!"

Klapajući drumom u teškim i razvaljenim kundurama, sav u strepnji šta ću kod kuće zateći, pitao sam sebe o sebi samom, a ništavnost i oholost kao odgovori smjenjivali su se brzinom svjetlica u planinskom prolomu oblaka. U pregrijanoj ludoriji misli stigoh do tačna zaključka iz neke od debelih knjiga da je razliveno opšte sadržano u izuzetnom, pa odmah upadoh u sebeljubivo pitanje - nisam li ja jedna od tih bogomdanih izuzetnosti koja čak ima pravo da odbija ponuđena dobročinstva čestita i mudra čovjeka zarad nekog višeg cilja!

Kakvog?

Odgovora nema. Kako će ga i biti kad je plemeniti očev prijatelj već najavio da nikog svog zateći neću. A u Bosni postići nešto sâm, bez jake potpore ili roditelja ili rodbine, i bez duboke kese, nije moguće.

S betnjem knjiga i dvije preobuke kraj nogu, sjedim sâm na binjektašu pred svojom avlijom. S binjektaša je moj ozbiljni otac uzjahivao. Moja dva brata starija uskakali su u sedlo sa zemlje što sam i ja za rana naučio. Mogao je to i otac, ali samo u nevolji. Inače mu domaćinsko dostojanstvo nije dopuštalo. Sjedim sâm na tom kamenu pred avlijskim vratima i prisjećam se kako sam od braće, koju je carska ili vezirska zapovijest svakog časa mogla pozvati na vojnu, naučio mnogo čemu, od sagiba iz sedla do dvostrukog izmaha i presijecanja

vrbovog koca u najvećem konjskom trku. Oca je petkom u Kudelj, na džumu, do ovih vrata ispraćala majka, i za njim šaptala molitve za sretna puta. Braću je obično ispraćala sestra, ponekad i ja. Ali, šta mi vrijedi svo znanje stečeno u kući, na vježbalištu ispod sela, na Istoku od Istambula do Jedrena, kad sjedim sam na binjektašu, a u leđa mi pirka planinski vjetrić s planine i škripuca i lupka davno otvorenim kućnim vratima na pustoj kući i opominje me da unutra više nikog nema i da su tu negdje u blizini mnogi dragi grobovi, pobogu, šta vrijedi? Konjić pod presavijenim pokrovcem prevezanim kolanom, revnosno, punim zubima grize obilnu orošenu travu i ne obzire se na me. Nije zamjeriti ni njemu ni travi zbog ravnodušnosti spram mojih patnji. Ta, koliko je jada nanio čovjek i konju i travi, ni nebesa, koja tako lako pale i gase tolike zvijezde, ne bi umjela nabrojati. Konj gricka travu, ja grizem donju usnu do krvi, jezikom smičem slane suze s gornje, ali zalud ih smicati i maramom iza pasa brisati. Liju obilno i nagone grlo da tiho ječi -

sestrooo,
braćooo,
babooo,
majko mila nasmijana!
Šta ću, kud ću sam?

kad ovakva strašna osama, iako od Šapca naslućivana, nije u naviku ukovana.

Srce pod grlom bije. U glavi tučana zvona zvone... I, ko zna dokle bi ta mračna muka potrajala, i da li bih i ukoračio u avliju, ili se smjesta vratio u Zvornik da otud zajedno s mojim dobročiniteljem, a očevim prijateljem nešto s imetkom učinim, možda bi me ta muka od ovog svježeg jutra održala do vrelog podneva, do noći, svunoć, do sudnjega dana, da ne čuh od davnina znan udarac vrata na maloj sobi u prizemlju, pa dug škrip kućnih vrata koja neko širom otvara i zvonak glas djevojački, ali ne sestrin

.... moj sokole, sokoliću,
ne penji se na visoko,
izgorjećeš na sunašcu...

Ustanem drhtureći - da mi se to kakve prikaze nisu počele javljati, otškrinem mala avlijska pješačka vrata, provirim

na avlijskom točilu podmetala je naš veliki đugum i pjevušila i dalje mlada okretna hrišćanka u čistim bijelim rubinama. Napuni đugum, ostavi ga malo podalje,

još me ne vidi,

vrati se točilu, podiže ruke i vješto preko glave smače gornji dio odjeće, zaveza ga oko pasa, zadjenu ga u stvari na nekoliko mjesta za šarenu tkanicu, za pas, pa se cijelim gornjim dijelom tijela izigra pod studenim mlazom perući se i pjevušeći na mahove, frkćući i klikćući, izmi se svom snagom, zatim skide bijelu maramu s glave, rasplete punđu pletenica s potiljka, počešlja se gustim češljem, kvaseći ga pred svaki potez niz crnu dugu kosu, malo nagnuta na jednu stranu da bi lakše baratala s kosom, rasutom niz pleća,

gola,

do pasa gola,

ja - skamenjen blenem, cvokoćem od straha, iako sam se ženskog tijela nagledao, treperim kao da prvi put vidim, ali me nikad ovakva ljepota nije ovako ošinula, meni koljena klecaju, a ona pjevuši, pletenice plete, na potiljak ih savija, raširi maramu, pažljivo je raširi, namjesti na glavu i vješto sveza za potiljkom. Navuče košulju preko glave na mokro tijelo. Malo popravi maramu, pođe od točila, sagnu se da uzme đugum i tek tada ugleda mene. Trgnu se, skoči do cjepanika, spodbi zasječenu sjekiru i s njom u ruci, mrko pita mene:

"Koji si ti"?

"Ja..." ali ja o sebi u tom trenutku ništa znao nisam, meni su još pred očima sijevala njena ramena, mišice i ruke, ja sam htio da pitam, da zamolim da mi se kaže šta

to bi i da li to bi, ili se meni samo pričinilo. Jedva promucah: "Ja sam iz ove kuće."

Gleda me iskosice, oblazne suhe usne, a sjekira joj u ruci još poigrava.

"Ti? Ti iz ove kuće? Takav dronjav i kaljav, pa iz ove kuće?"

"Ja. Dugo putujem. A jesi li ti sama u kući?"

"Jesam. Što pitaš?"

"Znači, sve pomrlo, samo ja... eto... živ."

Polako spusti sječivo do stopala.

"Heej, a da ti nisi onaj što je stalno bio daleko, daleko... negdje... tamo u tuđim zemljama i nekakve škole učio?"

"Jesam."

"Pa... otkud takav.., nikakav?"

"Ja..."

"Jesi li gladan?"

"Jesam."

"A kako ti je ime?"

"Sulejman."

"A kako ti je ocu bilo ime?"

"Hasanaga."

"Aha! A kako ti je materi bilo ime?"

"Zehra."

"Aha! A koga je konj ujeo za mišicu?"

"Mene."

"Aha! Ima li biljeg i na kojoj ruci?"

"Ima. Na lijevoj."

"Pokaži!"

Zavrnuh rukav.

"Eto, vidiš li?"

"Vidim. E jesi. Iz ove si kuće."

"Ja jesam. A koja si ti?"

"Radovanova."

"Radovana sa Stare Gradine?"

"Jeste."

"A kako je tebi ime?"

"Ružica."

"A šta ti ovdje radiš?"

"Pričaću ti. Hajd, ulazi! Najprije ćeš jesti. Nadrobiću ti kukuruze u mlijeko. Poslije ćeš srknuti malo meda razmućenog u mlijeko, sebi da dođeš. A pravo ćeš jelo jesti kasnije. Nije dobro - tako gladan, pa odmah za teško jelo. Hajd, ulazi, što stojiš!?"

"Aha! Veliš da uđem?"

"Pa u svoju kuću ulaziš, pobogu..."

"Tako i jest."

"Sjedi tu pored' ognjišta! Nisam jutros palila vatru. Ma, sjedi, božji robe, što zirkaš u me?"

"Onako... a otkud ti ovdje?"

"Peta godina. Pričaću ti. Pričaćemo. Dugi su dani pred nama. Aaa, mog Sulejmanage, kakav mi se pojavio! I to pred svojom kućom! A ja mislila, ti ćeš otud na bijelu konju... uz carsku pratnju... u zlatu da sjevtiš. De, makni se malo da naložim vatru! Dva bakrača vode da ugrijem. Da se poslije doručka okupaš i u čisto preobučeš. Da budeš pravi Hasanagin sin. Tako! De, sad jedi! Heej, ne tako brzo! Vidi se da si mnogo zagladnio. Ne valja naglo ni mlijeko čak. Jedeš poput hajduka kog su dugo gonili, a on upao jataku u kuću... Hoćeš nešto da kažeš? De, najprije sažvači, pa onda reci! Kazuj!

"A moji... svi pomrli?"

"I moji su. O tome ćemo kasnije. Važno je da si ti živ, da ima ko upravljati kućom i imetkom."

"Ne znam ja upravljati kućom ni imetkom."

"Pa, jà šta si učio tolike godine po tim dalekim zemljama?"

"Svašta. Ali to nisam. De, kaži, je li iko od mojih ukućana živ?"

"Dè se ti, ago, najprije okupaj, presvuci, doði malo sebi od tolika puta! Sve ću ti potanko kazati."

"Ko je živ, pitam te!?"

"Paa... niko."

"Kako to?"

"Hajd, okupaj se! Voda je ugrijana."

"Zar baš niko?"

"Ih, kakav si... a iz ovakve kuće."

Nisam znao da udarac koji drobi mozak i razara prsni sepet može da drži čovjeka ovako osrednje začuđenog i nespremnog da shvati i prihvati istinu strahovitu. Gledam čas u djevojku, čas oko sebe po prizemnom predsoblju i ta istina me još ne dodiruje svim svojim značenjem strašnim. Noge polako otkazuju kao da su one prije mozga shvatile sve, oči iščekuju kad će se na pragu pojaviti majka, najprije ona, a za njom pokuljati ostala čeljad da se izgrlimo i izljubimo nakon toliko godina mog izbivanja po dalekim zemljama. Kućna vrata otvorena. Niko se ne pomalja. Moj konjić, moj vjerni saputnik uvukao se za mnom u avliju, napi se vode na koritu, i tu ostade da stoji i da se hladi blizinom izvorske vode. Niko. Niko ne ulazi. Noge pomalo drhture, ali žalost još nije nalegla svom težinom na ramena i na srce. Kao da se dopola potrošila u udarcima vijesti od Šapca do pod selo. Blenem u vrata i pitam:

"Nisam valjda ja jedini ukućanin?"

"A ja?"

"A čija ono ti bješe? A jah! Radovanova. Je li Radovan živ?"

"Jeste."

"Aha, dobro je."

"Heej, ne stoj takav pred kućom! Ne priliči kući da joj neko njen takav stoji na vratima. Šta će reći svijet?"

"Zar ima svijeta?"

"Ostala je trećina sela."

"Trećina! Dobro je da je iko."

"De, ti još malo posjedi! Tako! Jà, koliko si, jado, na putu?"

"Još malo, pa mjesec."

"Bože me prosti! Nije te snaga izdala?"

"Nije."

"Mnogo."

"A ko je pokopao moje, a ko tvoje?"

"Svoje sam sama. A kovač ovdašnji pomogao je svima, pa i meni da tvoje pokopamo kako je red i običaj. Ne ujeda te dim s ognjišta?"

"Ma, jok, samo ti radi! A kako je tebi ime"?

"Pa rekla sam ti - Ružica. Ne znam što mi takvo ime nadjenuše. Sav mi je život pun nekakvog trnja... De, sad, dvije, tri kašike meda! Tako! A što to zagledaš u sahan?"

"Iz ovog sahana jeo je otac. A unaokolo nešto piše... Arapski. Vidi, ima i dan i mjesec i godina... stotinu i deset godina... a piše... eee..." u mjeri je zadovoljstvo, a u zadovoljstvu sreća. Bog je gospodar svih mjera". Eto, to piše."

Ne reče ništa na to. Poslovala je brzo i spretno oko ognjišta. A ja sam, stojeći i čekajući vlastitu odluku da odem da se okupam i presvučem, razmišljao kako je u spoljnjem izgledu prva stepenica ugleda, a moj ugled je u djevojčinim očima bio očigledno ništavan. Ali, ko na izgledu drugog zasniva svoje mišljenje o drugom, ili ne umije da vidi čovjeka, ili mu je sposobnost rasuđivanja prazna i površna. Sluškinja se eto, propinjala nada me... ee, nećeš, curice, ni o nesreći nećemo više razgovarati - ti kao učitelj, ja - kao učenik. Jesi lijepa, ali ljepota nije tapija za gospodarenje. Drugi zakoni vladaju tim odnosom. Ljepota može samo da im se pridruži kako bi se ti zakoni lakše prihvatili.

Odoh u veliku sobu, u hamamdžik građen uz peć radi kupanja u jesenjim i zimskim danima i noćima. Okupah se temeljno, obukoh samo rublje, obrijah se očevom britvom jer sam svoju u putu dao za tanak ručak i komad kukuruze za poputninu, pažljivo se odjenuh u bratovo bajramsko odijelo, na glavu metnuh nov očev saruk. Za sillah zadjenuh dugi jatagan s pozlaćenim kanijama i

drškom od slonovače i dvije male puške srebrom pokovane, a potprašene, za fermen zakačih pozlaćen lanac, a sat s ugraviranim crtežima na kapcima tutnuh za pas, pa kad se tako uredih spram svog stasa, porijekla i zdravog mišljenja o sebi, iziđoh iz sobe. Ružica je nekim poslom bila na avliji. Upravo je utrčavala u kuću, a kad vidje mene, stade prestrašena i prekrsti se nekoliko puta gotovo praveći od krsta krug koji je hvatao lice i grudi.

"Gospode bože! Isti..."

"Šta ti je?"

"Isti otac."

"De, ne boj se! Dođi sebi..."

"Aaa... isti otac. Samo mlad. Mlad i tankovijast. Isti!"

Poletje mojoj ruci saginjući glavu da me u ruku poljubi, oteh ruku, blago je preko plećaka zagrlih i rekoh:

"Ja ne znam kako su te moji držali. Ali, dok sam ja ovdje, ti si ukućanin. Preda mnom stoj kako priliči ravnome! Koja je godina tebi?"

"Biće da je nastala osamnaesta. Rodila sam se na sam Đurđevdan... Aaaa... mog Sulejmanage! Paa, dobro došao svojoj kući, ago! Kahve ima, šećera ima, čibuk s duhanskom kesom u sobi je, hoćeš li da ti pripremim? Da skuham? A što nećeš? Valja ti se kao domaćinu naviknuti. Sve kako ti je otac činio, valja i tebi, jer - ti si sad domaćin. Nećeš? E, onda ja moram da trknem... zakasnila sam zbog tebe ispustiti goveda i konje na pašu. A moram najprije krave pomusti, čujem ih kako muču, nabrekla im vimena, pa ih bole, nema ko toliko mlijeko da popije... pa ćemo sve u maslo... I ono tvoje konjče ću povesti i ukoljenčiti, neka se odmara s ostalima. Aaaa, vidi ti Sulejmana! Isti otac, ama mnogo mlađi, jest, časnog mi posta!"

Otrča. Ja se vratih u sobu i namjestih se na sećiji. Zabune su tutnjale po meni, a smiren razuman kraj se nije dao ni naslutiti. Eto, od onog gledanja s avlijskih vrata kako se djevojka umiva i češlja, pa do maločas, ne

stigoh da joj lice sagledam kako dolikuje muškom oku, za ramena, ruke, grudi, slabine i noge znam, sve je na njoj u savršeno pravilnim srazmjerama, sve je svježe, hitro, igrivo, pamtim joj i zube, dva gornja prednja su malo pločasti, ostali se nižu kao ugrađene blještavo bijele ogrlice kakve samo mlada divljač pred zrijenje ima. Sjedim i pokušavam da se prisjetim lica. Bježi. Ne da se. Nešto me goni da pođem za njom i da je još jednom pažljivo zagledam. Već mi je neobično bez nje. Prazna kuća otkako je djevojka otrčala. Lijepa je, draga je, svoje je čeljade, kao da sam je mjesecima tražio među mladim begovskim kmeticama, pa je najzad našao i prekrio je svojom zelenom dolamom da nikad drugome ne dopadne.

Čim sjedoh na sećiju u sobi, a bez Ružice u blizini, poče me polako hvatati nekakav čudan umor kao da od pamtivijeka čekam da se odmorim, uz umor neodoljiv drijemež kao da od Konije u Maloj Aziji dovde nisam lijegao, ni spavao. Naslonih lakat na tvrd sećijski jastuk, obraz poduprijeh dlanom... a kuća ćuti, nabacuje mi drage znane mirise u njoj,

a nikog nema,

nikog,

nema nikog,

kao da su sva čeljad, jutros, prije mog dolaska, otišla nekoj dalekoj rodbini u pohode, a ostavila mene samog, ne rekavši mi ni kako da živim, ni šta da radim u kući praznoj,

bolno praznoj,

mrtva, strašna praznina zvoni odsvukud, a drijemež se svaljuje težinom neba i krova i tavana na mozak, tijelom gmižu velike rijeke sna i vuku u svoje dubine,

dubine,

crne dubine,

a kuća miriše životom što ga je Ružica održala i odbranila nesreći neizmjernoj uprkos.

San - čudesa neka koja se ne pamte, pa trzaj.

Gdje je ona?

Ne može kuća, ne mogu ja bez nje.

Gdje je?

Izidem pred kuću spreman da je do večeri dozivam. Malo zatim ugledah je kako se drumom, podnožjem blago nagnutih livada, primiče kući, jašući golog nemirnog konja, obje noge prebacila na jednu stranu, konja pomalo lupka petama i već je čujem kako pjevuši.

Pred avlijom se veselo splaza s konja, uvede ga, privede koritu, ostavi, priđe meni, pita i kao pokorno čeljade, ali i kao neko ko bi da se začikava od milošte i odanosti;

"Jesam li okasnila?"

"Nisi."

"Sad ću ja štagod brzo za ručak."

"Ne treba. Bolje bi bilo da sjednemo u sobu i popričamo."

Gleduca me iskosice, pomalo sumljičavo, pomalo smješljivo, želi da kaže, svoj ti posao, ago, znam ja zašto muško u sobu zove, ali, možda ja krivo tumačim to njeno gledanje, možda smišlja kako da odgodi kazivanje o pomoru i mrtvima, kako da me održi vedrijeg. Sakri se nevješto za zbilju svakodnevnice.

"U velikom sam poslu, ago. Sve je spalo na moje dvije ruke. I kuća i konji i goveda i kokoši i hrana zeljovima. Ako, ovo je konj tvog oca, četiri mu godine, podučen je svemu, četiri sedla su u donjoj odaji za žito, a kraj njih su i uzde, pokrovci i bisage. Hoćeš li da ti ga ja osedlam?"

"Ja ću."

"Hej nećeš valjda u čistim čarapama do točila? Mokro je, skvasićeš ih. Vrati se, obuj bratove pohodne čizme - eno, od sviju su čizme pred malom sobom, sve po parovima, obuj one s mamuzama, najljepše će ti stajati, a sedlo - prvo odozgo, na njega je konj obiknuo..."

"Gdje su grobovi, da ih makar vidim?"

"A što odmah - grobovi? Sutra, prekosutra, zajedno ćemo obići. Sad - na konja, pa obigrajte žita i livade, može bit sretnete i nekog živog, ali ne vjerujem... hajd, sedlaj konja, hoću, ago da vidim, jesi li konju i sedlu vješt koliko si učen, čula sam da si kô momčić umio skoro kô i otac skočiti iz trka u sedlo, hajde, ago, živni, de, ne plači, tako ti boga, nije suza za muško, pogotovu nije za takva junaka, požuri, ago, da živiš... to je najpreče, hajd, opremi se, sedlaj konja!"

Poslušah.

Valjda da se pokažem pred njom kao delija kog toliki put i tolika žalost za pomrlim nisu polomili, skočih iz mjesta u sedlo. Stisnuh zube zbog bola u bedrima i kičmi. Odviklo se tijelo od ovakvih skokova. Naglo i grubo okrenuh očevog bojnog konja niz drum. Ne htjedoh u zapadne strane gdje su konji, goveda i psi. Navrnuh više mlina, nisam ni u naš mlin htio da svraćam, nagazih na studeni Brzelen, konj ga lako na gazu prebrodi i uspe se uz drugu obalu. Jutro poodmaklo davno, ali po kotlini još piri svježina, pa me umiva i sokoli da brže i veselije podbadam konja. Otplakah na nekoliko mjesta gdje smo u hladu granatih takiša ručavali u vrijeme velikih ljetnih vrućina, u vrijeme moba ili prazničnih teferiča. Prisjećao sam se tačno gdje je sjedio otac za sofrom, gdje dobra mati, gdje braća i sestra, ostrva hladovine mi kazivala gdje su se kosci, kopači ili žeteoci odmarali dok žega s neba ne promine, ponovo sam slušao njihove šale, smijeh zdravih seljačkih prsa i sjetne troglasne pjesme djevojačke, otplakah i prođoh, bol brzo zgasnu, pomislih

na kuću, Ružica zasjeni sve...pa kakva sam je budala da prvog dana uzjahujem i trčem uokolo, trebalo je bar tri četiri dana čestito kod kuće da se izodmaram, u Ružicu da gledam, da u sebi raščistim da li me to ona zasjenjuje zato što je duboko srcu draga, ili je samo drago iznenađenje što nisam sam u pustoj kući, zasjeni Ružica vidokruge...

Ako bilje korijenom i plodom pamti zakonomjernosti sunca, mjeseca, zvijezda, ako mjesec pamti svoje obaveze prema morima putem oseke i plime, ako dijete tijelom pamti rijeku, onda i rijeka pamti njegovu ljubav. Dok očev bojni konj, poigravajući se poda mnom, gazi mladi čair, slušam govor znane rijeke koja obalama, topolama i čistom nebu kazuje jade svoje odmjerenim ujednačenim višeglasjem. Čim joj stadoh na obalu vira u kojem sam se naplivao i naronio za tri ribarska djetinjstva, nazvah joj selam. Višeglasje se načas zbuni i zbrka u neslogu, ali se brzo preimači u žuborkavu dobrodošlicu. Lišće topola i vrba zaustavi dah od iznađenja što je voda govor i razgovor naglo promijenila. Brzo se snađe, shvati šta se zbiva. Krošnje zatreperiše prosjajem listova pozdravljajući svjetlost dana i blizinu vjernog znanca kog dugo nije bilo. Voda je zvala da se glavačke kliktavo sjurim u dubine vira. Krošnje me sestrinski nutkale uslugom da sve sa sebe dam njima na čuvanje, a bojnog konja ostavim u njihovom zdravom hladu.

Mile moje - ne mogu, poručujem im cijelim bićem, ne mogu sad, moram obići još mnogo prijatelja na imanju i oko njega, čeka me gusti lještar s tankim potokom po sredini gdje je ljeti stoka hladovala između jutarnje i popodnevne paše, moram pozdraviti dostojanstvenu gospodu hrastove koji su nam dali nesalomljive grede za kuću, hambare, kukuruzne koševe, pojate, eno ih stoje, i sad uredno gordo poređani kao velikodostojnici plemenitog roda, a čista obraza, stoje kao da dosad nikad ni jedan nije posječen, moram obići i jabučar, toliko puta

sam se verao po njegovim granama, pa zar da sad ne pozdravim i njega, moram da prođem i ivicom trnjaka malinama da se poklonim, od moje blizine u njima je šećer brže i obilnije natapao plodove.

mile moje, ostajte mi zdrave i vesele, eto mene opet za koji dan, ja moram dalje i žustrije, da se nadojim dokaza života da bih u kući što smirenije izdržao očiglednosti smrti,

vodo, raduj se i čekaj me jer me pamtiš, jer me u ovom kraju svaka voda pamti kao svoj rod, jer i voda pamti, tvrdim, makar cio svijet mislio suprotno.

Podbodoh konja u kas obalom, a Brzelen polako obrnu veselu dobrodošlicu u višeglasje nekakve svoje priče starostavne o tajnim i trajnim nevoljama razastrtim između sunca i svog izvorišta.

Da se ne bih mučio gledajući u Ružicu kao u najljepši blagoslov života, ili moj najteži nesporazum sa životom, ne svratih s brda kući. Psi me zasjetiše. Arlauknuše čučeći kod torova u suprotnoj strani. Od njih troje jedno se izdvoji, strka u kotlinu, pa istim trkom ukoso stranom, za mnom... Konj miruje u hodu dok se pas zaskakuje da mi vrhom njuške dotakne nogu u uzengiji. Tek kad malo bolje zagledah, po dvjema tankim gotovo zaraslim bijelim prugama niz čelo poznadoh svog dragog zeljovinu Điđu. Ja sam ga, dok je štene bio, s dlana mlijekom pojio, ja sam ga u njedrima nosao, od pasa samo sam njega poljubio u vrh kadifene njuške kad sam polazio na nauke u daleki svijet. Ne htjedoh zaustavljati konja, ni silaziti, skakao bi mi na prsa i cičao bi... Pozdravih ga srdačnije nego poznanika u ljudskom obliku i napričah mu svašta koješta, a pohvalih mu i to što me s tolike daljine, nakon toliko godina prepoznao i što mi se raduje. Dok kaska uz konja u ravni s mojom desnom nogom u uzengiji, ja mu pričam gdje sam sve bio i šta se sa mnom zbivalo. Pogledam, još više udaljen od torova, a stara Mađa i treći, bezimeni, još mašu repinama gledajući prema meni, i

povremeno se obzirući na puštenu stoku da se otkud kakva zvjerka ne primakne.

Primičem se selu, a dočekuje me tišina. Samo od kovačnice uvrh sela ujednačeni zvon. Znači, Uzeir je živ, a živ još neko kome Uzeir kuje. Po sokacima, između raštrkanih kuća, po baščama i voćnjacima lunjaju puštena goveda i zbijena stada ovaca. Propnem se uzengijama i virnem u prvu avliju - Mehmedovica cijepa drva, a muško dijete odnosi naramak drva prema mutvaku. Virnuh u drugu avliju, Đulsa muze kravu, a muž joj Abid dovršava čakmakom oštrenje dugog jatagana. Ćute. Prođoh tako pored nekoliko avlija nadvirujući se, svuda se život još u tišini poslije, dugog jauka, teško izranjavljen, polako pridizao na noge i polazio kolotečinama seoskih navika i potreba.

Mislim:

na selu je i put ka Bogu i natrag jednostavniji i prirodniji. Ničeg mističnog u molitvi. Dok se, recimo, šapće sura o Musa-u šta će reći nevjernom oholom faraonu, molilac je uvjeren da Bog osjeća obavezu da mu očuva goveda od šapa, konja od sipnje i sakagije, ovce u toru od vukova, usjeve od nevremena, kućnu čeljad od boleščura. Ma što izgovarao na arapskom, seljak osjećanjem ili umoljava za zdrav rad i obilan rod, ili za prebacivanje naumljene kazne na neku drugu stranu, nekom drugom selu ili kadiluku za vrat. Ovdje je Bog očevidan u svakoj pojavi i promjeni, od vlati trave do sunčeva svjetla ili mraka, te vjerne kabanice hajdučke, od bola pri porodu, do lijeganja u zemlju na vječno konačište, od složne pjesme žetalaca, do teške suze izazvane nekom nepravdom jačeg ili lukavijeg, hoću reći - od zvijeri do vrha carske uprave. Seljački Bog je najmoćniji domaćin Svega. Gradski Bog je nesaznatljiva strahota koja se poigrava sudbinama.

Da kadija čuje moje misli, živog bi me oderao, pa nabio na kolac. Moj put Bogu je i sunčev zrak i pjev ptice

i necujan razgovor s raskošnom livadom ili tamnom šumom. Kadijin Bog je - licemjerje propisanih zakona. Ja sam hamzevija. On je pas čuvar kapija ustrojstva carstva. A Bog je ipak - jedan.

Ili me đavo nanese ili me sreća navede, virnuh iz sedla u dobro poznatu avliju. Emina je iz velikog sita sasipala zrnevlje tukama i kokošima, smijući se pijetlovima koji su se tukli o prvenstvo u jatu kokoši i piladi. Zovnuh je iz sedla. Pogleda me, pođe brzo da krajem šamije zakloni lice pred nepoznatim, u pola tog pokreta prepoznade me, baci sito i potrča u papučama prema meni. Ne stigoh ni uzde konju da zabacim, a ona me preko avlije vodila zastajkujući svaki čas da me izgrli i izljubi ne stideći se što nas gleda sunce i što nas pakosno oko komšijsko može vidjeti.

Moj nastariji brat Husein, ašikovao je dugo s njom lijepom, lijeporjekom, čistom i uvijek kao za praznik, za neku svetkovinu koja već počinje, odjevena. Ja sam ponekad prenosio poruke, po jednu riječ, meni nerazumljivu i od nje uvijek bivao darivan ako ničim, a ono bar poljupcem čak i kad više nisam bio dječak, nego momčić koji bi joj mogao napraviti buljuk djece. Kad se Husein jednom usudio da kaže ocu da bi se ženio njome, otac je kao ujeden, dreknuo:

"Neee!"

a zatim nešto mirnije:

"Dovedi koju hoćeš, ali nju - ne!"

Otac nikad nije svoje zabrane objašnjavao, ni zapovijesti obrazlagao: Uzalud je brat plakao i bolovao, uzalud je rodbina govorila ocu o njenoj poslušnosti, pobožnosti, imetku i vještini u domazluku, uzalud je majka dokazivala da bi joj baš takva u dom dobro došla. Uzalud! Sjekira je jednom pala. Svoje - ne! otac nije ponavljao, niti je pokazivao ikakve znake popustljivosti. Eminini roditelji voljeli su Huseina. Kivni na mog oca, udadoše Eminu za prvog komšiju, dobrostojećeg, ali

priglupog i trapavog seljaka. Otac osta miran i nepokolebljiv. Eminino ime nije se smjelo pred njim spominjati. Emina osta nerotkinja. Ja sam i dalje prenosio poruke. Jesu li se Husein i ona sastajali, ja to ne znam. I kad sam polazio na škole, izljubila me i darivala me novcem i isplakala se, a ja putujući na istok, često sam razmišljao da li je otac nepokolebljiv u odluci zato što nije podnosio njene, ili što je o njoj nešto znao...

... a sad, evo, ona navalila na me, čas zacvili za svojima, pa me svega iscmače, čas se trese od plača za mojima, pa me opet snažno grli i ne gleda kud ljubi, dok je gotovo obješenu o moj vrat ne unesoh u njenu kuću. A ne stigoh da joj kažem ni da pusti bar toliko da dragog Điđu vratim stoci, a očeva konja vežem negdje u hlad.

Ne zaboravi Emina da, u tolikom plaču i radosti što me vidi, iza mojih leđa gurne veliki zasun na vratima i tako ih zaklopi da nas niko ne uznemirava. Plakala je, pera od šamije suzama nakvasila. Ali ne prođe ni pola sata, a ona je ciktala, vriskala od strasti i gole noge mi savijala oko golih slabina i krsta i izvodila ljubavne igre kao da ih je dugo na visokim školama učila. A ja - mlad, a ja ženske ljepote gladan, povremeno dođem sebi od omamljivog užitka, zažmirim i pomislim -

e da je Bogdo moja Ružica!

Brzo iznese džezvenjak kahve s priborom, sjedi, šećer gricka, kahvu pijucka, i milujući me, prepuna milošte uze da me zapitkuje:

"Kako ti bi na naukama, dušo moja, Sulejmane?"

Ona pita zvrcavo i umilno, ja odgovaram opširno. Niti njena radoznalost popušta, niti moj jezik staje. A raspričao se ja i o stvarima o kojima se u ovom carstvu zboriti ne smije zbog carske svireposti koja se i širinom a i dubinom niz svoje ljestve rasprostire, pričam joj o krvavim izgibijama pobunjene anadolske sirotinje, pričam joj o mraku neznanja u dubinama bijede, - do sjajnih gozbi po dvorovima bogate uleme i samog

vrhovnog šejhulislama, gdje sam u dva navrata imao priliku prisustvovati. Tek kad se sit napričah, na um padoše mi konj i Đido.

Oprostimo se tijesnim grlenjem i poljupcima i ugovorismo - kad god me dan rađevinom, ili noć umorom ne zaustave kod kuće, da po mraku dođem njoj.

Konj je stajao kako sam ga i ostavio, opuštene glave trpeći ljudsku glupost. Đido je ležao pored njegovih prednjih nogu. Prebacujući uzdu da uzjašem, sjetih se da je trebalo da svoje duge brbljarije zaključim sa bar malo pameti, recimo, da su za povijest najteži ljudi - lutke zanesene na koncima velike Moći. A najzdraviji su za povijest slobodni, dobrnonamjerni, hrabri i mudro združeni ljudi. Ali, šta bi vrijedilo jednoj Emini mudrovati. Njoj treba samo zdravo muško i bogata kuća. Zašto li otac ne dade da se Husein oženi njome? Šta je on to o njoj znao?

Pojahah i okrenuh dalje uz oplošće kroz drago selo moje raštrkano. Iz sedla u avlije zavirujem, ali se nikome ne javljam. U selu ima života, suze su se izgleda, isušile za umrlima, grla su prestala jaukati i počela se kao i ranije javljati jedna drugima, stoci i djeci, isakaćeno selo uspravilo se na noge, zemlja i kuća ne mogu čekati, traže rad i glas. Jašem polako, nekako veselo prazan i bez i jedne zrele misli. Ponekad pokuša lijepa i gizdava Emina da se prošeta livadama moje pameti, ali je odmah zastre Ružica i digne se iznad nje, ugasi je, pa stoji, ili trči bosonoga, meni draža, iako ne mogu da joj jasno sagledam lice, meni draža iako me, vjerovati je, možda mrzi kao drugu vjeru i gospodara. Eh, kakva je ona kad je zatvorenih očiju nježno svlačim i u svilu i kadifu oblačim! Ali, šta mogu, stalno izbjegava da mi se sasvim primakne, meni je nasilje odvratno kao smrdljiv glib, a od nje nema odziva mom zovu, to je sigurno. Tješi me, prvi je dan, još se nismo dobro ni upoznali, možda prekorači unutrašnje prepreke. Možda iščili iz nje ona prokleta poslušnost

hladna kao Brzelen otkako prestadoh biti tek došavši bijednik, a postah nakićen kućni starješina.

Primicao sam se vrhu sela i kovačnici. Naizmjeničan zvon dva čekića, pa onda - samo jednog, bivao je sve glasniji i jasniji.

Kovač Uzeir izučio je zanat, koliko se sjećam očeve priče, ili u Kreševu, ili u Varcar-Vakufu, kod najboljih kovača i potkivača u carstvu osmanskom. Nudiše mu da bude u službi rumelijskog beglerbega. On odbi. Nudiše mu da otvori kovačnicu u Kudelju i da povremeno opslužuje tvrđavski konjski dželep s tim što mu u tvrđavi zarađeno ne bi ulazilo u ono na šta se porez plaća. Zahvali se i na tome, pa sagradi kovačnicu uz očinsku kuću u ovom zabačenom selu, ali tvrdeći da će za dobrim majstorom mušterije doći, jer samo osrednji, ili loš majstor mušterije traži i nikako da ih dovoljno nađe. I zaista, on se i odavde nadaleko pročuo, pa je ponekad u selu noćijevalo i po dvadeset i trideset putnika s toliko ili više konja čekajući na red. Zatekoh ga pred kovačnicom sveg garavog, zasukanih rukava, s kožnom pregačom od vrata do ispod koljena. I kao dječaku izgledao mi je ogroman, a i sad vidim da bi se od njega mogla istesati tri prosječna seljaka koji se mogu pohvaliti i zdravljem i snagom. Crna brada i brkovi kao da su sad iz kovačkog gareža, samo po sredini sjakte snažni zubi vesela čovjeka.

Obradova mi se, ali mi ne dopusti da ga zagrlim da ne bih isprljao odjeću. Tri dronjava izgladnjela svirača, dvije zurne i jedan veliki bubanj, blatnjavi i neispavani, čučali su uz zid kovačnice. Pozdravih i njih učtivo i tutnuh svakome po nekoliko groša u šaku i rekoh im da budu spremni ovih dana da mi dođu na mobu i sviraju i pjevaju - jer su čairi zakasnili, nije imao ko da ih kosi, ječam prispio, pšenica će za koji dan... Svirači skočiše i izljubiše mi ruku žaleći se na kugu i tugu po selima gdje svirci i pjesmi mjesta nema. Zatim se pokloniše po nekoliko puta i odjuriše putem niz oplošće, sigurno daleko dolje u Vilića

han da šta prezalogaje. Kovač pohvali moju darežljivost i izvadi mašicama vrelu potkovicu iz čabra punog prljave vode. Držao je alatku da bi popričao sa mnom stojećke, jer dobar, a prezaposlen kovač nema vremena ni za sjedenje, ni za duge razgovore.

"Neka si se vratio!" reče iskreno obradovan. "Koliko vidim, u očevog konja ti je ljetni kov na kopitima dobar. Čuo sam da si jutros zorom banuo pred kuću dronjav i umoran s nekakvim kljusetom. Dovedi mi ga da vidim vrijedi li ga potkivati, ili ga treba najprije liječiti ako je dugo bos hodio."

"Hoću. Nego, jesu li tvoji svi živi?"

"Živi. Čim sam čuo da se morija primiče selu, ja sam ženu i šestoro djece ubacio u kovačnicu, dobru vatru potpirio i dan i noć s ovim svojim momcima radio... Samo sam ja izlazio napolje, do kuće, da namaknem malo hrane. Ili da nekog iz komšiluka pokopam. Pa opet uz gvožđe i vatru. A bolest neće na žeženo željezo, ni u njegovu blizinu. Koliko sam odavde vidio, i Emina je živa. Hehehe!"

"Živa."

"Jah! Pričuvaj se ti Emine!"

"Štoo?"

"A što tvoj rahmetli otac ne dade Huseinu da se ženi njome? Ha?"

"Ne razumijem."

"Čini s njom šta hoćeš, ali usta ne otvaraj!"

"Zašto?"

"He, baš si mi i ti neki..." zamalo ne reče - "magarac". Pričuvaj se, a od mene ništa čuo nisi. Ako me ko uspita jesam li te upozorio ja ću poreći. E, sad još nešto da ti kažem. Ona seljančica u tvojoj kući, kuću ti je održala. To je junak djevojka. Šta god budeš htio u polju raditi, najprije priupitaj nju! Od dobrih je roditelja, ama, nešto mi se često s planinom prijatelji. Pripazi!"

Uđe u kovačnicu i nastavi da žari gvožđe i da ga snažno bije na nakovanju. Dva momka, vjerovatno njegovi sinovi, nisam im sa sunca u mraku mogao razaznati garava lica, motali su se unutar ne izlazeći. S njima nisam dječje igre igrao, ni krao tuđe trešnje i kruške. Zato valjda i ne iziđoše da se pozdrave sa mnom.

Kasno popodne počelo je izdužavati sjenke kad se s vrha sela vratih kući. Prije nego što uđoh, nahranih Điđu komadima hljeba i ostacima pure, uzeh ga za kadifenu vratinu koja bi odoljela i medvjeđim zubima, izvedoh ga na sokak i kao kakvog putnika uputih pravcem prema stoci. On mi nekoliko puta oblaznu šaku, zakrenu se i veselo otkasa na dužnost.

Nisam upućen u tajne nastanka tjelesne žudnje, u skokove njene koje požudama nazivamo, ni u povremen i pomalo tužan drijemež pošto se tjelesa izdovolje. Još manje upućen kakve to svjetlosne strijele prožmu dva tijela kad stanu jedno pred drugo, pogledaju se, nijema od uzbuđenja progovore jedno drugom nesaznatljivom žestinom želja jednog za drugim. A znam da se na tom temelju gradi prelijepa građevina pjesme najljepših riječi i divljih zagrljaja. Ili se presječena u cvatu, završava tugom i tugovankama, suzama i prenaglo osijedjelim vlasima, a ne rijetko i smrću. Iščitao sam i napamet naučio sijaset mudrih knjiga, naživao se strasnog pjesništva na tri istočna bogata jezika i to od najvećih majstora stiha, ali nigdje ne nađoh tačan odgovor -

šta se to dogodi kad ... ali ja sam možda školski opterećen upitnicima i tamo gdje ih priroda stvari ne

dopušta, nego goni nagonom, zasjenjuje ljepotom, izaziva silnu glad za blizinom i gura da srljaš opčinjen u kovitlace nepojamne. Nisam upućen u to ni koliko običan pustinjski lav kad šapom miluje bedra ljubljene lavice, sav pitom i raznježen. On je dovoljno mudar da ne pita.

Gotovo poblentavio od ponovnog iznenađenja, drhtav i zabezeknut stojim pred Ružicom, kao car Bajazit pred Lazarovom kćeri, on čekao sluškinju naložnicu, a kad je vidio, zamalo nije pao na koljena pogođen gromom ljepote i tim nečim u šta ja upućen nisam.

Nagovor je lukava prinuda, a ja sam protiv svake prinude. Pravo moćnijeg je proisteklo iz povjesnih baruština razlike u vlasništvu i mjestu na visokim merdevinama vlasti, a ja to kao sljedbenik Hamza-babe ne priznajem i ne prihvatam. Lukavstva dodvoravanja ne priliče mom poimanju poštenja. Razmetljivost imetkom, mladošću i obećanjima nije u mojoj prirodi. Pa kako onda da pridem Ružici bliže i da joj kažem šta počinje da gori u meni dok joj gledam uz tijelo, niz tijelo, jer u oči ne smijem, a ne znam zašto.

Nagnam hrabrost.

Lice!

Neka me niko ne pita kakve su mu crte, ni kako to lice pristaje njenom tijelu! Ne znam kakvo je, ali zrači u me i kao blagoslov i kao izazov. Ne znam kakve su joj oči, ali me kupaju nevidljivim mlijekom koje me draži i pamet mi rastura. Ne mogu opisati ni te žive mesnate usne radi kojih bi raspamećen zagazio u ne znam kakav grijeh i zločin.

"A što si bosa?" pitam, iako je to najmanje važno u ovom trenutku.

"Navikla."

"Idi u kuću i obuj najljepše sestrine čizmice od safijana."

"Ne idu, one, ago, uz ovu odjeću."

"Onda, obuci ono što ide!"

"Što ti je, ago?"

"Šta - što mi je?"

"Pa, ja sam sluškinja."

"Ti si od danas moja domaćica. Odjeni se i obuj kako zapovijedam."

"Ali, ja moram da radim i po kući, i u mlinu i polju i oko stoke..."

"Obuci sestrino, kad kažem!"

"Neću, ago. Nisam ja vaše vjere."

"Zar odjeća potvrđuje vjeru?"

"Jeste znak. A ja ni znakove svoje vjere ne ostavljam. Tebi tvoje, meni moje. Ja sam zadovoljna. A tako je i od davnina. Sestrino ne mogu obući. Nisam Turkinja."

"A zar sam ja Turčin?"

"A da šta si, ago? Da nisi usput vjeru promijenio?"

"Vjeru nisam, ali jesam neka mišljenja, o tome šta smo."

"Pa, šta si sad, ago?"

"Bošnjak."

"Pa i mi smo Bošnjaci. Nismo valjda Hercegovci."

"Nismo."

"Ee, ali. Ti gospodar, ja sluškinja. Ti - musliman, ja - pravoslavnog Boga vjerujem. E, tu već nikako nije isto. Između to dvoje teče rijeka. Ne može se prebroditi, osim silom. Ali, i ja znam dokopati sjekiru. Vidio si. Moja vjera ne da da je mijenjam ni za nokat na malom prstu. A ti sa svojom kako hoćeš."

"Bog je jedan."

"Ali, nisu vjere, ago. Ne traži od mene ni toliko koliko si maločas zapovijedio. Tvoj otac to ne bi nikad ni spomenuo."

"Zar ti ja šta tvoje zabranjujem?"

"Zapovijedaš da mijenjam znakove ko sam i šta sam."

"Baš si luda. Ja hoću da se nosiš lijepo. Kao domaćica."

"Da mi prikrajčimo ovaj govor, ago! Ja sam sluškinja, ti gospodar. Svakom svoje. I, što to time činiš od sebe? Da se nosim kako ti se sestra nosila, da hodim s tobom, naporedo, tvoji bi grdno zamjerili. Što to činiš?"

"Jer si lijepa, jer si draga, jer si ovu kuću svojim životom popunila, jer si... ma, ima da bude kako ja kažem!"

"Hajd, ti, ago, ručaj, ručak je davno i davno gotov... što me tako gledaš, ago?"

Prijatelju, ti koji ovu moju pripovijest slušaš, ili ćeš je čitati, ako bude zdravlja i života, pa je dovršim, i sreće da je potomstvo čuva i iščitava, ne zamjeri na njenoj djelimičnosti i isjeckanosti! Ako liječnik ima pravo i kad ga nema, onaj koji perom oblikuje neku istinu, uvijek je u položaju da bude opovrgnut. Pregršt njegovih podataka što ih je izvadio iz mora života samo su njegova istina. Njena snaga nije u obilju životnih dokaza, nego u snazi sprege ubjedljivosti ljepotom, dobrotom i vještinom.

A kruna svega odabranog iz neizmjerja smisla i besmisla što se zove moje poimanje života, bješe u tom času ova djevojka koju poznajem evo jedva pola dana, ako se računa od jednog do drugog izlaska sunca. Zašto baš ona? Da to sudbina nije iscrpila svoje igre sa mnom i za kraj ostavila da mi se iznenada naruga? Spram umilne, mirisne, svilene Emine, Ružica je bosonoga divljakuša čobanica. Ali je neuporedivo draža. Spram mlade raspuštenice u Carigradu, kćerke dvorskog dostojanstvenika, ona je prljava i dronjava čistačica govedih i konjskih štala. Ali je milija od bilo koje carske izabranice u haremu.

Zašto?

Mrziti se može s razlogom, a voljeti nasuprot svoj pameti i iskustvu.

Ja sjedim za sinijom, ona ne htjede sjesti, nego ostade stojeći da dvori. Uzalud moja nagovaranja da sjedne bar nasuprot meni, ako već neće uza me. Stoji i odgovara mi:

"Tebi, ago, za tvoje riječi zahvaljujem do zemlje. Ali, od toga ništa biti neće..Ti, ručaj, pa malo prilezi! Ja moram najprije u mlin. Sanduci su gotovo puni brašna, a vlasnici pomrli. Čekam da ko od preživljelih dođe. Ili da ko makar izmisli da je njegovo, pa da mu napunim vreće. Pustila sam jedan točak da radi da domelje Vilićko žito, a i neka se iz prolaska vidi da mlin nije zamro. Samo ti, jedi, a ja moram još dosta toga trkimice da uradim. Eno sam ti prostrla dušek i čiste čaršafe navukla. Odmori se, odmori se dobro, jer tek jutros si pri izlasku sunca stao na avlijski prag dolazeći izdaleka. Kad se probudiš, ja ću već biti u kući... Samo čekam da ti ručaš, suđe da operem i sklonim..."

Izaprah usta na studencu i vratih se u kuću, u prolazu u mimoilasku s Ružicom pomilovah je po obrazu, ne trže se, ne oduprije se, ali ja nisam imao više vremena ni snage da iskušavam njeno strpljenje. Nekakav pregolem umor, kao da su mi se nebesa svalila na plećke, pritiskivao me da su mi noge pod teretom klecale. S pola svijesti svukoh odjeću i razbacah po sećiji i u rublju se svalih na dušek, pokrivši jorganom samo plećke.

Koliko sam spavao, ne pamtim, kad sam otvorio oči, bila je noć, svijeće u čiraku su dogorijevale. Okrenem se samo na drugu stranu i opet se strmoglavim u san. Probudim se, opet noć. Zamrlo tijelo vuče da se još spava. Pokušam da se otmem snu i ustanem da na očevu satu vidim koja su doba, ali nisam ruku ni pružio, a ono - opet sunovrat u slatko bespomoćje bez misli i bez prisustva ovog svijeta.

Iz lakih i lijepih snova polako me izvodio na površinu svijesti čudan osjećaj da je neko blizu moje glave. Ne otvorim oči. Samo oslušnem. Ružica kleknula pored mene, naginje se nada me, osluškuje da li dišem. Malo otvorim jedno oko i vidim joj zabrinute oči i usne nad mojim ustima. Polako podignem lijevu ruku iza njenih leđa, naglo, ali ne prejako je zagrlim, pa opet usne... ona

skamenjena u tom položaju ne pruža nikakav otpor. Govori meni nad samim očima:

"A ti, ago, reče, da nećeš činiti nasilja."

"Zar je ovo nasilje?"

"Ja sam sluškinja. Ti si gospodar."

"Ne šibam te korbačem,nego te ljubim."

"Bez mog pristanka, to je korbač."

"Ne pristaješ ni na ovo malo prijateljskog milovanja?"

"Ne, ago. Da ti istinu kažem, to je drugom namijenjeno."

"Koji je to drugi?"

"Neću ti reći da me živu dereš. Kad se o ženama radi, vi Turci ste opasan svijet. Koljete se među se i sabljama se siječete..."

"Ali, ja nisam Turčin."

"Tvoje je da kazuješ šta si, a moje je da ostanem što sam. Nego sam se, mili ago, bila prepala."

"Štoo?"

"Dugo spavaš. Ti leže jučer popodne i ne probudi se ni jutros, ni u podne, ni predveče, ja ulazim, osluškujem jesi li živ... a ti dišeš muški duboko i tiho, golem te umor smorio... i eto, srećom, sad se probudi..."

"Koja su doba?"

"Pa, mjesec se pomolio kad je sunce zalazilo, a eto sad kroz pendžer možeš vidjeti, prevalio je već dvije trećine neba, još malo, pa će svanuti... u ova doba tvoj je otac ustajao, umivao se po vjerskom običaju, molitvu odmolio, kahvu pio... a ti spavaš eto otkad. Jesi li gladan? Da ti začas spremim čimbur na suhoj srnetini?"

"Radije bih kahvu, ali stavi dva fildžana. Hoću s tobom kao domaćicom da popijem..."

Ne bješe dovoljno oprezna, pa je brzo i žestoko poljubih u usta i tek tada pustih iz ruku. Krajičkom marame ona obrisa usne, ustade, okrenu se prema istoku, prekrsti se i poluglasno reče:

"Hvala ti, Bože, da je živ. A za ostalo... vidiš i sam u kakvoj sam nevolji, ne zamjeri!"

Istrča iz sobe.

Ja se odjenuh za sjedeljku sa svojom domaćicom.

Ne htjede sa mnom na sećiju, nego sjede pored mangale niže mojih nogu. Hoću da vjerujem da je nešto radosnija bila, nego inače, da vjerujem da je to zato što me opet nakon tolikog mog sna i njena straha vidi zdrava i vesela. Pohvalih joj kahvu, a ona reče da je naučila od moje majke i da je ponekad samo iznosila mome ocu, ali osim majke niko s njim za kahvom sjedio nije.

"De, ti meni sad ispričaj: kako si stigla u ovu našu kuću?"

"Tako. Dogovorili se tvoj i moj otac."

"Zašto?"

"Molio moj otac."

"A je li ti živ otac?"

"Jest."

"A gdje je?"

"Ne znam."

"A mati?"

"I nju i brata i dvije sestre odnijela je dobrićija."

"A vi ste sa Stare Gradine?"

"Jesmo."

"Kmetovi begova Kotla?"

"Jesmo."

"A otac vas ostavio zbog zuluma?"

"Hotijaše beg da ga objesi."

"Štoo?"

"Crko jedan begov vo pod jarmom. Nasred brazde. Naprečac. Beg okrivio mog oca jer je otac za ralom bio. Prebio ga topuzom i nogama. Tri mjeseca se otac liječio. Onda ustade, i tako... dođe tvom ocu sa mnom malenom i veli mu - da ti dam najstariju kćer u najam! A ti, veli, za to, doturi mojoj čeljadi brašna ječmenog toliko, brašna kukuruznog toliko, a toliko u krompiru, grahu i nešto

malo u parama. Tako i bi. Ja ostadoh ovdje, a otac nekud iščeze. Begovi Kotle čuli su da je moj otac odbjegao, a mene ovdje ostavio, ali nisu smjeli na tvog oca udarati... Brzeleni su složni i svi bi s oružjem uz tvog oca pošli, pa bi se krvava pura zamijesila. I tako, evo već peta godina... a na tvoje se ne mogu potužiti, držali su me poput svog čeljadeta. I kući su mi slali sve dogovoreno. Dok ne naiđe dobrićija i ne odnese listom... šta mogu! Bog tako htio. A sad ti meni otvoreno reci, ago, ako se oženiš, ostajem li ja u kući, ili moram ići..."

"Ženiću se, ali samo s tobom."

"Jesi li ti, ago, pri zdravoj pameti?"

"Jesam."

"Ali, ja vjeru ni za šta mijenjati neću."

"Ne moraš."

"Ali i vaš i naš zakon ne daju..."

"Mogu se zadovoljiti oba zakona, ako mi hoćemo. U učenju rahmetli Hamza-babe to je predviđeno..."

"Ja - neću."

"Pa, dobro. Čekaću."

"Dočekati nećeš. Išti od mene šta hoćeš, ali to - neću."

"Dobro, de, nemoj sad plakati... Hajd, spremi mi šta za doručak! Dok se okupam, dok se presvučem , dok klanjam sabah, u tom će i sunce."

"A dobro bi bilo... ago... hej, ne obziri se ti što ja plačem... a dobro bi bilo da pojašeš konja i obiđeš svo imanje, da vidiš gdje je šta i šta je gdje za rađevinu prispjelo, pa kad se vratiš, da to ugovorimo. U svemu smo okasnili."

"Hoću. Samo nemoj plakati!"

"Eto... ne plačem... same suze nailaze. A samu suzu ni radost ne zaustavi."

Opremih očeva bojnog konja i izvedoh na sokak. Poslije ukućana, konj je sljedeći rod domaćinu. Kad uskočih u sedlo, očev sedlanik se odjednom ukoči od čuđenja i od otpora drukčijoj težini i obgrljaju nogama i

uzengijama. Pokuša da se naglo propne i zbaci novajliju. Zašto jutros tako? Prvi put me primio mirno. Možda se tada nadao da ću ga odjahati njegovom dragom gospodaru. A jutros osjetio da onog nema i da se nemećem ja. Još jednom se prope da me zbaci. Ali ga brzo bolno stezanje uzde i vješt nagib tijela naprijed opomenuše da se ne može oteti obavezi. Pođe opreznim hodom, a sve kretnje su otkrivale da me još ne prihvata kao gospodara. Na njegove trzaje glavom, ja sam ga kao i otac, tapšao po vratu, proturao raširene prste kroz grivu kao da je od milošte češljam, uz to mu ipak neopozivo uzdama i uzengijama utuvljivao u pamet da sam mu dovoljno i vješt i strog, a usput mu - ravnim glasom, sličnom očevom, govorio:

"Šta je, momčino? Paa, shvati, njega više nema. Sad sam ja - on, nekadašnji, u sedlu. Izmiri se s tom neminovnošću. Ili želiš, da tebe, gospodina, odgojenog za bitke i svetkovine, vratim u niži stalež, da nosiš vreće žita, cjepanice drva, tovare sijena i da upar s nekom blentovinom vučeš povazdan ralo ili drljaču!? De, sokole, ostani gospodski izuzetak koji se pridržava viših pravila ponašanja, ne gubeći na dostojanstvu, a dobivajući na ugledu. I biva nagrađen zahvalnošću gospodara i pohvalama očiju pješaka prolaznika.

Ee, to nećemo! Jesi li osjetio naglu kaznu uzde? De, de, ne zvjeraj, ne smišljaj novi lopovluk da me zbaciš! Njega nema, shvati, nema. Sad sam - ja. Ja. Obilno te Ružica hranila. Od duga odmora obijest te spopala. Ne inati se, jer njega više nema. Ja sam ti sad hranitelj, prvi prijatelj, nepopustljiv učitelj, a ni na kakvu vojnu te jahati neću, s tobom ću pobjeći u planinu ako bi me zvali pod barjak, nemamo ni ja, ni ti razloga da ginemo ni za koji djelić računice ovog carstva. Paa, zato, izvodi svoje igrarije prema naučenim pravilima, bar u znak zahvalnosti što sam te oslobodio patnje vojnog pohoda. De, dobri moj, jer oba svojim životima i postupcima

moramo potvrđivati da je sveti nagon života pobijedio pustinju smrti!"

Strigao je ušima, osluškivao, bunio se, srdio se. Uzalud. Od svoje pete godine jašem dobro i golog konja u trku. Kamo li neću sad izvježbana bojnog konja! Tačno sam osjetio kad je tiho uzdahnuo i pristao na moje starješinstvo. Sad se, još prenabijen viškovima snage, poče polako, postupno truditi da pokaže šta sve zna. Prihvatih taj djetinjasti poziv da i ja pokažem jesam li njegovim vještinama dorastao. Čim izađosmo iz tjesnaca, ja mu samo blago nagovijestih da želim preko livada, pa da se na ravnu polju ogledamo. On to jedva dočeka.

Bože, tad shvatih šta je i koliko je moj otac kao čovjek i vojni obveznik znao da oplemeni u poludivljem ždrijepcu! I kakvu radost osjeća izvježbana plemenita, a uskipjela snaga bojnog sedlanika kad shvati da svojom igrom raduje pravičnog, a svim njegovim vještinama i igrarijama doraslog starješinu. Zaigrasmo se po polju, smrti zainat!

Iz sedla pođoh razgledati gdje li su grobovi. Ali, zalud je golemoj žalosti što me obljeva suzama za najmilijima čije grobove još vidio nisam, zaludu bijelom drumu podatna tvrdina po kojoj ravnomjerno kuckaju konjska kopita, zalud mirisno more planinsko s hladnim Brzelenom ispod sebe niz podnožja bregova,

zalud, uzalud,

kroz mutno tečno staklo suza ja vidim samo nju, Ružicu.

Šta se to sa mnom zbiva?

Kao da po kopnenim i primorskim gradovima Anadolije nisam vidio toliko lijepih žena i djevojaka! Zar mene, siromašnog putnika nisu, pošavši od tih gradova, pa preko Soluna, Ušćupa i Novog Pazara nije poneka mlada samilosna i lijepa udovica pozvala krišom od svijeta na večeru i konak? Zar jedna šabačka udovica nije

za mnom zaplakala, a ja zamalo ne ostadoh u njenoj kući zbog njene ljepote, milošte i sigurna imetka?

Ne pomaže iskustvo. Ne doseže silnim knjigama izoštrena misao. Preda mnom stoji samo Ružica. Odmiče natraške, između mene i nje nepremostiv šanac njene duhovne, sasvim prizemne tvrdokornosti, odmiče draga, nasmijana, draga kao da je sažela u se sve što sam živo s očinskom kućom želio vidjeti i utopiti se u taj život živih da u svemu njegovom svoj život proživim. Odmiče, a tijela nam jednakom snagom svoje nevidljive strasne konce isukuju.

Suze rastrah, a Ružica nestade kad ugledah naš stari mlin, naš prastari dobri mlin kojeg je narod zvao Vojvodin mlin. Bio je oronuo kad ga je djed, a dvije godine prije nego što će mene sudbina tisnuti u daleke zemlje, sasvim obnovio. Već pozelenjelim podrinjskim polugranitom utemeljen do sredine, visokih i široko nadsvođenih navodnica, ogromni, strmi i hučni badnjevi kroz koje zajažen dio Brzelena šiba snažnim mlazevima i okreće pod mlinom točkove, ista vrata, ista i reza na njima, odjaziše kapije sjećanjima iz djetinjstva i zališe novim suzama. Kako je i rekla Ružica, samo se jedan točak okretao u prsku i pjeni moćnog vodenog udara. Ostali su, mokri, mirovali. Preko njih vidjeh isječak velikog vira koji smo zvali bezdan, a koji je vrvio slatkom pastrmkom planinskih brzaca.

Uvijek je, i danju i noću, pred mlinom u hladovini joha stajalo po nekoliko konja pod samarima, koji su strpljivo i u miru prebirali svoje konjske brige i čekali na tovare brašna. Mladi svijet je ljeti leškario po okolnim prostirkama hladovine, a zimi se tijesnio u predsoblju kraj ognjišta. Stariji su sjedjeli s djedom u sobi s velikim odžakom, a najprisniji i probraniji domaćini pili su kahvu i pušili na kratke putničke čibuke. Kad nije takvih prijatelja bilo, djed je mene držao u krilu, a kad sam malo ojačao posadio bi me sebi sučelice i pričao mi, i

pričao priče čudnovate o vremenima prije nego što je osmansko kopito prvi put stalo na tle Pavlove zemlje, kako je on nazivao čitav kraj od Drinjače do iza Rogatice daleko. Kad bi iscrpio priču, svjetovao me o svemu što u životu treba znati, a naročito o vodi. On je razabirao šta voda kazuje, od nje je za vrelih dana dobijao najave kratke i plahovite ljetne olujine, ili tihe duge heftenjače, voda mu je kazivala kad će prvi snjegovi, a kad prvo pretproljetno sunce, kad pustošne suše, a kad će godina biti rodna i koja će voćka najbolje ponijeti, od vode je dobijao vijest i sprema li se rat i hoće li vojna biti krvava i nesrećna, voda mu je otkrivala svoje muke i svoja veselja, svoje vezne drumove s podzemnim jezerima i sa mjesečevim mijenama. Uvijek bi me na kraju opomenuo da su i zemlja i nebo, i voda i gora, i travka na livadi i list na bukvi debele knjige raznih spoznaja, samo ih valja poštivati i dobro se duhovno pripremiti za njihovo čitanje. Djed je i nagovorio oca da me šalje na škole u daleke zemlje.

I kad bi vodenica zaglušno grmjela od siline četiri preteška mlinska kamena u vrtnji, a ljudi morali grlato vikati jedan drugom na uho da bi se sporazumjeli, djed je čuo hod mišjih nožica po tavanskoj gredi. Mislim da je volio rijeku više nego ženu, više nego najsjajniju ljetnu mjesečinu. Samo je petkom stavljao rezu na vrata i kroz rezu proturao drvce - znak da njega nema, a ko hoće da uđe - od Boga mu zdravlje!

Ovo o Vojvodinom mlinu napričah opširnije jer je on imao, a i kasnije će imati velik značaj u mom skromnom životopisu.

Pošto obiđoh mlin, spustih se opet na tvrdi drum s namjerom da kroz tjesnac između strme stijene i studena Brzelena izađem u naša polja. Kroz maglu od suza za djetinjstvom u mlinu i oko njega, opet ugledah Ružicu, bježi natraške niz drum, raširenih ruku, nasmijena, a začikivajući me da nagnam konja u trk i da je pograbim

sa zemlje u sedlo preda se. Ja podbodoh konja i podvrisnuh, ali Ružice nestade. Iskočih s druma na prvu zaravnjenu našu tratinu zaraslu u travuljinu. U dva petka u mjesecu, poslije džume i ručka, djed, otac i starija braća silazili su na sedlanicima pod bojnom opremom i ovdje vježbali konje, sebe i sebe i konje u bojovnom zajedništvu. Dok sam bio manji, djed je mene držao u sedlu, u krilu, i pokazivao mi gdje ko od vježbenika griješi, u sagibu, u izmahu, u brzini udarca. Kad je meni nastala godina deseta, počeo sam i sam vježbati, njegovi su mi savjeti pomogli da se poravnam s braćom po svemu osim po snazi, a i kasnije će mi u daleku svijetu često glave vrijedjeti.

Maših prostranu ledinu i dohvatih se širokih kotlinskih polja. Stanem. Razgledam. Dokle oko doseže sve je moje. Ali uzalud osjećanje da je kuća moja i ahari i zemlja i šuma i konji i goveda i Vojvodin mlin, uzalud ječmu i pšenici zlatni prelivi dobrodošlice meni, uzalud kukuruzu jezerski modri talasi,

uzalud,

ispred svega, ispriječi se opet o n a.

Ružica!

A između nas nepremostiv šanac iskopan s nekoliko pojmljivih i bezbroj nepojmljivih trnokopa. Šanac bih ja jednim skokom preskočio, ali se grozim nasilja. Ne uzimam ga u obzir, makar precrknuo za njom. Niti mi to naše hamzevijsko učenje dopušta, niti bi mi moja ljubav prema njoj dopustila da ja izazovem i jednu njenu suzu. Svoje bih oko radnije iskopao.

Prevarih se, pa zapasah široko, zastajkujući na međama, na starim poljskim vatrištima, razmišljajući koliko će kosaca trebati za čaire, i za zob, koliko za ječam i pšenicu, na svakom izvoru bih zastao i napio se iz šake, od djetinjstva istančan ukus utvrđivao je razlike između njih u svježini, težini silaska u želudac, u porijeklu - je li

po dubinama ishodi na zemlju kroz staro stijenje, ili kroz debele naslage posne zemlje.

Sunce je grijalo kao da želi kovaču usijati gvožđe za nakovanj. Spasavala me svježina koja je pirkala s planine, ili od studenog Brzelena. Zapasah naširoko. Ostadoh dugo. Kad okrenuh konja da se vratim uz veliku strmu šumu i da preko kose izbijem na naše Zapadne livade i odatle se spustim kući, navali mi i na mozak teret neumoljivog umora i drijemeža. Zaspati, pa bog! Kao da dugim spavanjem kod kuće nisam iz tijela istjerao ni trećinu umora od putovanja izdaleka. Zaspati unatoč svemu! Borio sam se s vlastitim grijehom - umorom kao s djejstvom prepune šake hašiša. Požurivao sam konja nenaviklog na ubode mamuza, jer ih otac nikad nije vezivao čak ni kad je na vojnu polazio. Svi njegovi sedlanici, pa i ovaj, znali su tačno šta koji lak doticaj petama znači. Na moje udarce konj se samo iskretao zadnjim krajem ili gnjevno trzao glavom opominjući da je uzbrdica strma za veću žurbu.

U po bukove šume konj je već prenaporno disao i počeo bacati pjenu meni na koljena. Ja sam se ljuljao boreći se sa snom.

Pogledah gore. Predaleko mi se ocrtavala kosa s koje je počinjala blaga nizbrdica prema Zapadnim livadama. Sjahah i sjedoh pored tankog šumskog potoka među žile stare bukve da sačekam dok on malo odahne. Konja ovlaš svezah za bukvić da se izdiše i prestane pjeniti. Naslonih glavu na stablo. U tijelo se sruči svom silinom novi umor. Stigao sam samo da pogledam na očev sat i da utvrdim da je kasno popodne. Ničega se više ne sjećam.

Probudih se bez trzaja, samo oči otvorih. Začudih se neobičnom zastoru gustih krošanja nada mnom. Konj je oborene glave mirovao. Pogled samo malo spustih prema dolje i zamalo ne vrisnuh od straha -

tri vuka,

otkud vukovi?

Zašto konj miruje?
Vukovi...
neee!
Oo, Bože!

Điđo spustio glavu na moju desnu potkoljenicu. Niže nogu leži stara Mađa. Lijevo čuči pas kog ne poznajem. Pitomo gleda u me. Kad vidje da sam otvorio oči, polako zamaha repinom po suhom lišću. Điđo i Mađa podigoše glave.

Tri golema zeljova bosanska, rundovi od kojih vukovi bježe, a ni medvjed ne smije nasrnuti na njih bez velike nevolje, tri sigurna danonoćna čuvara goveda i konja, zasjetili me još s one strane brda i došli, shvatili da spavam, smirili se pored mene, čuvaju me, poželjeli bilo koga od ukućana, a Điđo posebno mene, mirisi im izdaleka navijestili da je išao i zastao neko od onih koje više ne viđaju, samo je Điđo znao da sam to ja, jer on se rodio nepunu godinu prije nego što ću poći u svijet, a ja sam među porodom tada mlade Mađe izabrao baš njega, nadjenuo mu ime, hranio ga mlijekom sa svog dlana, nosio ga u njedrima, vodio ga u igre s dječacima u selu i - pri polasku krišom zaplakao i zbog njega. On me sigurno i prvi put i danas prvi zasjetio i sumnjajući o nesreći sa mnom, poveo i ostalo dvoje.

Zovnuh Điđu pružene ruke s dlanom nadolje. On dopuza na trbuhu i podmetnu glavu pod dlan da ga češkam i milujem. Mađa prođe s druge strane, omirisa mi pojas, ruku, pazuho, lice, laznu mi vrat, pa se vrati i leže opet pruženih šapa uporedo s mojim lijevim bedrom. Milovao sam ih tepao im i plakao, molio ih da mi ne zamjere što sam ovoliko godina od kuće izbivao, uvjeravao ih da je čovjeku teže nego psu, jer čovjek bolnije i duže odbolijeva gubitke. Zagrlio sam i Điđu i Mađu i kazivao im jade svoje kao ljudima. Snažne, teške, goleme zvijeri koje s medvjeda jednim ugrizom otkidaju

po pola aršina kože i dvije oke živa mesa, slušale su me kao dobrodušne ovce, saučesnički i pitomo.

Kad osjetih da po šumi slabi svjetlost, a tamnina najavljuje svoj dolazak, pomilovah ih još jednom između ušiju i ustadoh. Kako mi je na duši bilo, možda bih s njima i noćio pod bukvom. Ne bi mi bilo prvi put. Ali, glad je opominjala na kuću, kuća i bliska noć na Ružicu.

Uzjahah. Naprijed prođe stara Mađa kao putovođa, postrance po lišću kao bočni čuvar - Đido, a mladi bezimenjak iza nas kao zaštitnica. Pametniji njihov raspored ne bi ni čovjek smislio.

Konja napojih na potoku. Brže nego što sam očekivao, ispesmo se na kosu, lakše nego što sam mislio siđosmo niz Zapadne Livade do torova i dviju pojata. Goveda su već bila zatvorena u tor, a konji su i dalje pasli, ali sad svaki pripet na dugom konopcu vezanim za kolac. Zeljovi otkasaše svaki svojoj kućici i navališe na velike posude - Ružica im već donijela puru, a konje pripela, goveda zatvorila. Zašto je nisam čuo da doziva pse kad je vidjela da ih nema? Da nije shvatila da su otrčali meni ususret?

Uvedoh konja u avliju.

Ružica je stajala na kućnom pragu i srdita i obradovana.

"Gdje si ti, ago, do ova doba? Ručak se ohladio za večeru. Što ti je, ago, obraz nažuljan? Pod bukvom te san uhvatio? To sam i mislila... Konja uvedi u ahar, još je znojan. Rasedlaj ga, prekrij pokrovcem, preveži kolanom! Tako ti je i otac činio. Ja ću za čas jelo podgrijati..."

Govorila je slobodno i brzo kao domaćica koja prekorijeva i požuruje druge jer dobro domaćinstvo ne dopušta nikome ni da iskače prije drugih, ni da za drugima zakašnjava. Čudio sam se pomalo - ni traga od bojazni da bih je, kao ono u dušeku, mogao naglo zagrliti i izljubiti. Mora da mi je to uračunala u polusnenu budalaštinju. Nije se ni kao sluškinja savijala. Mora da

sam je dovoljno ohrabrio. Ali nije prekoračila mjeru da bih zasjetio zloupotrebu povjerenja.

Dok ja sredih konja i oprah čizme i ruke na točilu, ona je već s kućnih vrata pitala:

"Kad si ručak pretvorio u večeru, ago, hoćeš li večerati kraj ognjišta, ili u velikoj sobi?"

"Večeraćemo kraj ognjišta."

"Ja nisam gladna. De, da te izujem!"

Uđoh u kuću u čarapama, ona trknu na vodu, opra ruke i utrča u kuću.

Pitam ja nju:

"Šta je ovo? Jedan sahan, jedna kašika, jedan komad hljeba! Sjedaj i ti za sofru!"

"Nisam gladna. A nije ni običaj."

"Štoo?"

"Pa, ja sam hrišćanka. Ponekad kradom jedem krmetinu."

"Jedi ti šta hoćeš, ali ćeš odsad sa mnom ručavati i večeravati. Uzmi kašiku, odlomi hljeba i sjedaj!"

Aaa, otkud meni ovaj zapovjednički glas? Nije li osjećaj vlasništva, na slivu dobre namjere, povisio svoje oglašenje? Ne znam. Nikad nikome nisam bio starješina osim u djetinjstvu stoci i zeljovima. Ružica je stajala još neodlučna. Pobojah se da je nisam povrijedio tim zapovjedničkim ispadom. Malo je iskošeno gledala u me - ili razmišlja kakve to zle namjere stoje iza moje dobrote, ili ne razumije da se na ovom svijetu može i sa slugom večerati, nego sam ja taj običaj donio iz nekakvog drugog svijeta. Po njenom nesvjesnom čupkanju nabora na dugoj košulji, vidjelo se da se još dvoumi. Lijepa, Bože, lijepa, a ja ne umijem da privolim, da meko umolim ljepotu da sjedne večerati sa mnom za istu siniju, nego moram da grubo naređujem:

"Sjedaj! Jedi!"

Nađe kašiku, odlomi nevelik komad hljeba, sjede savivši koljena vješto i bez napora kao da je godinama

provodila na islamskoj molitvi, zahvati nepunu kašiku, stavi u usta i zagrcnu se, zakašlja... Skoči, istrča, čuo sam je kako kašlje i ispire usta, vrati se mokrih ruku, uze kašiku i oprezno zalogajnu.

"Šta ti bi?"

"Nisam navikla."

"Šta?"

"S mladim Turčinom za istu sofru."

"Jesi li jela s mojom majkom i sestrom?"

"Jesam."

"A zar se toliko bojiš mlada čovjeka?"

"Turčina."

"Aaa, pa koliko puta ću te pitati - zar sam ja to?"

"Tako vas zovu."

"Ko?"

"I vi sami sebe."

"Ja, nisam."

"Nisi, ago, ni kršten."

"Nisam."

"Eto, vidiš. Ma, strah me ago, s tobom za istu siniju. Ko da sam ti, ne daj bože, žena."

"A što ne bi bila?"

"Šta reče, ago, pobogu?"

"De, jedi, navikni se sa mnom sjedjeti! Poslije ćemo pričati."

A kad sam je poslije večere pozvao u sobu da kahvenišemo i pričamo, nećkala se, a strah od mojih namjera bio je toliko očevidan, da sam je morao drmusati za ramena i vikati - šta ona misli o meni, ko sam i kakav sam! Pobojavši se valjda da ne presiječe moju naklonost koju je dotle utvrdila, pristala je, ukoske ušla i stala uz vrata. Nasljedna opreznost roba ili kmeta prema lukavstvima gospodara u kojima u zasjedi reže pohota i nasilje, držali su je napetu kao bojni luk pred okidanje strijele.

Nisam joj mogao objašnjavati učenje šejh Bedredina i Hamza-babe, ne bi razumjela, ne bi vjerovala. Morao sam opet, meni odvratnim zapovjedničkim glasom, podviknuti da sjedne na sećiju naspram mene. Ponovo je, tijela zapetog i spremnog da se svakim djelićem brani, ukoso prešla preko sobe i krajičkom zadnjice sjela na sećiju, na minderluk. Valjda je kao divljač jasno osjećala da je noć, da smo sami, da sam ja muško gladno nje, da je sila u mojim rukama, da može pobjeći iz sobe, ali iz kuće - ne, kuća je na osamku, a ona sama - sirotica koja, iz ovakvog dobra bježeći, ne bi našla ništa bolje osim šume, ili prosjačkog štapa. Bojala se moje muške ljubaznosti, a radije pristajala na grubu zapovijest. Nije li nju gdje kakav osmijeh muškog brka prevario i potajno unesrećio, pa se drži teškog iskustva?

Povadih male puške i jatagan i zamolih je da sve zaturi tamo negdje iza sebe. Posluša hitro, opet kao sluškinja. A ja sam tako želio da sjedi sa mnom kao ravnopravno čeljade. Njena ljepota me prejako vukla da joj ponudim nešto više i ljepše od toga, ali nisam znao šta. Rekoh joj da baklja luči malo svijetli, a mnogo dimi i neka nam upali čirak četvoroperac. Obavi to Ružica brzinom nevjeste koja se boji domaćinove šake. Rekoh joj da čirak postavi na najširu udubinu rezbarene cjeline koju su činili rafovi i dolafi. Računao sam da ću joj pod tim kutom osvjetljenja najbolje sagledavati lice.

Kad to izvrši, sjede kao i prije, a ja još jasnije vidjeh na njoj strah i napetu spremnost da se odupre, da se bije ili bježi.

Uvidje i ona da je glupo kako se ponaša, pa poče govoriti o čairima i žitu, o kosidbi i žetvi i vršidbi. Riječi su se kotrljale oko mene prazne bez ikakva smisla. Gledao sam u nju, a slušao nisam. U pola njene priče, baš kad je mislila da je dobro odmjerila kako će održati moju blizinu i dovoljnu razdaljinu od mene, ja od nekakve potmule srdžbe iz utrobe nehajno rekoh:

"De, ti meni prostri! Umoran sam."

Začudi se meni namrštenom.

"A zar nećeš klanjati?"

"Nije tvoje da o tome pitaš. Prostri!"

"Dobro, ago!"

"Prostri i odnesi čirak! Ne treba mi."

"A da se ti to na me, ago, što ne ljutiš"?

"Samo ti prostri!"

Brzo namjesti postelju na ćilimu tako da mi tjeme dotiče sećiju. Tako je mati sterala ocu. Uze čirak i šapatom krivca reče:

"Ako šta ustreba, zovi!

"Neće trebati."

Izađe ne krijući nedoumice otkud ova moja iznenadna mrzovolja.

Pritisnu noć i poče me polako daviti kao krvnikov gajtan. Okrećem se, prevrćem se na žeravici pretople postelje, sna nema, mjesec upro u pendžere, smeta mi, obljeva me nekim praiskonskim nemirom, ustanem, dugo hodam po sobi ko težak bonik, kao trudnica, kao zabrinut otac, ili kao sin koga savjest peče. I srdio sam se na se što ne umijem da nađem pravi put do Ružice, koji mora da je jednostavniji od ovoga što sam ga izabrao. I volio sam je, kroz zidove osjećao njeno tijelo kako dubinom izmorene sluškinje spava.

U ne znam koliko dugoj hodnji pokušavao sam da prebacim misao na molitve i svete knjige, ali bi svaki takav napor prejaka žudnja za djevojkom razbucala kao visinski vjetar kišne oblake u tanko pramenje. Prazan dušek ljulja mi se pred očima kao čamac čiji su se veslači utopili. Pokušah ponovo leći, ali je noć, ali je ljetna noć pregrijavala jastuk i desnom i lijevom obrazu nesanicu činila sve oštrijim sječivima u možđanama. Tek kad prvi pijetli zoru zapjevaše, usudih se opet leći. Ali je živa nesanica i dalje bacakala misao tamo-amo. Šta li mi je? Koji se to dio mog tijela ne da snu?

Kako reče moj učitelj, a koji je osam godina usavršavao znanje u Indiji, svaki, našem oku nevidljivi a zaokruženi sastojak tjelesne materije ima još nevidljiviji, pa u njemu - još manji i nevidljiviji, pa i u ovome još jedan manji i posve nevidljiv sastojak te iste materije, dio koji sadrži u sebi zabilježeno sve što je to tijelo, i ne samo ono, nego cijela vrsta kojoj to tijelo pripada, proživjelo od nastanka i utvrdilo neumitne zakone svog opstanka. Iz tog izvorišta, samo Bogu znanog i vidljivog, bilje, životinje i ljudi crpu obavijesti kako da i bez škole održe svoje stanovništvo. I dokle smiju i mogu u sebi da mijenjaju neka svoja svojstva da bi zajednički život prilagodili mijeni okolnosti u kojima su prinuđeni da žive. Iz tog izvorišta granaju se dalja, složenija oblikovanja jedinke u cjelini i cjeline u jedinki, od vitkosti stabljike i ljudskog stasa, do boje tanane latice u kruni cvijeta ili u šarenici ljudskih očiju. Tako su mog učitelja učili učitelji u Indiji. Pa iako izgleda da je živo tijelo najveća tvorevina međusobno uslovljenih bezbrojnih tajni, ponekad mi se čini da je čovjek samo beznačajna usputica nepreglednih i neizbrojivih matica stvaranja Svega u Svemu.

Ali, zašto te mislene magle nađoše za se čas i mjesto u mom tijelu baš sad, baš ovdje, da vitlaju mnome i da mi zaspati ne daju? Ma, koji se to djelić moje svijesti opire snu? Zašto?

Srećom, pade mi na um mučno ljuljanje lađe morem do Selanika. More me nekako uljuljka. Ja se stopih s njim.

Ja joj, umiven i u drugoj, svakodnevnoj bratovoj odjeći, nazvah - dobro jutro! Ona se začuđena izmače, odmjeri me smiješkom pritajene privrženosti i šapnu:

"Bože me prosti, isti - brat!"

Zapovijedih da unese u sobu mangalu s džezvom kahve i dva fildžana. Nećkala se izgovarajući se da kahvu nikad ni s kim od muškinja nije pila. "Ono s tobom, prvi put. Neću više."

"Učini što sam zapovijedio!"

"Paa... dobro."

Donesi mangalu s džezvom i dva fildžana i grumenom šećera. Sjela je na sećiju slobodnije i bliže meni. Dugo tlačenog teško je naučiti svakodnevnoj slobodi. Jedva da je ovim malo ukoračila u nju. Nevješto je srkutala, nevješto umakala grumenčić šećera u fildžan, a grumenje je u ustima prebrzo topila i trošila umjesto da što duže zadrži na jeziku. Od njene ljepote, ja nisam pratio ni koliko pijem, ni koliko šećerim. Ne mogoh izdržati šutnju.

"Nešto si mi, jutros, Ružo, ublijedjela."

"Nisam se, ago, naspavala."

"Štoo?"

"Slušala sam za zidom kako ti po sobi svunoć hodaš. Nešto te sigurno, mučilo."

"Ti."

Bilo je u tome i istine i laži. Ali sam htio opet da je iznenadim i razgovor na ovaj mlin navedem. Ona se zagrcnu, zakašlja malo, crvenih bionjača gleda u me kao u čudo.

"Jaa? A šta sam to, pobogu, skrivila?"

"Ništa. Samo to što si lijepa."

Zapališe joj se obrazi i crvene mrlje krenuše uz vrat. Popusti fildžan. Šakama prekri koljena spremna na otpor ili bijeg.

"Nemoj o tome, ago, molim te! Tvoja dva brata, bog da im dušu prosti, bijahu me počeli usputice štipkati i drpkati, sve češće i bezobraznije. Vidi to Hasanaga, pa ih obojicu premlati oblicom od trnokopa. Mjesec dana su liječili modrice i otekline. Od straha me prestadoše i gledati. Sad nema Hasanage da me zaštiti."

"Od koga?"

"Od tebe i od tvojih lijepih riječi."

"Ali, ja ne činim nikakvo nasilje. Ne oblijećem bezobrazlucima oko tebe. Smatram te domaćicom ove kuće i imetka."

"Jedeš me, ago, očima. Zbog mene, eto, ne spavaš. Mlad si, snažan i poput oca, silna muška snaga mora jednom iz tebe provaliti. Kad mušku prekipi, ono zaslijepi. Ni pamet, ni dobrota ne mogu ga zaustaviti. Eto, toga se bojim."

"Imaš li ti momka?"

"Paa... i imam i nemam."

"Ne razumijem."

"Kakva su vremena, moj dobri ago, ni u šta čovjek nije siguran."

"Budi sigurna u ove stvari: od mene nasilja biti neće, u ovoj kući ti si domaćica, imaćeš sve što su nam očevi ugovorili, radićemo u slozi, kad se htjedneš udavati, najavi mi na vrijeme. A i tvoj đuvegija, ako je posiromašan, biće u mojoj službi dobro plaćen."

"Hvala ti, ago, na tvojim riječima. Vidjećemo, vidjećemo..." izbjegavala je da bilo šta neposrednije kaže. Lice presjenjeno brigom i tugom bilo je neko vrijeme okrenuto šakama na koljenima, i, mudrica jedna, prihvati ovo moje unaprijed obećano odstojanje, uze da me hladi

dalje, prizemljujući me danu, radu i mojim obavezama trezvena domaćina -

konjče na kojem sam dojahao, nahranilo se zobi i sijena, odmorilo se, ali ga ostali konji ne primaju, frkću, kese zube, iskreću se za udarce, ja ću morati pred njima da ga izmilujem i iščešagijam, tad će ga primiti u svoje društvo, a od njega će uskoro postati durašan tovarnik, čim još na zobi ojača, a kopita mu ozdrave za potkivanje, na meni je da ga pripremim i prihranim za rad;

čairi su već prezreli, pa iako je kuga odnijela toliko svijeta, moraju se naći kosci, goleme su livade, treba mnogo sijena sadjenuti, duga je zima, a i konji i goveda mnogo troše, a ako ja u selu i okolini kosce ne nađem, trknuće ona u planinu i iz dva tri hrišćanska sela kosce dovesti, naći će bar sedam osam kosaca;

kukuruz je počeo da svila, nije okopavan u drugu ruku, pa je već zajedno s grahom zakorovio, moje je da potražim kopače, a ako ne nađem, onda neka kosci pošto pokose i sadjenu travu, okopaju i kukuruz;

poslije toga treba skupiti mobu za žetvu ječma i pšenice, pa neka kosci pozovu svoje žene, sestre i kćeri, oni će i stogove sadjenuti;

onda neka se ženskinje vrati kućama, a kosci neka pokose zob;

sve to ja treba da s njima ugovorim i platim, ali i koscima i žeteocima i kopačima treba spremiti mnogo hrane svaki dan, barem po dva puta na dan, moje je da nađem ženu vičnu kuhanju, ona sama neće izmoći ni za to dovoljno vremena imati, a najbolje bi bilo da pozovem tetku Almasu izvrh sela, pola sela zvalo je tetkom, iako to nikome bila nije, a u selu je najjača žena, vješta kući, kuhanju, tovaru i sjekiri, selo je davno zaboravilo da je rodila kopile i zbog toga izopćena, a ona, Ružica će oko stoke, mlina, dvorišta i peradi, a kad kosci u pola skose, prevrtaće ona za njima travu da se prije prosuši, a pomagati koliko može i žeteocima i kopačima,

a svi što će u polju raditi, neka spavaju na našim poljskim pojatama i u mlinu, a za piće, eno im studeni Brzelen. Gledajući po toku i boji vode, a i po čistom nebu, vrijeme će biti lijepo, treba požuriti -

"... a ti, ago, dovedi tetku, sama je, a tanko je s hljebom i sa solju stala, zovi je - tebi sevap, njoj korist. Zovi je još danas!"

"Hoću, dušo, samo mi nisu jasne dvije obaveze koje si sama sebi nametnula. Prvo je - kako ćeš ti sama u planinu po kosce i žeteoce, a drugo je - hoćeš li ti kao domaćica u ovoj kući moći s Almasom u slozi raditi. Ona je, koliko ja pamtim, žestoka žena, uvrijediće te, a ja bih raspolutio onog ko bi te krivo pogledao, kamo li udario."

"I na tome ti, ago, hvala. Ja sam po uputi tvog oca, laka mu zemlja bila, već nekoliko puta išla sama u planinu, čak do Berkovine. Zadjenem sjekiru za pojas, a povedem kuju Maću, tako sam slobodna u planini sama i pod bukvom noćiti. Brzo odem, brzo dođem. A ni za to oko tetke Almase ne beri brigu. Ona jeste galamdžija, voli izmahnuti šakom, ali nikad ne udara. Tvoja majka, pokoj joj duši, kako mi hrišćani kažemo, nekoliko je puta teško poboljevala. Sva požuti, a mnogo je boli u zličici i pod desnom plećkom. Jauče, gubi se, plače, a samo tebe, najmlađeg sina doziva preko svih gora i preko svih mora... Daa, a dok je bolovala, otac je dovodio tetku Almasu, ona je držala kuću, sa mnom u istoj sobi spavala, zavoljela me, svjetovala me kako da očuvam obraz djevojački, ona me podučila kako da s muškog lica namjere čitam, a i kako da se od raznih boljki sačuvam. Sva joj je duša dobra, samo, ne bilo je stid ni na ovom, ni na onom svijetu, može pojesti za tri kosca i za četiri kopača.

Ali, u nas hljeba ima. Krave ćemo musti, kajmak, drelju, mlaćenicu, maslac i maslo iz mlijeka uzimati, može tetka jesti koliko hoće, i nama će ostati. Tako, ti, ago, ne muči srce brigom zbog mog puta u planinu! Samo

te molim, ago, ne poteži muške želje nasilu, u neznani mogu ja, ne daj Bože, izbosti, ili pobjeći posve, kud bilo. A bilo bi mi žao, prežaliti ne bih mogla ni ovu kuću, ni tvoju dosadašnju dobrotu. Jer, kako smo živjeli u bega Kotle, ma tako se ni s paščadima ne postupa, kamo li s kmetovima, živim božjim stvorovima.

Eto, tako, ago moj dragi! Jesi li popio? Da odnesem mangalu? Dan odmiče, a posla mnogo. A kad pođeš po tetku Almasu, izvidi ko u selu brašna nema. Pa podijeli ono iz mlina. Ukvariće se. A mrtvima više ne treba. Mi *svoga* žita imamo, može nam do Božiča biti. Popio si? Dobro. Ja odoh. Ti pojedi ono što sam ostavila kraj ognjišta! Eto, tako moj ago! I nemoj da mi se sekiraš, san da razbijaš i svunoć koracima sobu da mjeriš. Naći ćeš ti već duši lijeka spram svog ugleda i imanja..."

Ne po tome šta je rekla, nego kako je sve to rekla, kako je pribrano složila i kao neopozivu zapovijest tihim glasom svela i zaokružila, ja osjetih koliko se zrelinom pameti nada mnom propela. I koliko su spoznaje iz debelih knjiga laka i beznačajna magla naspram uma zemlje i rada koji sve sroči jednostavnošću i jedrinom na usta dragog bića. Bio sam je i dalje željan svakom žilicom i svakom kapi krvotoka. Ali se želja mirila s neminovnošću i povlačila u dubine kao trajan žal i trajno stišan žar.

Skočih da izvršim što je rekla kao da je ona banica ove Pavlove zemlje, a ja kmet koji je nju ljubavlju na to visoko prijestolje podigao.

Tek trećeg četvrtka mogao sam odlučiti da odem u Kudelj, u čaršiju. Naumio sam krenuti sutra po sumračici prije svitanja. Za kahvom, s Ružicom i tetkom Almasom prebrah sve što bi trebalo u čaršiji da uradim. Sve sam ponovio naglas, samo im nisam otkrivao šta ću njima dvjema da kupim. Poslije jacije, odmah legoh. Neđe poslije ponoći preobudi me Almasa, najprije gromovitim udarcem vrata na sobi u kojoj su ona i Ružica spavale, pa škripom podnica pod teškim, a zdravim tijelom, tako da kad je meni bubnula na vrata, već sam stajao sasvim razbuđen. Dok sam ja uzimao abdest, dok sam klanjao rani sabah i obukao bajramsku odjeću, kuća je potpuno oživjela njenim krupnim glasom, teretnim hodom i djevojčinim brzim lakim trkom. Doručkovah komad pogače i čimbur na maslu, a u bisage mi Ružica smjesti pola pogače i zastruk sira i kajmaka, ali više kajmaka. O unkaš mi objesi tikvicu punu tečnog meda začepljenu komadom kukuruznog okomljenog klipa.

Izvedoh konja pred avliju, dohvatih se grive i sedla da skočim, kad me oko pasa dograbiše tetkine ruke.

"Šta ti je?" pitam iznenađen.

"Da te dignem u sedlo."

"Pusti!" dreknem, sa zemlje skočim u sedlo, odmah ubacim noge u uzengije - bakračlije na koje naliježu stopala skoro cijelom dužinom.

"Ljubi tetka sokola svog!" reče oduševljena, stavi mi ruku na koljeno i pođe tako pored mene tiše govoreći: "Kupi šta god Ružici, beza za dvije presvlake, kumaša za

dimije, dvà para lijepih opančića... kad pođe crkvi na kakvo slavlje, neka se vidi u čijoj kući živi!"

"Dobro!" rekoh krijući namjeru da obje obradujem. Golemom šakom tetka pljesnu konja po sapima. Čuh je kako mrmolji molitve za srećan put i povratak. Ee, ali Ružice ne vidjeh. Zapretani žar u meni ponovo je buktao ovih dana rasturajući mi razum. Nje nema. A nju sam želio na rastanku zagrliti i poljubiti i čuti njenu molitvu. Ali, ona je voljela drugog i njegove pohode na put žarkom molitvom pratila. Drukčije ne mogu objasniti sebi njenu upornu, na sve spremnu želju da joj se ne primičem. Mnogo šta sam po svijetu učio i naučio. Čak i gospodarice velikih imetaka, pobožne i u se zatvorene da mamim i primamim. A jednu čobanicu, jednu sluškinju ne mogu, ne umijem, ne da se.

Očev konj je s prvog velikog raskršća shvatio kuda ćemo. Ujednačio je brz hod i ne osvrćući se, ne obzirući se ni na šta, grabio suhim tvrdim drumom. Tek je svanulo, sunce se još nije rodilo, raskošno rumenilo po istoku bivalo je sve bljelje najavljujući sunčevu moćnu svjetlost. Sitni ptičji svijet tek se budio po obližnjim lugovima i prelijetao preko druma ispred ili iznad nas. A ja, iako sam osvježen i umiven jutarnjim vjetrićem po licu, udrijemah se u jednoličnosti konjskog hoda i sjedenja u sedlu. Površno sam prebirao i nabrajao -

draga hajduk Ružica, a zašto joj imenu pridodajem hajduk, nisam svjestan, draga djevojka je za dva dana po planini skupila kosce, mahom preživjele kmetove, koji su sad, kako su se bezi, age i subaše, ili razbježali ili pomrli od kuge, mogli i da nešto zarade izvan svojih kmetovskih obaveza, kosio sam i ja s njima neko vrijeme, stisnutih zuba kleo taj najteži težački posao, zakašnjeli čairi i zob su pali i sadjenuti, ječam smo požnjeli, a na mobu se skupilo dosta žena i djevojaka i hrišćanki s planine i muslimanki iz podplaninskih sela, bogme je bilo i svirke i pjesama žetalačkih, kugi i žalosti zainat, što je toliko

najbližih talasom niz ovaj kraj Bosne odnijela, kukuruz, iako zakasnio za ovu moju župnu dolinu, okopali smo, sve je urađeno kako je Ružica naumila, svi su se, dobro hranjeni, još bolje plaćeni - do vršidbe i kasnije berbe kukuruza razišli zadovoljni i zahvalni. Samo sam ja ostao nezadovoljan i tužan jer se ljubav ne izgoni iz tijela i duše ni naporom, ni znojem, ni kratkim zaboravima sna. Ona ostaje šta i kakva jest.

Aj, koliko stvari i pojava između Zemlje i Neba i na samoj Zemlji nemaju riječ, niti im bilo koji, ni najbogatiji jezik, ne može udariti tačan i jasan znak - riječ! Spoznaja doseže, duša nosi, ali riječi - imena nema. Ne pomaže, ni dug opis je ne objasni, ni debela knjiga sažetih rečenica je ne iscrpi. Evo, recimo, ja, u sedlu sam, ono ili žulja ili nadražuje, ono obara zdravog, a drži na smrt ranjenog, ja u sedlu, kroz opojan drijem oborio glavu, jašem sam, i - umjesto da kružim vidom naprijed, pa desno, pa lijevo, da me ne iznenade vuk ili hajduk, ja posadio preda se svoju Ružicu, čvrsto je uglavio u svoje krilo, lijevom je držim preko tvrdih grudi, ljubim joj vrat i rumene resice na ušnim školjkama, sve je protiv nas spojeno, i zakoni i vjerozakoni, i carska i vezirska, i Travnik i Istambul, i običaj i razuman proračun, samo su nam sedlo, drum i niska šuma s obje strane druma prijatelji. Sve jače je stežem uza se, sve toplije se ona leđima pribija uza me, tonemo u slatki ludi grijeh, bez kajanja, ja joj ljubim golo rame, pa ga zubima lako grizem, sad bih ga ubio ko bi nas prekinuo u užitku, iako je ubistvo prokletstvom izbačeno po Hamza-babinom učenju čiji sam ja skroman i skriven sljedbenik, tri bih grada spalio da ovaj privid postane stvarnost, iako je i ovo zažarena izmaglina moja svojevrsna stvarnost,

e, sad,
Bože,
knjige,
srce,

kažite tačno kako se ova moja ognjena stvarnost zove?

Ljubav?

Ah, šta su sve majstori stiha i ljubavnici podvodili pod ovu riječ, kako su je razvukli, potrošili, olinjali, prosto je smiješno kako se održala i kako njome barataju ljudske jezičine i svakakva zubala!

Strast?

Bijedan glasovni tjesnac da bi u njega stao tako silovit vulkan neizmjerni, ili pregruba pređa za sukno za svilene jedva vidljive niti nježnosti.

Ludilo?

Ko je poludio? Dva tijela što vode igru prastarih, a uvijek svježih nagona života? Ne. Ne to ni u sredini, možda tek na repu uzroka.

Pa šta je?

Zemne riječi svakodnevne pužu po mozgu ni ne pomišljajući da na se prime toliku obavezu objašnjenja. A drugih nemam. Na četiri bogata jezika kojima mislim, govorim, čitam i pišem - nema.

Nema riječi.

Uostalom, čemu riječ?

Jezik je živo biće, nekad snažno, nekad jevtinije od kamičaka kraj puta, nekad velelepno, nekad ubistveno, ali nikad svemoćno.

Lisica preletje preko puta. Po bezobzirici kojom je ispala iz šume i utrčala u drugu, zaključih da je nešto progoni, pas ili vuk.

Pas!

Moj dragi zeljovčina Đido izvuče se iz šume njenim tragom, ali ne produži za njom nego uporedi s konjem. Sjahah. Pomilovah ga između ušiju, blago ga naružih što me brdom pratio kad mu je dužnost da čuva stoku. Iza pojasa izvadih grumen šećera i ubacih mu u strašne ralje. Škrgutnu zubom, proguta i opet nagnu da se mazi misleći valjda da smo se ovdje samo radi toga i sreli. Uspravih se i strogo mu zapovijedih da se vrati. Gledao me neko

vrijeme začuđeno, iskosivši glavu, iskežen, zadahtan, obješenog jezika, u nedoumici kako da shvati moju zapovijest suprotnu malopređašnjem maženju. Gledamo se. Ja ne odustajem i ponavljam iste riječi. Možda ga je otac navikao da ga prati do varoši i čuva mu konja kod hana. Ne vjerujem. Previše je opasan za gusto naselje. Ali kako je namirisao mene dok sam jahao ispod Zapadnih Livada i pošao ne putem, nego kosom? Pa već treći sat kasa desno od mene, ali malo zastajkujući i plašeći zečeve, lisice i srne. Ne, ne smije dalje. Još oštrije podviknuh i pokazah mu niz put. Povi dragu glavurinu i otkasa treskajući kitnjastim repom kao zastavom.

Uzjahah polako, stavivši najprije lijevu nogu u uzengiju jer nije bilo nikog da se pred njim pokažem kako znam skočiti sa zemlje u sedlo. Osvrnuh se. Đido je pokunjen kaskao natrag kući. U sedlu nije više bilo Ružice. Sunce je već grijalo leđa, a konj se znojio, pa ga dva puta napojih na potocima što su pratili drum. Ne bi više Ružice u tjelesnom ognju, sad je nježna rječica topline kroz dušu grgorila i pitala otkud duša i u Đidinom tjelesnom sustavu, šta se to u dubinama životinjske duše zbude, pa ona trajno iskazuje, nikad ne zaboravivši, plemenitu privrženost prema jednom čovjeku, jednoj porodici ili jednoj mahali, a zvjersku srdžbu prema tuđinu! Koliko hiljada godina pas prati čovjeka a da niko ne odgonetnu kakva to drukčija osočja teku njime dok je uz svoje, a drukčija kad se nađe pred nepoznatim, svejedno da li pred napadačem, ili prestrašenim bjeguncem. Gdje je granica između plemenitog i do smrti odanog prijatelja i krvoždi prema protivniku ljudskog, ili zvjerskog podrijetla? Daa, a gdje je ista takva granica u čovjeku koji svoje voli, poznate poštuje, priznaje ili ostavlja na miru, a protivnike napada žestinom većom od najoštrijeg psa koljača? Daa, ali otkud razlozi za tolike mržnje i između nepoznatih koji jedan drugom ništa

nažao učinili nisu, osim što pripadaju suprotnom barjaku?...

Tako, razmišljajući lakoćom pjene na veselom potočjem brzacu, uđoh u varoš Kudelj koji je spram Carigrada hrpa zemljanih koliba, ali spram kmetovskih koliba po brdima i ispasištima - Carigrad. Uđoh i začudih se da od kuće do Kudelja ne sretoh živo ljudsko čeljade. Kuga je opustošila ili teško ranila izvorišta iz kojih naviru i ovim drumom prolaze bogati karavani, grupice svakojakih putnika svih vjera, brzi Tatari s tajanstvenim porukama, samci kiridžije i nesrećnici u lancima, dok na njih motri oznojena i ozlojeđena naoružana pratnja izmahujući zviždavim bičevima koji i odjeću prosijecaju i kožu sadiru.

Projahah Dugim sokakom i gotovo u svaku avliju glednuh. Opustjele avlije. Na dosta kuća iz badža se dim vije, ali ima ih koje kao da kazuju da više nema ko da zapali vatru na ognjištu. Iz avlija se nad sokak nadvile višnje, šljive, šeftelije, od roda grane da se polome, a kad sam nekad u nekoliko navrata dolazio u Kudelj, u ovim krošnjama jedva bih koju voćku ugledao; obrala nemirna djeca danju, a obijesni momci noću.

Konja svezah u hansku avliju u hlad i lijenom krmeljivom handžiji platih unaprijed za čuvanje i za dva hvata sijena.

Čaršija, do skora čuvena po živosti, po metežu i seljaka i varošana, po vrevi pazarnih dana, po obilju dva godišnja vašara, ta čaršija je za dobru polovinu tog svog nekadašnjeg života - zamrla. I trgovci su u naletu kuge Bogu dušu davali ne stigavši da naplate ili isplate dug. Ćepenci im zatvoreni. Preko njih ukoso duge dasne pokovane. Ja se zaputih Ismail-agi Koluhiji na dućan jer mi je i otac s njime i preko njega poslove sviđao. Ismail-aga, bolešljiv, kažu - takav je otkako se pamti, sjedi na ovnujskoj koži, i nekud u se gleda kao da osluškuje rovarenja bolesti po davno načetoj utrobi. Njegov sin

Vehab,* tek stasao za prva kucanja u djevojačke pendžere, posluje brzo i vješto i svaki čas na čaršiju izviruje, valjda čekajući neće li koje žensko naići. Na njegovu mjestu i ja bih izvirivao i mjerkao po hodu, po vrtnji zadnjicom, po obliku stopala koliko je kojoj godina i šta ti i drugi znaci o ženskoj ljepoti kazuju.

Čim stadoh pred dućan i nazvah selam, oba me poznadoše i svaki se na svoj način obradova. Ismail-aga me pozva da sjednem do njega, a sina posla po dvije kahve, ali dobre i sa rahatlokumima. Pošto izmijenismo po nekoliko rečenica o zdravlju, a ja sam po tamnosivoj boji shvatio da tragovac boluje od bolesti koja može još dugo da traje i koju mu valja ćutke trpjeti, dođe na red i riječ o prohujaloj kugi, oplakasmo mrtve, u Ismail-age su suze bile rijetke, velike i teške. Kad i to dovršismo trgovac, uvijek tiha slabašna glasa u golemom, malo povijenom tijelu, preko tamno modrih usana, pita mene:

"To si ti, biva, izučio nauke?"

"Nisam sve. Ostalo je još malo. Pustili su nas na nekoliko mjeseci dok se zgrade učilišta ne potkrpe, preurede i okreče i oboje u boje koje su pjevale na suncu kad su zgrade tek bile sagrađene."

"Aha! A hoćeš li se vraćati?"

"Neću."

"Štoo?"

"Ostaću na očevini."

"A sa tim školama što si dosad izučio, bi li mogao biti imam u Staroj džamiji u Kudelju?"

"Bih."

"A što ne bi saselio u Kudelj?"

"Neću."

---

* Vidi knjigu "Hodža Strah" od istog pisca

"Prodaj pola imetka, pa od tih para biraj sebi mjesto za kuću, avliju i bašču u Kudelju. A onu drugu polovinu iznajmi u napolicu. Opet će ti i u Kudelju biti puni i koševi i hambari sa vlastitog imanja. A povrh toga bićeš imam, a to ti je s kadijom i dizdarom gore na onom bedemu, najviše što se ovdje može biti."

"Hvala ti na savjetu, ali neću."

"Aha! Znači, tolike tvoje nauke propadoše u oranju, u kopanju i u govedima?"

"Velika je nauka i biti dobar domaćin s dovoljno zemlje i stoke i pčelinjih košnica i mlinom..."

"Tu ti nauku nisi učio. One koje si učio će se u tvojoj glavi za koju godinu zatraviti."

"Ne zna čovjek šta ga sve čeka. Ali je zasad tako. Ne umjednem li biti bogat seljak, umjeću - osrednji imam. Nauka se u meni zatraviti neće. Donio sam nešto najvažnijih knjiga..."

"Aha! E, to je dobro. Samo, Sulejmane, sine Hasanagin, od povjerljiva prijatelja sam čuo o tebi što-šta što tvoj otac ne bi odobrio. Zaprijetio sam mu da to ne širi dalje. Obeća mi tvrdnju šutnju. Ali je insanski jezik teško svezati i zakletvom, kamo li obećanjem."

"Ne znam o čemu govoriš, Isamil-aga?"

"Kaži ti meni, Sulejmane, ne dao dragi Allah, nisi li ti hamzevija?"

"I da jesam, ne bih ni na najstrašnijim mukama priznao."

"A držiš li ti u kući nekakvu vlahinjicu?"

"To je istina. Davno je otac primio. Šta je tu ružno?"

"Kaže prijatelj da se ona i pred tobom u tvojoj kući, kući muslimanskoj, krsti!"

"I to je tačno."

"Jesu li ti kosci i kupioci bili sve sami vlasi s planine?"

"Jesu."

"Aha! A je li muslimanka u tvojoj avliji pred trojicu kosbaša otkrivena lica izlazila?"

"Jeste. To mi je tetka."

"Ma, znam ja da ti je tetka, a samo pitam da vidim hoćeš li preda mnom biti otvoren, da znam s kim imam posla, valja se nama još mnogo godina, ako bog da, sretati, poslove sviđati... i tako to. Znači, bila je pred njima otkrivena?"

"Bila."

"Aha! A kažu, da su ti vlasi s planine nečiji kmetovi... pa kobajagi bolovali... tako rekli spahiji... a ono tebi radili za živu paru i dobru hranu."

"Ne znam jesu li čiji kmetovi ili nisu. Pare i hranu su pošteno zaradili."

"Aha! Pa, kaže, među koscima i kupiocima bila i dva hajduka."

"To ne znam. Niti me zanimalo."

"Aha! E, vidiš, to će sigurno ubrzo saznati i dizdar u onoj gore tvrđavi. A ovaj dizdar ima krvave ruke do lakata. Ko u njegovoj tamnici omrkne, živ ne osvane. Sulejmane, sine Hasanagin, ima više od stotinu godina kako su Semiz-paša, a poslije njega i Sokolović isjekli i povješali hamzevije, a Hamza-babu, ti to, bezbeli, bolje znaš, konjima za repove... rastrgli... pa psima komade bacili. Više od stotinu ljeta... a dizdari i danas tragaju za hamzevijama, od Cazina do Konije i dalje i odmah ih... prijekim putom... na onaj svijet! Pričuvaj se Sulejmane, ti si još mlad, ti još nisi spoznao strahotne okrutnosti svake carske vlasti, pa i ove... pričuvaj se... nikome se ne povjeravaj, a naročito se čuvaj lijepih udovica ili raspuštenica, koje imaju malo, a nose se i žive kao da imaju redovno nafaku iz carske sehare s dukatima. Vlast se održava dobrim dijelom od vijesti uhoda. Ti imaš samo jednu glavu. Začas je dizdar može bez ikakva suda odrezati, ne dao dragi Allah, gluho i ćoravo bilo! E, a sad o poslu, Sulejmane! Prvo...

Nasavjetova me kako ću preko jeseni i zime bolje sačuvati pšenicu, ječam i zob u hambarima, a kukuruz u

koševima, koliko ću na sedmicu-dvije prije Đurđeva-dne odvojiti i dopremiti njemu, a koliko ostaviti da mi bude dovoljno i kad novo pristigne. On će slati svoje kiridžije s konjima po žito i sijeno, a isplaćivaće mi u gotovom pošto mu sve otpremim, po cijeni koja tada bude važila na pijačnom danu na čaršiji. Tako je radio i sa mojim ocem i nikad ni u jednom gramu, ni u jednoj akči nije se iskotio nesporazum.

Kad to utanačismo, podosmo s očevim i Ismail-aginim prijateljem, jednim časnim i na riječi škrtim i tvrdim čovjekom, u mešćemu. Kadije nema, odnijela ga kuga. Sav posao vodi od travničkog vezira ovlašćen, mršav, od nekakve unutarnje zlobe ublijedio kjatib, u ulojenim haljinkama. Ja pred njega metnuh sve tapije potrebne za prenos cijele očevine i napomenuh da sam jedini živi zakoniti nasljednik.

"Znam!" reče kjatib jetko, površno pregleda ponuđeno, otvori debeo službeni defter, brzo, neobično lijepim rukopisom upisa, zatim, još ljepšim napisa tapiju na moje ime, a pisao je, kažem, brzo, i često mijenjao položaj glave i očiju prema rukopisu kao kakav slikar koji uživa motajući crnilom po hartiji neki drag nacrt. Vrati mi dio očevih tapija, ostalo složi hitro i lijepo, po njima prostrije moju, novu, podiže zao pogled u me, zao, ali odnekud i tužan pogled i kratko reče:

"Četiri ḍukata!"

Ja odbrojah šest i spustih na pisarsku dasku pred njega, on brzinom džeparoša smače novac i tutnu ga u džep od čakšira, reče jedno tiho, srdito:

"Gotovo! Kući!"

i zagleda se u prljav pendžer ne obziruć se više na nas. Mi pozdravismo i natraške iziđosmo.

Kori mene očev prijatelj Ismail-aga Koluhija, kori mene - prijepis košta dva dukata, kjatib zacijenio četiri, ja dao šest, kori me - zašto se tako razmećem s očevim novcem od teško stečenog i zaokruženog imetka, govori

blago, bolećivo i tiho mi kaže da je Bosna siromašna dijelom i zato što u nju dođu stranci, nagule se para od neuka svijeta i odu ne ostavivši ni bobovo zrno koristi za sobom. I veli mi da - drugi put, za sve što treba u ovoj čaršiji da platim, najprije pitam njega ili ovog šutljivog čestitog čovjeka koji me gleda svisoka, a još nije našao razloga da me počasti niti jednom riječju. Govori Ismail-aga Koluhija povremeno tiho kašljucajući, a meni se usukuje u glavu nečujna burgija - odakle li on to sazna sve i o Ružici, i o tetki, i o koscima i kupiocima i o onom najopasnijem, da sam - hamzevija. A za hamzeviju se zna - ili konjima za repove, pa na komade - živ, ili na vješala. Čija je zla namjera iz sela pronijela sve to u ovu varoš?

Čim se vratismo na Koluhijin dućan, burgija se utiša. Opet zasjedosmo na ovnujsku suhu kožu, sin Vehab otrča da nam donese dvije kahve s rahatlokumima, a ja počeh nabrajati šta mi treba -

najboljeg kumaša za dvoje dimije djevojci hrišćanki, dvije presvlake najboljeg svilenog beza opet njoj, dva para najboljih vezenih opanaka opet za nju, jedan đerdan od krupnog ćilibara za njen vrat -

bolešljivi Koluhija iskolačio oči u me, da nisam možda pomahnitao,

ja nastavim da nabrajam -

tetki Almasi najljepše basme za dva kata preobuke, dvoje fine varoške čarape i papuče, ali malo poveće jer je tetka krupna sa stopalima dugogodišnjeg drvosječe,

debljih svijeća trideset komada,

kahve, šećera, pirinča, bibera,

ee, šta ono još...? - zastadoh da se prisjetim, dotle smo već popili kahvu i pojeli rahatlokume i dok šutim, Ismail-aga nabraja sinu sve mojim redom ne pogriješivši ni u čemu, sin je sve to čuo i brzinom vješta konjanika i na nogama laganog pješaka, već je lakonogo trčkao po dućanu i vješto poslovao. Skidao s rafova, mjerio, rezao, vadio iz vreća ili posuda i vagao, slagao jedno po jedno,

uvijao, bilježio šta koliko košta, a kad bi gotov i izreče konačnu cijenu svega, Ismail-aga se naglo vrnu prema njemu i oštro obrecnu:

"Ponovi račun!"

"Tačno je u dram."

"Ponovi!" dreknu trgovac. "Što si u račun unio šest groša više? Magarče, ponovi! Ovo je sin mog prijatelja, a ne buljubaša na prolazu s vojskom."

Malo smirenije, trgovac dotače kažiprstom moje koljeno i reče:

"Sulejmane, tvoj otac nije toliko rasipao. Ovu vlahinju, koju ovako kitiš, hoćeš li prevoditi na islam i ženiti?"

"Njena volja. Mislim da neće vjeru mijenjati."

"Aha! Pa što je ovako odijevaš?"

"Vrijedi za četiri poslenika."

"Aha" Je li vrijedi srcu ili računu?"

"Obadvome."

"Aha, Ee, moj Sulejmane! Pričuvaj se neoprezna troška i vješta carskog doušnika. Jah! A što se robe tiče, ako nisi pri parama, ili ako jesi, a trebaju ti za radove do prvog snijega, sačekaću. Do idućeg proljeća, ako hoćeš."

"Sve ću odmah platiti."

"Aha! E, sad ćemo uzeti abdest, pa na džumu. Vehabe, donesider bardak taze vode!"

Najprije Ismail-aga, s ćepenka na kaldrmu sipajući, uze abdest, nazu mestve i kalčine i reče da on ide prije nešto da pripremi, a ja da dođem odmah i što mi on tamo kaže, tako da učinim.

Ja - na džamijska vrata, izuven i bez oružja, a džamija gotovo puna gustih zbijenih redova. Samo u prvom redu, blizu mihraba stoji Isamil-aga. Kako ja stadoh, gledajući u koji red još mogu da se uvrstim, on me prstom pozva sebi. Probih se nekako kroz guste i bolje nego vojnički postavljene redove i stadoh pred njega malo začuđen, jer mjesta u prvom redu nije više bilo. Bolešljivi

tihi trgovac se odjednom nekako uspravi kao čovjek prvog reda i u džamiji i u zbivanjima kudeljske čaršije i progovori glasom jasnim, reskim kako govori zdrav čovjek koji je navikao tumačiti i zapovijedati:

"Draga braćo! Ovo je hafiz Sulejman sin rahmetli Hasanage Vitešića, a vi svi znate odakle on bješe. Sulejman je izučio za imama, a za nepunu godinu treba da douči za još višu carsku službu. Pošto je naš imam, Allah mu rahmeteile, preselio na ahiret, a novog još nismo našli kakav priliči ovoj džamiji i čaršiji, propustiću hafiza Sulejmana u mihrab, neka nam on danas imami. Bujrum, Sulejmane! Vrijeme je!"

Putujući sa Istoka, vršio sam ovu službu po kasabicama i seoskim džamijama za dobru večeru i konak i ništa mi neobično bilo nije stati pred guste redove i početi i dovršiti započeto. Ali se u trenu sad nešto sa mnom zbi. Od momka koji s poštovanjem ljubi ruku očevog prijatelja, osjetih se starješinom, koji ima toliko da ne zavisi ni od koga, koji se ne boji ničega osim Boga i kakve goleme potajne nevjere, koji zna više nego što znati treba i u džamiji i u ovakvoj varoši kao što je Kudelj. Uspravan, namršten, rekoh Koluhiji:.

"Dobro!"

i stadoh na serdžadu koja je ivicom okrenutom u pravcu mihraba pokazivala gdje imam treba da stane.

Neću da opisujem tok džume i neprekidno natjecanje namjere da se sasredim na misli o temeljima vjere i namjere da u ovom zabačenom ćošku carstva, u maloj i moćnoj čaršiji pokažem kako se ispravno arapski uči Kur'an, samo s kraćim pauzama između pojedinih ajeta nego što se to u Arabiji, Siriji, Mesopotamiji i Anadoliji čini. Borile su se te dvije namjere, borile se u mom zvonkom nenačetom glasu sve do kraja. A kad obavih hutbu i završih džumu, iz prvog, iz drugog, iz trećeg reda nagrnuše prema meni i varošani i ugledni seoski domaćini da me izgrle, da me tapšu po ramenima, a

Koluhija mi je samo kazivao kako se koji zove, pa sam po tananim prelivima njegovog izgovora imena procjenjivao ko je u njegovim računima kako stao imovno, rodbinski, prijateljski ili službeno. Kako sam išao prema vratima, prenabijena gomila oko mene, vikala je koliko je to u džamiji dopušteno ili uobičajeno:

"Ačikolsun!"

"Aferim, hafizefendija!"

"Mili Allahu, kakav glas!"

"Šta - glas? Kakav mekam!"

"Ovo se još nije čulo u ovoj džamiji otkako u njoj klanjam ... četrdeset i dvije godine već..."

"Neka nam doseli!"

"Sine Hasanagin, gradi kuću u čaršiji! Eno ti mog miljča koliko hoćeš. Džaba."

"Preseli iz sela!"

"Nisi ti za seljačke poslove!"

"Nama treba takav."

"Kaži odmah koliko mjeriš godišnju nafaku! Dukatima ćemo plaćati..."

Ja ćutim. Ne uzbuđuje me ni gomila, ni njeno oduševljenje, niti osjećam da imalo treba da zahvalim Koluhiji što mi je priredio ovakvu svečanost. On to kao trgovac i čovjek od neprekidne rečenice nije učinio samo da se za nešto oduži mom ocu, niti da pomogne da se vjerska obaveza što bolje izvrši. On je dao svima na znanje da sam ja isključivo u njegovom krugu i računa i prijateljstva. I da, ako postanem kudeljski imam, uz vlast najuticajniji čovjek u kudeljskom kadiluku, biću isključivo uz njega, a protivnici mu i u trgovini i u svemu ostalom, neka o tome dobro porazmisle. Jednim krajičkom svijesti sam osjećao da je on, mojom džumom i kratkim, isključivo vjerskim predavanjem, koje se klonilo bilo čega protiv čega bi bio šejhul-islam u Carigradu, poručio u stvari i dizdaru u tvrđavi, a preko prisutnih uhoda, da ja nisam ono što će dizdar možda čuti od

nekog, da sam hamzevija, buntovnik, duhovni razbojnik. Ni za to nisam osjećao potrebu da se Koluhiji zahvalim: Ono što se u jednom času zbilo dok je prije molitve Koluhija govorio o meni, ono se i dalje širilo po meni i mijenjalo me: za pojasom je mirovala tvrda potvrda da sam v l a s n i k velikog imanja i svega na njemu, da sam moćan, moćniji imetkom i umom od devet desetina u džamiji prisutnih, a da sam u kadiluku najučeniji i prvi u poznavanju temelja islama, vjerovanja, zakonodavstva, svih i najmanjih petljica u ogromnom tkanju što se u ovom carstvu učenost nazvati može. To osjećanje je nastupalo grubo, tražilo u meni svoj gospodarski prostor, mijenjalo dotadašnje duhovne staze spram mnogo koječega ... pomislih na Ružicu!

Za mila Boga!

Ružica ... pa to je sluškinja jer je i sama to htjela i jer sam ja v l a s n i k, prstom da mrdnem mogu da je otjeram i da je zanavijek unesrećim. Jest draga, ali kako sam bio tolika budala da joj nudim da se njome ženim?! Ima Emina, ona je kurva, do ženidbe kad god mi žensko ustreba, leći će ona poda me, a ženiću se kad ushtjednem i koju ja proberem.

Iz džamije vratismo se Ismail-aga i ja na njegov dućan. Ja zahvalih malo svisoka i ne poljubih ga u ruku. Neka je on moćnik u čaršiji, ja sam moćnik na zemlji bez koje takvi ne mogu, ja sam moćnik u znanju koje ovim kasablijskim zatravljenim mozgovima nije dostupno i kojem se moraju diviti. Ugovorismo da se na dućanu vidimo i sljedećeg petka, Koluhija dodade da ću ja opet u

mihrab pred vjernike, a i da dobro razmislim o prednostima života učena i imetkom dobrostojećeg čovjeka u varoši umjesto na selu. Sin Vehab ponese preda mnom povelik denjak nakupovanih stvari.

Ja prolazim čaršijom, u svečanoj odjeći, pod oružjem, mlad, snažan, sam sebi lijep i moćan, a ljudi se po čaršiji razmiču, čine temenā kao carkom valiji, bogme i poneki trgovac iskoči na prag dućana da me pozdravi i zaželi mi da opet dođem... eeh, kakva sam budala bio u tom trenutku! ali, o tome... kad za to dođe vrijeme!

Vehab spusti denjak na prag hanskih stepenica. Ja mu tutnuh u šaku onoliko groša koliko je više bio zaračunao, a on odjuri zbrzavši selam i želju za sretan povratak u selo kao sokačku brbljariju.

Ja prema mjestu gdje sam ostavio konja, kad tamo pored prednjih konjskih nogu leži Đido i stražari. Dremljivi i krmeljivi handžija klepće u nanulama prema meni s leđa i viče:

"Ne dovodi više tog kurjaka! Kidiše na svakog ko na deset aršina prolazi kraj konja. Nisi mi ništa dužan. Konja ti nisam nahranio. Nisam smio od ove strahobe. Jà, pobogu, kako ti smiješ da ga miluješ! I gdje se okoti i odraste to zvijere, tako ti Allaha džellešanuhu?!"

"U mojim njedrima."

Handžija to shvati kao šalu učenog i bogatog, pa poniknu ne upuštajući se dalje u riječ, ali bez zahvale primi sitniš što mu ga stavih na dlan.

Konja svedoh pješice niza sokak, noseći betanj poklona pod pazuhom. Kad izidoh na drum, pojahah, a betanj stavih preda se. I konj i pas razumjedoše da se vraćamo kući, pa ubrzaše korak. Odatle je drum do mog sela vodio stalno naniže. Konj zakaska sam. Đido također pređe u kas mašući rundavom repinom. Sad nije zalazio desno i lijevo u šumarke da razgoni ptice, zečeve, lisice i srne, nego je malo oborene glave, izgledao kao da je i on u čaršiji svršio neki važan posao, a kuća, gdje čekaju

seljački mir, dobra večera i lagan san, je podaleko, pa nije zgoreg u putničkoj šutnji malo porazmisliti o onome što se zbilo i što će dalje biti.

Čini mi se da je i otac ovako jahao iz varoši, zamišljen, samopouzdan, ali seljak-domaćin koji se potajno boji neba od proloma, vode od potopa, bolesti od pomora i carstva od progona. Ja - još te strahove nisam osjećao, još sam živio u užitku v l a s n i š t v a što mi ga je zakonska tapija dala i duhovne nadmoći koju sam uobraženoj, moćnoj, lukavoj i za zavrzlame spretnoj čaršiji pokazao. Srdilo me sunce koje je iz popodnevne kosine stalno peklo moja leđa, srdila me njegova svemoć kojoj ne mogu ništa, ni zlo, ni dobro... srdilo me ... oholost u meni poče splašnjavati, po duši su se sterale tamne prostirke sumnji - nije li ipak bilo bolje da se u Bosnu nikako vraćao nisam, pogotovu ne u svoje bijedno selo, mogao sam ostati tamo, i brzo, za pola godine samo, dovršiti ono što učilište od polaznika ište... Pa se onda polako micati od grada do grada, od Konije do Carigrada, pa do Damaska, pa preko šiitske Persije do Indije, učeći od mudrijih sve do sedmog stepena prosvijetljenosti, podučavajući druge onome što znam da bih se od toga dobro hranio i lijepo odijevao. I pri tome, neopažen od uha i uhoda carske vlasti pribirao nove privrženike našem učenju otpora nasilju. Eee, ali ja sam jahao očeva konja, sjedio u očevom sedlu, ja sam za pojasom imao sve potvrde da sam gospodar nečega i nekoga, toliko dovoljno jak sam u sebi da sam i Ružicu, za kojom sam ludovao, pomaknuo tamo gdje joj pripada mjesto po mom domaćinskom, vlasničkom rasporedu. Ja sam onaj sljedeći Hasanaga koji je poslije prvog i pravog po nalogu trebao da dođe, ja sam obavezan na strogost prema drugima koliko i na mudrost prema samom sebi u ovom svijetu, da mi Bog oprosti, naopako skrojenom. Sumnje se raziđoše u tanko pramenje, a matica misli tekla je velikom hazardu - biti v l a s n i k, biti seoski domaćin

prvoga reda, zapovijedati, plaćati, zarađivati, biti mudriji od lisice u poslovanju s čaršijom i vlašću, biti ljući od vuka u odbrani onoga što je moje, pa makar to bila samo jedna stabljičica jaglička sa moje livade. Sad mi je brazda sa svojim tajnama prihvatanja sjemena i razvitka njegovog do otežalog klasa, bila zagonetnija od svih nerazjašnjenih pitanja iz debelih knjiga što sam ih savladao, a ja sâm sebi daleko i snažniji i važniji nego što sam ikad bio. Iskustvo predaka, pomozi da se takav održim! To hoću.

Kući stigoh sa svoja dva saputnika sat prije mraka. Tetka je vikala s kućnog praga da se preko tri brda moglo čuti:

"Ljubi tetka sokola svog!"

a Ružica je preko avlije trčala bosonoga da prihvati uzde konja, da ga malo provoda i tako odmori i ohladi, pa da ga rasedla i u ahar uvede. Obje su u me još gledale kao u nakićeno momče koje je besposleno prošvrljalo po šarenoj čaršiji, pa se sad evo vratilo da se opet smjesti u njihove navike kojima su me finim nitima bile dobro pritegnule uza se. A ja - studen, malo namračen, tutnem betanj tetki u ruke, Ružici zapovijedim da pusti konja neka se neko vrijeme sam voda, jer se tome kao bojni konj naučio, s praga se obrecnuh na obadvije:

"Điđi dobro zamastite kašu i ne odgonite ga od kuće, ako ne pođe sam. Taj betanj... unutra su dva zavežljaja, bijeli tebi ... crveni Ružici!"

Uđoh u kuću kao što je i otac ulazio mrko pogledavši je li u predsoblju sve na svom mjestu. Sjednuvši na sanduk za grah, izuh se, uđoh u sobu, oslobodih se oružja i spustih se na sećiju.

Tetka i Ružica su, koliko se moglo čuti na poluotvorena vrata sobe, trčkarale po predsoblju poslom i šuteći, još zbunjene težinom moje mrzovolje. Kad se u sobi poče gusnuti mračak, tetka proviri i još jednom pokuša da vrati raniju srdačnost među nama:

"Dušo tetkina, hoćemo li večerati?"
"Moje odvadi! Sam ću jesti."
"Štoo?"
"Odvadi!"
"Dobro, dobro."

Beznađe je pomodarstvo sitnih pjesnika, stvarnost na smrt osuđenih gladnih robova i bolest sutrašnjih samoubica, razmišljao sam kao usamljen domaćin koji jeste gospodar, ali mu je odjednom seljačka očevina svom težinom pala na pleća. Ovo što dnom moje gorde ohole duše puže, nije beznađe, nego gorčina što izgubih lude drage snove oko Ružice, što kao domaćin, a iškolovan čovjek moram imati na umu da me neko uhodi toliko da i Koluhija zna gotovo šta ručam, a šta večeram, kamo li ne onaj koji je uhođenje zapovijedio i pribire sve plodove zla tog uhođenja, što prije polaska kući iz daljine ne shvatih da Bosna boluje tegobe graničnog pašaluka i da će tako bolovati sve dok ne postane središnja zemlja neke još nevidljive upravne cjeline, ili sama sebi i sluga i gospodar u suglasju sa susjedstvom. Aj, koliko će dotle Brzelenom proteći vode, koliko u tvrđavi ljudi podavljeno biti i u tvrđavskom dvorištu živih ljudskih vratova prerezano i živih tjelesa na kolac nabijeno! Sad sam sebe samog korio - što zapalih u sebi strasti posjedovanja zemlje, kuće, stoke, poslušnih ljudskih bića, jer su te strasti sa sobom nanijele i ovu mutljavinu što puže dnom moje svijesti o sebi gospodaru. Ali, strasti buknule i vrtoglavo zaošijane u jednom trenutku, a poduprte pečaćenom tapijom zakonitom nasljedniku, nisu dale više natrag. Kuda? U biće koje je došlo odnekud s kraja svijeta, zavoljelo sluškinju i čobanicu i nadalo se lakoći odlaska iz ovih tereta i tegoba? To unutrašnje biće moje raspršilo se kao pjena. Udar ponosa osjećanjem vlasništva i moći raspršilo ga kao pjenu, kao visinski vjetar laka runa nevinog oblačja.

Tetka najavi iz predsoblja:

"Večera ti je spremljena!"

ja iziđoh, tetke nije više bilo pored ognjišta, mudra žena, neće sad da mi na oči izlazi, pustila Ružicu da pokuša razbistriti mrkline na mom licu i u glasu, Ružica je stajala posred sinije, čim sjedoh, ona se nagnu da mi bolje poređa suđe i od sahana malo odmakne čašu s razvođenim medom, vidjeh ja i žuti đerdan oko njena vrata i gospodske čarape na nogama, tako savijena glednu me zahvalna i vesela, ali joj vedrina zgasnu pred mojom mrzovoljom. A iza te mrzovolje stajalo je oštro domaćinsko koluhijsko pitanje nisam li se pred njima dvjema pokazao kao vjetrogonja koji drobi ćaćevinu da bi njima udovoljio, nisam li se prevario u r a č u n u. Bila je lijepa, bila mi je još odnekud izdaleka toplo bliska, ali je iznenada spala na ugled najmljenog čeljadeta o kome je sramota domaćinu ovisiti, a neoprostiva grjehota učiniti joj nasiljem bilo šta nažao.

Umoran, brižan i strog domaćin u meni izdrža ovaj bljesak njene doskorašnje ljepote i zadrža ga vjerovatno tamo gdje ga je i moj otac držao. Ružica malo iskrenu glavu. Čudila se, pa se uspravi, zastrije se velom zbilje i polako se povuče u sobu za tetkom. Vjerovati je da su me šapatom ogovarale odgonetajući naglu oštru promjenu na meni i nagađajući je li trajna ili kratka koliko jedna dnevna briga.

Osluškivale su i tačno procijenile kad sam završio s hladnom medovinom. Iziđe Ružica, uze ibrik i legen a peškir prebaci preko ruke, posu mi da operem ruke i da ih posušim. Uhvatio sam nekoliko njenih svjetlica iz zjenica prema mom licu. Još nije odgonetnula šta se sa mnom zbilo i koliko će potrajati. A i kako će kad ni ja sâm nisam sve jasno mišlju pročešljao po toj promjeni u sebi.

Kad obrisah ruke i pružih joj peškir, rekoh čudeći se i sam muklini svog grla:

"Upalite čirak četvoroperac! Unesite ga u sobu! Donesite mangalu s kahvom i šećerom, ali za sve troje! Popričaćemo o poslu!"

Ustadoh, jedva savladajući umor leđa i nogu od duga jahanja i u sobi sjedoh na sećiju gdje je i otac sjedio. Tetka je sigurno prisluškivala i čula zapovijesti. Sad se obje ustrkaše kao da ih zovem na sijelo i veselu pjevaniju, a ne na prvi sat poduke kako ćemo odsad, dok se ja gordim vlasništvom.

Obje sjedoše na ćilim. Ostah ja sâm na sećiji kao tužan spomenik nekadašnjem rasporedu sjedenja po značaju ličnosti u domaćinstvu.

Tetka gricnu šećer i zvučno dva put srknu. Kaže, samo da šutnju prekine:

"Ružo, dobra ti kahva!"

"Naučila od agine majke."

"Draga dušo, ne pij lijevom, ne valja."

"A što ne valja?"

"Desnom se kahva i daje i uzima. Kad lijevom vraćaš fildžan, to znači - kahva ne valja, neću više. A može značiti i - nismo više prijatelji. Sve dok desnom daješ i uzimaš, prijatelj si i među prijateljima si."

"Nisam znala, tetka. Boli me desna. I sama znaš da sam vazdan lupala mlijeko i kajmak u stapu. Ala će biti i masla i mlaćanice.! Hasanaga je hladio ćupove mlaćenice u izbi i pio uvijek naštesrce i poslije teškog jela."

Kao da ja i nisam tu, kao da gospodar ne sjedi više njih, kao da poslije Hasanagine smrti nije ostala muška glava da gazduje i zapovijeda, zavrgoše one ženski razgovor, a svaka povremeno u me pogleduje očekujući valjda da budem uvučen u njihove sitnjurije i da se kao bića poravnamo. Ali, ja sam v l a s n i k svega ovoga u čemu i na čemu smo, ja sam onaj koji poklanja kad je naklonjen i surovo ne da kad mu volja ili račun kažu da tako postupi. Shvatiše najzad da ne želim to što one snuju.

Nasta muk.

Obje gledaju u me upitno, ne znaju šta dalje da progovore. Pa se krišom zagledaju kazujući jedna drugoj da ne razumije... Takve poklone donio, a tako smrknut!

Ružica spusti fildžan. Zagleda se u svoje šake kojima je pokrila koljena kao rob ili kmet ili u utrobi prestrašen učenik, prepuštajući se sudbini. A lijepa, Bože, lijepa, lijepa i jedra, lijepa i mudra, ma nije toliko ni lijepa, ali je draga, draga cijelom krvotoku i živčevlju... Ali, ja sam vlasnik. Ja sam gospodar. Ja nju mogu sad otjerati da spava kod goveda, ona, kao sluškinja ne bi to primila kao uvredu, nego kao malo težu obavezu koja slugu ne može mimoići jer mu je sudbina takva. Čuje, razumije moje tjelesne želje i odgovara mi bezglasno namjerom da istraje, da se ne da, ali je spremna služiti i na svaki moj i najbezazleniji mig poletjeti da me posluži.

Tople rijeke teku od nje u me i iz mene u nju, ali, ja sam umoran, umor mi zakovao svaku kretnju, a po dnu duše gmižu nekakve pogane misli o nerazmrsivosti života, bolujem taj nepremost između nas dvoje, po dnu otrov, na vrhu, na prijestolu osjećanja sebe, ja sam nekakav gospodar, vlasnik moći kojoj se podnožje dokaza ruga kao izmišljotini... jer ne mogu zapovijediti ni toliko da nam prostre postelju i da legne kraj mene, s glavom na mojoj desnoj ruci. Pa se gospodar otima, ne želi da vidi i čuje slabosti iz podzemlja svijesti, uteže se bojnim remenjem grubosti, naoružava kretnje i glas odstojanjem gospodara i gotovo suvišne posluge.

"Jesu li goveda namirena?" pitam mrzovoljno.

"Jesu, ago."

"Jesu li konji pripeti za noćnu pašu?"

"Jesu, ago."

"Jesu li psi na okupu?"

"Đido je maločas pojeo svoje i vratio se stoci."

"Aha! Je li mlin zaključan?"

"Šta ti je, ago, pa - Hasanaga nikad nije dao da se mlin zaključava. Veli, ko uđe, ili nema gdje da na drugom mjestu prenoći, znači, zijana činiti neće, i otići će prije zore. Ko uzme brašna, znači, gladan je i svakako bi ga mi nahranili, alal mu bilo. Tako je govorio o n. Samo sam nabila irezu i trijeskom zaprla neka se zna da unutra nema nikog."

"Dobro, neka ostane tako!"

Zašutjeh opet zlovoljom pokazujući da je moj svijet misli i briga daleko iznad njihovog prizemnog čavrljanja. Izmiješane i stvarna i smišljena oholost zavele su me toliko da na tetku nisam ni svrtao zjenice niti najtanji tračak pomisli. Nisam shvatio koliko se ona, iako u tijesnom krugu ovisnosti o meni i mom imetku, osjeća drukčije. Iznenadi me sasvim slobodnim jednostavim, bez ikakva dodvoravanja ljubaznim rodbinskim glasom:

"Sulejmane, da mi se nisi od duga puta umorio?"

"Nisam."

"Da te nije ko u čaršiji ili u putu nasekirao?"

"Nije."

"Da nisi bolestan?"

"Nisam."

"Da te nisu kakve teške brige obhrvale?"

"Ne."

"Žališ za tolikim mrtvim...?"

"Prebolovao sam."

"Pa što šutiš tako bolesno?"

Ružica užagrila oči u me. Čeka odgovor. To su i njena pitanja, ali nije toliko slobodna da bi smjela pitati.

"Šutim... tako."

"Kako to - tako?"

"Tako."

"A ja znam šta ti je."

"Zadrži za se!"

"Ne mogu. Boli me kad tebe boli. A znam šta je..."

"Reci!"

"Vrijeme ti da se ženiš. Sad si ti gospodar i od kuće i od zemlje. Sve imaš, žene i djece nemaš. Od toga boluješ."

"Nije to."

"Jeste, jeste. Ne brini, junače moj, tetka će naći tebi curu spram tvog imetka, spram ugleda, a bogme i spram tvoje ljepote."

Mora da sam bio vrlo slabo utvrdio moje vlasničko osjećanje odstojanja od njih. Ne mogadoh prešutjeti. Samo mi poče slijetati s jezika.

"Nemoj ti tražiti! Nađoh jednu, ali ona neće."

"Ma, koja je to budala da ne pođe za takvog momka i domaćina?"

"Teško mi je preturiti preko jezika."

"Pa, svoji smo, pobogu! Kazuj koja je to?"

"Ona."

"Ružica?"

"Ona."

"De, ne šali se! Ne diraj u sirotinju!"

"Ona, kad kažem."

"Ma, šta mi kaažeeeš?"

"To."

"Sine Sulejmane, jesi li pri pameti?"

"Samo ona. Govorio sam joj. Neće. Pa, dobro kad neće."

oporavi se iznenada u meni gospodar koji sliježe ramenima na odbijenu a ponuđenu milost. "Potražiću neku koja će voditi domazluk."

"Ma, zar njoj nudio? Jadna ja, i to da čujem! De, Ružice, kćeri, izidider da ja nasamo s njim popričam."

"Neću."

"Meni - neću?"

"Neću. Hoću da čujem kad se o meni zbori. Hoću i ja da kažem svoju riječ."

"Ružo, ti si uspaljena kobila..."

"Tetka, o njoj preda mnom ne govori tako! Ovdje ja zapovijedam. Moje je da pohvalim ili pokudim."

"Sulejmane, sine, ja ti želim dobro... De, da ja nju priupitam. Ružo, što nećeš?"

"Ne mogu."

"Imaš li momka?"

"Imam."

"Gdje je?"

"Ne znam."

"Viđate li se?"

"Urijetko. Ali smo čvrstu vjeru zadali."

"Nisi vjenčana"?

"Nisam. Ali sam se Bogom zaklela."

"Budalačo, ženska zakletva kod Boga ne vrijedi."

"Moja vrijedi. A i trudna sam. Ago, molim te, u skut i u ruku te ljubim, ne zamjeri, morala sam reći. Nosim njegovo dijete pod pojasom."

"Hak Allah, rabbum Allah! Otkad si, nesrećnice, noseća?"

"Četvrti mi mjesec prikrajčio."

"Ne vidi se."

"Krila sam dosad. Stezala tkanicom. Odsad neću. Ago, ja nekoh svoje. A ti, volj ti da me kome preprodaš, volj ti ... ostanem. Ako nisi smislio, sačekaću ja nekoliko dana, pa mi reci! Eto, tetka, tako je to..."

Blenem zabezeknut, a u meni čopori zvijeri gnjeva, gubitka, uvrede, ljubomore, urlaju životinjskim arlaukom. Srce grlom bijesno bije. Rastrgnuo bih je. Gledam je, želim je divlje, mrzim je pomamno, vikao bih - žuči, rasprsni se i zalij otrovima svaku žilicu u meni, glavo glupa, smrskaj samu sebe! Gledam je, ona tijelom osjeća šta i koliko u meni orlja i grmi, pod tankim bezom prividnog mira drhturi ustrašena, svojom krivicom ulovljena zvjerčica, suzila oči i svim čulima me prati, vršcima prstiju drpka ubrzano na koljenima nabore duge košulje, ponekad premetne teret tijela s jednog nožnog lista na drugi, ali je gornji dio tijela uspravan, iza straha

u suženim očima osjećam njenu spremnost na pobunu i prkos. Tad se u meni nešto prevrnu, moja svijest vježbana mjesecima i godinama kod najboljih učitelja, moje oluje raspamećenosti od otkrića i uvrede, obrnuše se, prevrnuše se u nekakav uzvišen osjećan ogromne nadmoći koja progovori blago, ali sa visine neprikosnovenog zapovjednika koji je lukavo umijesio osvetu u dobrotu:

"Ružice, ne steži trbuh tkanicom! Ugušićeš živo čedo u sebi. Nosaj ga svijetla obraza! Ako te ko upita - čije je, kaži - jednog mladog kneza planinskog koji je sad na dugu putu mojim poslom. O tebi i djetetu brinuću ja glavom, imetkom i oružjem. A ti, tetka, smatraj je snahom koju valja čuvati od ružne riječi i teška posla. Ružice, kad radiš, ne trči, ne preskači plot, ne podiži ništa teško! Ti, jesi draga, ali u svijetu ima i dražih i ljepših. Što sam ti do danas govorio, smatraj momačkim gluparijama! Ovo što ti večeras rekoh, zapamti kao da Hasanaga govori! Kad sebi dovedem pravu ljepoticu, pomagaćeš samo njoj! Za teške poslove naći ću snažne najamnike.

Ti, tetka, ostaješ u ovoj kući što jesi dok si živa.

Jeste li popamtile moje riječi. Ako jeste, nosite mangalu! Prostrite mi dušek! Šta je, Ružice, što me gledaš tako?"

"Ništa, ništa."

"Kazuj!"

"Moram li?"

"Moja se mora izvršiti."

"E, pa... zar ti dosad nisam bila lijepa?"

"O tome sam rekao. Čula si."

"Zar ti nisam bila draga?"

"Nosite mangalu i prostrite mi dušek! Umoran sam. Nemam vremena za prazan ženski blebet."

Skočiše obadvije brže nego da je Hasanaga podviknuo. Osjećanje da sam gospodar brzo raspiri

zabunu od djevojčinih teških pitanja. Ono me smiri i otvori kapije očima da s užitkom očekuju počinak i san. Boreći se da zadržim to starješinstvo kome se ne smije prigovoriti, niti se smije bez dopuštenja pitati, zaokružih mišlju kuću imetak, tetimu, kadiluk i u njegovu središtu Kudelj. Pamet domaćinska pokuša da za sutra sroči bar kakav-takav red i raspored poslova, ali zanemože. Isuka samo pomalo usplahirenu stabljiku pitanja -

otkud to lukavi stari Koluhija zna da sam hamzevija, i ko mi je u kući, i kako gledam na Ružicu, i ko su mi bili kosci i žeteoci, i kako je tetka izlazila otkrivena lica pred hrišćane, ko njega izvještava i koga još, zašto mi je izokola zaprijetio protokom tih vijesti do očiju i ušiju dizdarevih u čijoj tvrđavi - ko omrkne, ne osvane, da li će neko njegov to učiniti, ako se ja ne prihvatim dužnosti imama u Kudelju, ili je to obavještenje mudrog prijatelja koji samo prati ko i šta dojavljuje dizdaru, pa čuva sebe i svoje? Znači, u moje imanje uvalio se neko temeljnim uvidom do u sitnice, a to bi i budala razumjela kao dokaz da ja nisam gospodar, ako sam vlasnik.

Aaaa!

Požuri noći, treba mi podnošljivija razboritost dana! Željeni sne, prekrij mi oči da lakše pretrpim teške udare pitanja! Pameti, odgonetni zašto je Ružica odjednom gnjevne oči nakvasila suzama kad me pitala je li mi još lijepa, je li mi još draga? Da nisam čizmom oholosti zgnječio nešto što sam u njoj sam stvorio, a čime se ponosila?

Ne znam.

Dobro more sna, prekrij mi um i oči! Izgubio sam se u vrletima neznanja da odgovaram na takva pitanja. Pređi koprenom preko mog tjemena, čela i vida! Možda sam se stropoštao u najzamršeniju i najtežu glupost i zabludu o moći, a to je - biti vlasnikom nekoga i nečega. Tolike i takve strahotne sile zemaljske i nebeske smiju se toj taštini uobraženog crvića koji se čovjekom zove. Svileni

talasi snova, nanesite mi pred unutrašnji vid ljepote Eminine da se, sjedinjen s njima, izgubim u dubinama vaše ljuljaške!

"Sine Sulejmane, tetkina jabuko senabijo, mnogo mi se umaraš."

"Jok."

"Nije šala, svakog petka čak u Kudelj, pred čaršijskim svijetom da klanjaš. Pa i ne predahneš od tolikog puta, odmah za sjekiru, za vile, za trnokop... Žao mi te. Prenagljenost će te presjeći.

"Neće."

"Ti ahare čistiš."

"Pa šta?"

"Ti pojate čistiš."

"Paa?"

"Ti sijeno nabacuješ na tavane sve triju pojata."

"Sijeno nije teret."

"Kiše jesenjske liju s planine, a ti i po noći stoku u pojatama obilaziš."

"Zdravije spavam ako kasnije legnem."

"Kisneš."

"Imam bugar-kabanicu."

"Sine Sulejmane, Ružica mi ne kazuje - obiđeš li je katkad u mlinu."

"Ne obilazim. Vjerujem joj."

"A... jesi li je prebolio?"

"To se ne kazuje."

"Vidim, trpiš, šutiš, prebrzo, prežestoko radiš, u rad bježiš od nečeg."

"Kuga i ljenost bacaju svijet unazad podjednako."

"Sokole tetkin, jesi li skoro kroz selo prolazio?"

"Svakog dana projašem. S ponekim popričam. Hoćeš tetka, da me pitaš - svraćam li Emini?"

"Nije, vallahi! Šta je meni briga za Eminu. Onako... mogla bih ti reći... pričuvaj se... ali ti si na golemim školama bio, pametniji si od mene. Ma, htjela sam da pitam, vidje li Mukelefu Osmanovu?"

"Vidjeh."

"Paa?"

"Kašljuca na sušicu."

"Dobro oko imaš, tetkin sokole. A vidje li Mevlidu Ismetovu?"

"Onu s krivim nogama?"

"Nisu baš posve krive. Nemoj curu reziliti. A vidje li Zekiru Alaginu?"

"Onu krivinosu?"

"Aaa... ovaaaj... a vidje li Semku Omerovu?"

"Vidjeh. Zdrava."

"Je li ti lijepa?"

"Nisam još počeo probirati za ženidbu."

"A je li se to nekud spremaš?"

"Spremam."

"I preksinoć si."

"I preksinoć."

"A kud ćeš po ovoj kiši i pomrčini? Ružna noć bije u pendžere."

"Ne bojim se ni kiše, ni mraka."

"S konjem?"

"S konjem."

"A šta to mećeš u bisage?"

"Kahvu i šećer."

"Kome, dušo?"

"Eh, kome!"

"Hoćeš li to nekoj pod pendžer?"

"Kisnuti neću ni radi koje."

"A koja je?"

"Eh, koja!"

"A kad se, dušo, vraćaš?"

"Ostavi mi fenjer uz okno!"

"Dobro. A... ako bi Ružica uspitala... što te nema u kući... šta da...?"

"Slušaj, tetka! I najstrpljiviji bi pobudalio od tvoje radoznalosti. Tebi kažem, a i Ružici poručujem... ne zabadajte noseve u moje poslove! Ja sam ovdje gospodar. Ja sam vlasnik. Tek kad ja upitam, onda odgovarajte! Nikad više da mi nisi ovoliko zvocala!"

"Dobro, sinko. Pa, poselami Eminu..."

"Otkud sad Emina?"

"Tako se ide kurvi, a ne djevojci. I, ne govori mnogo o svojim poslovima pred njom!"

"To je moja briga."

"Kako hoćeš, kruško moja mirisavko!"

"A što plačeš, tetka?"

"Onako... Samo ti idi, ne obaziri se!"

Ima li mrže i mračnije noći od ove u brzelenskom tjesnacu! Nad glavom visoka planina, sa strana stijesnili strmi debeli bregovi, naprijed crni zid klisure, iznad tjemena ni dlan neba, mlazevi u oči biju. Ono moje konjče na kome sam kući dopetljao, od odmora, dobra pašnjaka, zobi i ječma što sam mu ovih mjeseci namicao, postalo nemiran i kočeperan sedlanik. Samo mene sluša. Dobro razumije i najblaži trzaj uzde. Pomrčinom brzo hodi ne ustežući se da zagazi na glib, da nagazi na oštar kamenjar. Jašem, znam kuda ću, znam šta me čeka, a nešto mi se ne mili, umjesto nestrpljivih želja, kroza me se izažima nekakva mlaka tuga... ee, da je Ružica, djevojka, da se drugome nije obećala i zaklela, da nije isturila trbuh buduće porodilje... ee, da je... ali, nije... paaa, neka nije, šta ja imam tu da se zamlaćujem s jednom služavkom koja je uobrazila da i meni može prkositi prsima i zadnjicom... tuga se tanji i sliježe... ja

sam gospodar i vlasnik, a bjednije se osjećam nego onda, izubijanih nogu od teških kundura pred avlijskim vratima, kad sam s daleka puta prilazio kući... kakav gospodar, kakav vlasnik, ko sam ja u ovoj pomrčini bosanskoj, sitna uš seljačka koju četiri dizdarova momka mogu u zemlju da utuku, ko sam ja da uživam sa svog tobožnjeg visa vlasničkog da vrijeđam druge... Ružicu - namjernim nehajem i tetku grubim opomenama... ko sam ja...

ali, ko sam ja da o meni Koluhija a sigurno i pola čaršije znaju gotovo sve, i to iz sedmice u sedmicu, da li to oni prate protok vijesti iz sela na dizdarevo koljeno, ili samo oni znaju, pa čekaju, žaleći me unaprijed, da i dizdar sazna... a šta?

ko sam ja da pažnju vlasti skrećem na se...

ko sam ja da jedini ne znam zašto otac nije dao najstarijem bratu da se ženi Eminom, da ne znam zašto me kovač upozorava da budem oprezan pred Eminom, pa ona nije ništa drugo, nego prelijepo okupano pomamno tijelo i jezik koji beznačajnim riječima klizi po površini smisla...

Emina!

Lijegati s jednom, a potajno, potmulo, svim oholostima i uvredama uprkos, voljeti drugu, nevolja je ljudska otkako ima ljudi i ljubavi.

Emina je u svilu odjevena nasmiješena pohota koja neodoljivo mami, ali...

Emina je sva od gipke slatke milošte i dobrodošlice, ali...

Emina prelazi i gola preko sobe kao u najljepše odore odjevena sultanija, ali...

Emina me u dušeku pomamno steže i rukama i nogama i kao najosjetljivija biljčica odgovara na moje kretnje i želje, ali...

Emina je izučila tri godine ženske medrese u Kudelju živeći u begovskoj, po majčinoj crti rodbinskoj kući i umije ćaskati bez napora pomalo o svemu, ali...

ali će me iznutra rasturiti žudnja za Ružicom, ne ovom sadašnjom trbušnjastom, izmršavjelom, rastuženom što joj dokazujem da mi ne znači ništa više od poslušne sluškinje, nego onom Ružicom što se umiva na točilu gola do pojasa, sapire grudi od nevidljivih vlati sna i pjevuši zainat kugi i smrti, igrajući svojim zdravljem i ljepotom kao barjakom pobjedničkim, ta Ružica će me ili baciti u rakiju i tužnu pjesmu sazlijsku, ili će me otjerati u daleke zemlje odakle povratka nema.

Prava ljubav ište rizik velikog uloga i strasti i požrtvovanja, a ako treba i - života. Sve ostalo je blizinska prisnost, od nečega što se pomalo i ljubavlju može nazvati, pa naniže sve do divljeg zadovoljstva od parenja. Ovo između mene i Emine je neka nejasna sredina kojoj nema pravog imena:

Malo rizika da nas selo ne vidi, više trenutne, ali ne prejake požude prije viđenja, ne baš velike žurbe u postelju, a najviše nekakvog pomalo istrošenog milja i smirivanja u ovim tjeskobnim noćima i strahotama osame u mračnom i bučnom tjesnacu brzelenskom.

Golo tijelo odjenula samo u košulju od tanka svilena beza i crvenim dimijama sa zlatnim uzbašlijama. I pri slabom svjetlu što žmirka iz peći na tri okca na vratancima vidim je svu kroz odjeću. Zna Emina kako treba poslije ponoći sjedjeti s mladim dragim momkom. Čudno je to da me njeno očigledno iskustvo vjerovatno s mnogim drugim meraklijama i posjetiocima, nimalo ne uzbuđuje, a najmanje me čini ljubomornim. Bilo bi me stid, bilo bi mi glupo i protiv svih mojih nazora pitati je o bilo čemu, ma ne - pitati je, nego dovesti je i u najtanju sumnju da mene nešto tereti iz tih ženinih tajnih prostranstava o kojima se ne priča.

Opušten smiren, blagim mehlemom obliven, ćaskam o svemu što njoj na gipki jezik dođe i slatko klizne prema meni. Srkućemo kahvu. Ona malo poćuti. Pomiluje mi koljeno.

"Mili i dragi Allahu, jà, kako li ti je samom i mladom bilo u tuđem svijetu?"

"Svakojako."

"Reče li ti da tamo ima i naše vjere?"

"Nekoliko carstava se stopilo pod osmansku kapu. Sve je u vlasti islama. Ali, ima i drugih vjera."

"Mnogo?"

"Mnogo."

"Raznih?"

"Raznih."

"Paa, kako se toliki... slàžu?"

"Kako gdje."

"A slušala sam jednom... rahmetli muderis u Kudelju držaše vaz za žene... pa veli... i u našoj vjeri ima svakakvih... te nekakvi šiiti... te, allah hivzejle, nekakve hamzevije... ima li još tog milleta?"

"Ima."

"Kriju se."

"Kriju."

"Kažu - u varošima i selima žive, a ne znaš ko je..."

"Kad vlast sazna, siječe glave."

"Da Bog sačuva! A ima li tamo hajduka?"

"Ima."

"Koje su vjere?"

"Kako gdje. Recimo, pođu ljudi iz svih krajeva svijeta na hadžiluk u Mekju. Sve pravi pobožni muslimani. A kroz arabljansku pustinju moraju da ih osiguravaju plaćeni hrabri pratioci. Jer na hadžije često napadaju razbojnici..."

"Muslimani?"

"Muslimani."

"Rabbum Allah! Kako će musliman na muslimana?"

"Zar ti je to neobično, Emina?"

"U nas jeste."

"Nije ni u nas. Eto, recimo, dušo moja, Emino, odavde do Orlovića ispod Nove Kasabe nema ni tri sata konjskog hoda. U tim Orlovićima rođen je Hamza-baba. On je posvršavao najviše nauke na istočnim učilištima. I, na osnovu naučenog počeo propovijedati ljubav i poštovanje među svim vjerama i narodima, pa onda... carska, niti bilo kakva uprava - ljudima nije potrebna, dobri ljudi mogu se o svemu i bez vlasti sporazumjeti, pa onda... šta će granice među zemljama, a što li ratovi... sve je to smišljeno da se na prerezanim grkljanima i rasporenim utrobama drugih zaradi što više zlata i što više uzdigne svoja moć... na tom zakonu počiva i ovo carstvo...

pa ti mog Hamza-babu najprije protjeraju u Gornju Tuzlu, ali je on i odatle širio svoje učenje, pa se ono rasprostrije po cijeloj Bosni, Maćedoniji, Grčkoj, zahvati bogme i Anadoliju, ee, vidi vlast - širi se njegov nauk, a bojali su ga se kao pomora, te ti mog Hamzu na ispit u Carigrad, pred samog šejhulislama, a Hamza-baba ni pred njim ne htjede da se odrekne svog učenja, pa ti njega svezaše konjima za repove, rastrgnuše, isjekoše na čejreke i meso psima pobacaše, a Sokolović nastavi djelo svog prethodnika i proganjaše hamzevije to jest Hamza-babine sljedbenike, malo se koji spasi, ostali biše isječeni... ali ti tu plemenitu ljudsku nauku i poruku ne možeš posjeći, ona ostane u narodu da živi mijenjajući košulje, kape i imena, ali uvijek ista napokorna i sve tvrđa... eto ti - muslimani, muslimani su bili i oni što su za Hamza-babom pristajali, muslimani i oni što su ih sjekli... e sad kaži, ko su među njima pravi muslimani? Oni koji kolju u vješaju, ili oni što propovijedaju slogu među ljudima, pravdu, istinu, strpljenje, uvažavanje običaja drugih, ko su, kaži, de?!"

"Ne umijem ti ja, dragi Sulejmane, o tome... to su umovanja učenih, ja sam obična jedna samotica, jesam

završila žensku medresu u Kudelju, ali o tome nismo učili ništa... ja se bojim o tome i misliti... a nemoj mi se ni ti zbog toga sekirati! Bilo - prošlo."

"Nije prošlo. I neće."

"U nas, toga, hvala Allahu, nema. Ponekad čujem da su u kudeljskoj tvrđavi objesili ili na kolac nabili ponekog hajduka. To je sve. Ljut neki dizdar - aga, kažu!

Ah, kud smo i mi dragi Sulejmane, zavrljali! Šta je nas briga za sve to? Što mi obični božji robovi i carski podanici tu da razbijamo glave svoje oko toga?! Da mi, bosioče moj, kakvu ljepšu priču zapodjenemo! Kaži ti meni, jesi li poslije tih silnih nauka po dalekom svijetu svikao život težački?"

"Jesam."

"Vidiš... a ja bih rekla da nisi. Osjećam ja tijelom da su ti dlanovi gospodski i učenjački. Samo, teško i naprečac ranjeni težačkim poslom. Lijepo je to što mi dolaziš... muški ljubiš, sav si od svježih žestina... zaluđuješ me i kad samo sjediš pored mene, kamo li kad smo u dušeku... kad to osjećam, sve mislim da bih ti ja domazluk tvoj vodeći, puzala za tobom da te hranim, pojim, odijevam i među ugledne ljude na sjedeljke da ispraćam, ali, srećom, dobro je da je tetka Almasa preživjela kugu, vješta je ona svakom poslu, a pogotovu lijepom jelu. A ona vlahinjica još je u tvojoj kući?"

"Jeste."

"Kažu - zanijela?"

"Izgleda."

"S kim li je, mili Bože?"

"Sa mnom nije, ne boj se!"

"Sigurno s nekim svojim."

"A s kim će drugim?"

"E taj mora da je ili kmet u ravnini, ili hajduk u planini."

"Ne znam."

"Ne čuje se, moj Sulejmane, ni za njena oca Radovana, što odbježe od kmetovanja kod begova Kotla."

"Ne čuje se. Mora da irgatuje negdje daleko na nekoj golemoj građevini."

"Sulejmane, dušo, zna Ružica, ali krije."

"Ne pitah je. Niti ću."

"A što ne bi? Ona je u tvojoj kući čeljade. Ti si gospodar. Ti o ukućanima i njihovima moraš sve da znaš. Heej, Sulejmane dragi, što ustaješ? Pa, ja ti spremila hurmašice, da poslije kahve... hej, kud se spremaš?

"Kući. Pola noći je davno prevalilo preko nebesa. Sutra mi valja poraniti."

"Kuda?"

"Lovca i putnika nikad se ne pita..."

"I sutra će dušo, ljevati kiša. Brzelen huči na duge padavine."

"I po kiši valja raditi. Ili putovati. Ubrzo će snjegovi. Tad ću ti dolaziti češće i ostajati dulje."

"Paa, dobro, dušo moja momačka, kako ti kažeš!"

Đido me čekao pred kućom skvrčen u suhoti pod strehom. Kad vjerna žena prevari, kad vjeran prijatelj iznevjeri, kad rođeni brat omahne, kad otac zaboravi, pas neće. Čudo je pravo kako ni u knjigama, ni u priči, ni u pjesmi velike pohvale psu nema. I kad sam sav umotan u dugu bugar-kabanicu jašući slazio niz razblaćen sokak, a po pomrčini spram koje je katran bijel, osjećao sam kako me pas prati gornjom travnatom međom. Konj je oprezno probirao prohod. Nisam ga ni požurivao, ni usporavao jer je on bolji noćni putnik od čovjeka, pogotovu s dragim gospodarom na sebi. Još su mi se pomalo motale izlomljene sličice udovičina tijela, još su, bez sadržaja zvoncala u ušima pitanja njene ljubopitljivosti govorene kao mačkasto maženje tijela koje je vjerovatno očekivalo još jednu oluju ljubavi u dušeku čim popijem kahvu i jezik zasladim njenim hurmašicama koje se do grla istope u opojan tečan slad. Ne mislim ni na šta i ni na koga. S

povjerenjem saputnika pustio sam uzde konju na volju. Pomalo se gibljem u sedlu umotan u svoju kabanicu od tjemena do ispod koljena i postepeno zatičem sebe u čudnu osjećanju da ove noći, bolje reći još katranasto crnog predsvitanja, ne odlazim od Emine lagan, praznjikav i lako radostan. Nešto teško i sasvim nejasno kao ova brzelenska pomrčina, sliježe se po ostacima zadovoljstva, nešto me s dalekih granica svijesti polako pritiskuje jadom, ne mogu da dokučim šta je, mrak nije, kiša nije, moćni stoglasni huk Brzelena nije, iz utrobe ništa ne truje, šta li je - ne mogu da dokučim. Nešto jest i tugaljivo i glupo i tihim blagim strahom natopljeno. Kao da sam nešto zgriješio ili pogriješio, pa iako ne znam još - šta, savjest po dalekim granicama poboljeva.

Takav stigoh kući.

Uvedoh konja u ahar, rasedlah ga, prekrih pokrovcem i nabacah mu pune jasle sijena. Očev bojni konj rzao je i iskretao se ljubomoran - kako je ovo dojučerašnje kljuse, dolutalo u njegovo društvo iz bijela svijeta, odjednom uznapredovalo toliko. da gospodara nosa pred svijetom. Priprijetih mu, pomilovah ga, prosuh mu zobi po sijenu koje nije ni dotakao otkako je čuo da odlazim na paripu nižega roda i ružnijeg izgleda. Điđi koji je stražario na aharskom pragu pružih na dlanu grumen šećera. On ga vrlo oprezno uze zubima s dlana i podrobi zahvalivši mi kitnjastom zastavom repine. Poluglasno mu kao čovjeku rekoh da ide svojima i čuva pojate, ali on došljapka za mnom do kućnih vrata i tu pred pragom zaleže i sklupča se. Zašto me ne posluša, nije mi jasno. A možda hiljadama puta osjetljivijim živčeljem od ljudskog osjeća da se u meni nešto muti kao da sam učinio pogrešku ili grijeh i da mi od toga prijeti opasnost.

Ja - tiho na vrata, a u predsoblju Ružica, podigla visoko četvoroperni čirak i obasjava mi prolaz. Bez zle namjere, a i kako bih je imao - kad je Ružica pomalo užutjela, pjege trudnice po licu poređala, trbuh vidljivo

isturila, kažem, bez ikakve muške, daleko više iz nekakve namjere gospodara da nagradi službince, pomilovah je po obrazu. Ona se ne izmače, što bi ranije, u početku našeg poznanstva sigurno učinila. Čak se i nasmiješi dodavši svjetlu što je sipala s njene ruke ljepotu nekakve svoje unutrašnje blage i blagorodne svjetlosti. To se, sigurno, u njoj materinstvo pripremalo za svoj veliki mučenički sjaj. Odstaja tako dok ne smakoh kabanicu i ne svukoh čizme. Pođe preda mnom u donju sobu. Svijetleći mi sa sredine prostorije, sačeka da sjednem na sećiju. Spusti čirak na ukovano postolje u zidu, u visini glave. Vrati se i sjede u dnu sećije savivši koljena vještije nego mnoga muslimanka. Tek tada primijetih da joj je na glavi nova marama, da je obukla novu košulju s toplim zimskim zubunom i da na sebi ima nove dimije od crnog atlasa kakve nose majke i žene planinštaka, slobodnih stočara hrišćana. Na odjeći bi joj mogla pozavidjeti kći ili žena bogatijeg seoskog kneza s planine.

Dugo nismo sjeli nasamo. Dugo sam je držao na odstojanju od sebe. Ni jednom je nisam vidio ovako odjevenu. Ni jednom me ona nije ovako dugo čekala. Ako je svjesna da je od trudnoće poružnjala, značilo bi da me nije čekala da mi se prepusti da je milujem. Odluku da me do ovo doba čeka i ovako dočeka nije donijela sama. Mora da se dogovorila s tetkom Almasom. Preostaje jedino da se spremila da me za nešto veliko zamoli, ili o nekoj svojoj velikoj odluci obavijesti.

"Jesi li gladan, ago?" pita šapatom, valjda zbog tetke koja spava u susjednoj sobi. A možda i nesvjesno podvlači povjerljivost razgovora u koji treba polako i bezbolno da me uvede.

"Nisam!" kažem ravnodušno kao gospodar i vlasnik otimajući se uvlačenju u prisniji odnos, vjerovatno iz nesvjesne želje da joj se i dalje svetim što mi se oduprla kad sam je suludo želio.

"Hoćeš li, ago, rasola? Kupus je počeo lijepo da ukišnjava?"

"Neću."

"Da ti u čaši razmutim meda?"

"Ne."

"A ako smijem pitati, ago... kakva te to nevolja tjera da po ovakvom nevremenu i pomrčini vrljaš drumovima?"

"Štoo?"

"Ima vuk. Ima hajduk."

"Za vuka imam Điđu. Za hajduka oruzje. Hodam poslom o kome se ne govori. A često pomislim na te. I sve te vidim... kao ono... prvog jutra... dok si se umivala na točilu. Poslovi me izmijenili. Ali si mi ostala draga."

Ćuti, gleda u pruženu ruku kojom nesvjesno miluje nabor na crnim dimijama.

"Ago, i ti si meni drag. I poštujem te. Ali, to je nešto drugo. I kad rodim, i kad opet budem zdrava i lijepa, nemoj me, molim ti se ago, dugo mamiti i salijetati. I ja sam griješno žensko. I ja mogu svoju vjeru prevjeriti, pa se poslije vješati od kajanja. Ja sam sluškinja i sirota. Ti me možeš i zbog sitne srdžbe otjerati. Pa kud bih? Hvala ti što te tako drže milost i čist obraz. Ali je muško mnogo nestrpljivije. To ja, jadnica, dobro znam. Evo, nosim porod od neznanja što za tu nestrpljivost nisam znala kad sam znati morala."

"Je li o n nečiji kmet?"

"Nije."

"Je li slobodan domaćin s Romanije?"

"Nije."

"Pa, šta je?"

"Siromah. Paćenik. Molim te, ago, u skut i u ruku te ljubim, nemoj me više o njemu pitati! Niti tebi moja duša može lagati, niti o njemu smijem kazivati osim ono što on dopusti. Ali, imam jednu veliku molbu..."

"Kazuj!"

"Samo da ostane među nama!"

"Dajem riječ."

"Tvoj otac bio je prema mom ocu vrlo milosrdan."

"Poznato mi je sve..."

"E, vidiš, moj otac bio je u nevolji, kriomice je napustio bega, zbog zuluma, pa kuda će nego u irgate. Radio je negdje daleko, kamen prevlačio za nekakvu golemu kulu, pod nadnicu. Kula gotova, on se umorio, tamo nema više gdje hljeba naći, zima se primiče, a negdje se zimovati mora. Pa te molim..."

"Neka dođe! Ovdje ga niko ne poznaje. Obući će staru muslimansku odjeću. Pošto ne zna kao musliman vjerske izreke izricati, neka se pravi nijemim. Imaće dušek i jorgan u sijenu, na pojati. A neka preuzme svu brigu o stoci, drvima i drugim poslovima koji nisu ni za te, ni za me. Lijepo ću mu plaćati. A ako ga do proljeća niko ne prepozna, neka ostane kao stalan naš poslenik! Kako ćeš mu to dojaviti?"

Plače.

Ljubi mi ruku.

Ljubi koljeno.

Odgonim je blago od sebe. Ona se vrati i sjede ne prestajući da jeca. Ja ponovih pitanje.

"Lako ću ja njemu dojaviti!"

"Pa što toliko plačeš?"

"Što nisi moje vjere, ago,? Što nisi, pobogu! Što nisam ja rođena u tvojoj... Bože, šta to činiš s nas na zemlji? Jedan si, a dijeliš nas... oprosti, ago, plače mi se od mnogo čega što ni imena nema, niti u sebi sasma razaznajem, ali se grči u prsima, pod grlo mi guke otrovne nekakve dobacuje..."

"Dobro, de...! e, jesmo li ugovor utanačili?"

"Dobri moj, ago, nismo još."

"Eee?"

"S ocem je i onaj čije dijete nosim."

"Odakle je?"

"Izdaleka."

"Da li ga ko u selu i okolini poznaje?"

"Samo ja."

"Pa, dobro. Neka dođe i on. Neka pomaže tvom ocu! A eno mu i mlina! Tamo može i da spava. U mlinskoj sobi je, i sama znaš, dobra prostirka i toplo je... Samo, neka se uvijek dobro nabrašnjavi da ga ko ne bi prepoznao. I njemu ću plaćati. Nešto manje nego tvom ocu. Imaš li još štogod za dogovor?"

Premnogo je i ovo, mili moj ago. A sad ti meni kaži slobodno šta ti od mene očekuješ da ti za ovo sve uzvratim?"

"Ništa. Samo da radiš što lakše poslove, da rodiš lako, da dijete bude zdravo, da se s tetkom lijepo slažeš, da budeš mužu lijepa žena... lijepa i lijepo odjevena... i da ne brineš ako tada i ja za tobom kadkad gladno pogledam, muško sam, šta mogu..."

"Dužna sam ti, ago..."

"Nisi. Osim ovoga što nabrojah."

"Dužna sam ti. A dug ću ti vratiti."

"Ma, nisi dužna. Šta si zapela tu... dužna, pa dužna... Ne duguješ mi ništa osim podnošljive poslušnosti. Jer ja sam samo gospodar ove kuće i zemlje i na njima i u njima što je. Moram na sve misliti. Na sve pažljivo motriti."

"Dobro, ago! Doći će vrijeme, biću opet zdrava i krepka i tvom oku lijepa kao onog jutra kad sam se na točilu umivala, sam si mi o tome govorio, nisam ja izmislila. Biću, da znaš. Odužiću se, vidjećeš... a kad, kako, gdje, ja ću sve pripremiti. Pa ćeš, dobri moj ago, mirisati na moje bilje u kosi i njedrima, a ne na neku drugu... evo sad... puna je soba njenih mirisa... znaš, sa stokom, sa psima, sa divjači, naučila ja mirisati i namirisati što drugi ne mogu... ali, ti si gospodar, ja u to ne smijem da se miješam... i neću više, krsne mi slave i velikog mi Boga... ti se i oženi, ali ću ti ja dug vratiti čim uzmognem. Ostaješ li pri riječi, ago?

"Ostajem."

"Hoćeš li da ti ja prostrem?"

"Sam ću."

"Lezi, odmah, ago, skoro će svanuti. Ne hodaj noću po sobi! Nikakvu brigu nećeš hodnjom rasturiti. Samo ćeš joj težinu uvećati. Ala je ta... žena... mirisala! Je li barem lijepa kako sam ja bila?"

"Nije ti ondašnjoj ni do koljena."

"A je li moje vjere ili tvoje?"

"Dušek ne pita za vjeru. Šta je bilo pod tobom kad si zanijela?"

"Planinska paprat."

"Paa... ni ona za vjeru ne pita."

Ustadoh. Ona skoči. Stade preda me. Oborene glave. Nešto je htjela, ali, ili nije imala smjelosti, ili je odmjeravala koliko ludosti, a koliko pameti u nekoj nabujaloj odluci ima. Htjedoh da joj kažem da ide i ona leći i da ne mora rano ustajati, stoji, ja pođem da je kao dragu trudnu snahu pomilujem po obrazu i ohrabrim, ona podiže još suzne oči, pa me iznenada svom snagom zagrli, izljubi mi usne žestinama mlade vučice i pobježe iz sobe.

O košmaru života u kojem se čovjek vrti kao perce na vjetru, najbolje je razmišljati s odstojanja koje suzdržan razum i blago dostojanstvo dopuštaju. Ko to ne može, neka se glavačke sjuri u vrtloge života i vrti se u njemu što strasnije i što bješnje. Ko to ne smije, neka spoji božansku svemoć i moć carske uprave, pa neka im se objema klanja griješeći prema Bogu, a ulagujući se carskoj upravi sazdanoj na sili, nasilju, tamnicama debelih zidova, gubilištima, propisima za podanike i potvrdama koje ti nešto, prirodom dato, čine zvaničnim. Ali, šta da radi čovjek kao ja, naučen da predvodi vjernike i da im tumači vjerovanje na način suprotan od carskih i šejhulislamskih propisa, naviknut da čita i piše, a prisiljen da prilegne uz posnu zemlju bosansku i bude joj

prvi irgat i raspoloživoj i ljudskoj teglećoj marvi gospodar, sitan miš u popisu stanovništva carstva, a krupno pitanje i sebi i drugima, šta ja takav da činim?

Tek malo začuđen brišem usne i brkove od slankastih poljubaca trudnice, hodam iz ćoška u ćoše i natrag, za pendžerima u tmastom predsvitanju biju kiše odavno isprativši Mitrovdan i najavljujući snjegove što potvrđuje i mukli huk nadošlog Brzelena, kršim prste za leđima i mučim se da barem za dan koji nailazi smislim nešto pametno i korisno. Razum izvježban učenjem i vježbama vođenim mudrošću sjajnih učitelja, pokušava da se probije ispod krša zbunjenih, rasturenih nagona i ojađenih strasti. Biju zemlju teške kiše najavljujući snjegove, a ja tek uspijevam da pohvatam poneko odbjeglo pitanje - kakve li to nejasne račune sa mnom sviđa trudna seljančica? Ko su i gdje su sad u ovom nevremenu njen otac i taj čije dijete nosi pod pojasom? Irgati na nekoj dalekoj velikoj građevini? Nee, da se šta u Bosni veliko gradi, čuo bih na kudeljskoj čaršiji, jer bi išla i muslimanska sirotinja da zaradi tek koliko da prehrani ostatak porodice koji je slučajno preživio kugu. Ako se šta veliko u primorju gradi, ni njen otac, ni momak ne bi žurili u bosanske snjegove da prezime, nego bi se zadržali na osunčanoj toploj obali i potražili novu rađevinu i zaradu. Zašto ona procjenjuje moj prijem njih dvojice toliko skupo da mi unaprijed obećava sebe kad bude zdrava i lijepa, jer ništa skuplje ni dragocjenije nema i neće da ponudi? Otkud joj pomisao da mi ona i sad vrijedi toliko da bih rizikovao radi nje, rizikovao daleko više nego što to račun domaćina i razum gospodara dopuštaju?

Ne razumijem ni nju, ni sebe. Ni ovu pomrčinu i pobješnjelo nebo nad tijesnom kotlinom. Ono što sam do maločas mogao nazvati pameću, sad je samo smiješan halabuk pregrijanog mozga.

Sasvim glupo se vrtim oko pitanja - ako je ona sve pribrano smislila, od smeštaja svoga oca i mladog

đuvegije, do ponude sebe kad se poslije porođaja dobro oporavi, zašto me je onako ludo žestoko izljubila? Gdje joj je njena dosadašnja vjera - nepremostiva prepreka među nama? Nisam li joj suviše brzo i suviše mnogo odobrio da mi je iscmakala brkove iz čiste radosti zbog lakog uspjeha, ili iz zahvalnosti sluškinje kojoj je učinjena neočekivana milost? Nee, tako vučki, bijesno, svom snagom ne ljubi žena osim, osim, osim... šta? Koješta! Ni pamet, ni glupost ne odzivaju se nikakvom činjenicom u prilog tome. A ipak... šta? Nikad mi Emina nije tako priskočila i tako me pograbila. Možda se suviše slegla u vještine milovanja koje brižljivo ponavlja bez obzira jesu li popunjene strašću ili ćute prazninom...

Ej, željeni sne, zabaci moj um u predjele gdje nema ni trudne djevojke, ni žene nerotkinje, ni kiša što prethode velikim snjegovima i ne biju hukom i jaukom u pendžere!

Kratko vrijeme prije nego što će snjegovi s planine zasuti smetovima kotlinu i bregove, došapnu mi Ružica da su njen otac i otac njenog djeteta u mlinu i da čekaju smještaj, zapovijest i preobuku. Natovarih na osamarena konja sve što je potrebno - od posteljine, do opanaka, čarapa, starih suknenih čakšira kakve nose muslimani, kapa sa tkanim sarucima, crvene pojaseve, fermene, anterije, pa se zaputih mlinu. Dva dronjava, izgladnjela, bijedna hrišćanina ustadoše od peći u mlinskoj sobi i nakloniše se. Po izgledu, po rukama, po očima, po šubarama zaključih da nikad nisu radili ni na kakvoj golemoj kamenoj građevini, nego da su - ili izdaleka bjegunci, ili iz bliskih planina, koji su se dobro napatili

pred stalnim potjerama naoružanih i uhranjenih momaka kudeljskog dizdara. Stariji, onizak širac, sjedokos i smiren i izmiren sa sudbinom, mlađi - vitak, na oprezu kao mlado zvijere, zelenih očiju pod nemirnim obrvama, ruku koje ne znaju šta će sa sobom. Sigurno su doskora stalno ležale na oružju. Stoje oni, čekaju moju riječ, pa ili da kao vukovi odmah bježe. Ili da strpljivo igraju kako su se sa Ružicom dogovorili. Oba su sakrili duge noževe niz lijeve kukove ispod čakšira, a gdje su sklonili ostalo oružje nije me se ticalo.

Rekoh Ružici, ustrašenoj za ishod mog susreta s njima dvojicom da im brzo donese da šta jedu. Njen otac, bjelobrad, od nevolje povijen i na pragu staračkog dotrajavanja zrelih snaga, reče da ih je Ružica već dobro nahranila i dodade:

"Ako si duše Hasanagine, a po liku i stasu reklo bi se da jesi, gladni ostati nećemo. A da smo gladovali i to dugo i žestoko, istina je..."

Nisam htio da unizim ugled Ružičin pred ocem, pa da joj oštrije zapovijedim, nego je kao kakvu dragu snahu učtivo zamolim da iziđe i sačeka pred zatvorenim vratima mlinarske sobe dok se mi o smještaju i poslu dogovorimo. Činjenica da su neke osobenosti samo čovjeku date, od razbora do čuđenja, od smijeha do besmislenog krvološtva ne umanjuje njegovu ovisnost o zakonima prirode u sebi. Nisam se mogao oduprijeti vijestima iz dubina tijela da sam u sredini nekakve zavjere, dugo smišljene i na dug štap zamišljene. Opkoljen sam opasnim nekakvim okolnostima čija sječiva još ne vidim od privida mira i jednostavnog susreta s nepoznatim ljudima koji mi preko prisnosti s Ružicom poručaju svoju vjeru u moju riječ i svoja nepovjerenja. Straha nema ni u meni, a ne vidim ga, ne osjećam ga ni na njima. Ali, dok smo se načas zagledali, čekajući da Ružica iziđe obradovana mojom učtivošću, tijelo je dubinama kazivalo da sam okružen nečim što ne vodi dobru, ni meni, ni

njima. Dovoljno sam škole izučio i glas i kretnje izvježbao u dalekim zemljama da sam mogao pred njima biti pomalo prisan gospodar i nadmoćan začetnik prijateljstva koje se može i ružnim završiti.

Razgovor među nama ne poteče kao razgovor ravnopravnih. Odveć su bijedno izgledali i previše im je bilo stalo da se smjeste i sklone od dotadašnjih nevolja da bi se mogli sa mnom, uspravnim, sitim, naoružanim, aginski odjevenim pogađati oko sitnica. Prihvatiše odmah sve što im predložih. Mlađi je još zvjerao oko sebe i gotovo se smijao čudu gdje se iznenada našao. Otac djevojčin, Radovan, primio je prijedloge ćutke odobravajući glavom kao da je kmet koji je to i očekivao i navikao izvršavati baš ovdje, i baš meni. Dobro je krio koliko je iscrpljen, ojađen i od golema jada šutljiv. Mlađi, Stojan, mog rasta, mojih godina, tankih, oštrih, crnih brkova kao i u mene, nehotice se razbacivao svježinom još učuvana duha i smiješka i podsmijeha bez zlobe. Po no nekoliko rečenica njegovih shvatih da je mnogo učeniji od obična seljaka, ali i mnogo bezobrazniji od čovjeka koji je naumio biti najamnik. Govorio je brzo i lako, ali je više smislene težine ležalo u jednoj Radovanovoj riječi, nego u stranici Stojanovog poigravanja rečenicama. Nisam ga mogao ni mrziti, niti sam mu zavidio što je Ružica toliko vezana uz njega i što nosi njegovo dijete. Ne zato što sam prema trudnoj djevojci postao ravnodušan, to nisam, nego, jednostavno - nisam mogao ništa protiv prirode koja je ko zna gdje, kako i kakvim svojim hirom ili zakonom našla dvoje koje bi bilo podjednako obijesno da im se pruži jedna zajednička prilika. Vrteći se i virkajući čas na jedno, čas na drugo pendžerče mlinarske sobe, pita Stojan:

"A kako, ago, s Ružicom?"

"Zadovoljan sam."

"Čime ti je platila ovu uslugu nama?"

"Ne naplaćujem od sirotinje ništa."

"Usluga je pregolema za sluškinju.".

"Ona je više kućno čeljade..."

"Zašto?"

"Moj otac je tako prihvatio kao Radovanovo dijete u amanet. Tako i ostalo."

"Dobre si duše. I uman domaćin. Ali, nemoj da bi darnuo u nju. Ubiću."

Radovan podiže sive teške obrve.

"Stojane, šta ti je? Znaš li gdje smo?"

"Gdje smo da smo. Ubiću. A možda i neću. Žena je prevrtljivija od mačke. Ako ne može da gospodari, ona se sveti sudbini varanjem. Njeno tijelo je skrojeno za više muškinja. Samo neka joj je kuća čitava i neka su kopilad zdrava."

"Opet trabunjaš, Stojane!" upozorava tiho Radovan gledajući preda se i očekujući od mene gospodarsku srdžbu ili kratku osudu momačke gluparije.

"Samo starci trabunjaju, Radovane! Ja govorim što mislim. Na šta smo spali? Na najamništvo. A meni uz to za vrat i ona s trbuhom. I još povrh tog tovara sumnja da o n o nije Živoradovo."

"Šta ti je, pobogu?!"

"Šta - šta mi je? Jesam li je vidio s njim pod bukvom? Sjede - mišica uz mišicu."

"Čekali su nas."

"Koliko smo bili okasnili, četiri bih čobanice dotle povalio da sam na Živoradovom mjestu bio. Kamo li ne jednu. Dobro, de, neću više. Daj, ago, tu odjeću, da se u Turčina prometnem, pa da se odmorim. Noge su mi gotovo zamrzle. Ne znam kako ovaj starac izdrži. Uzbrdo se zadiše poput sipljiva konja. Potrčati nadaleko nije sposoban. A stoji, eto, bolje i mirnije od mene. Daj odjeću i prostirku, a od sutra ćemo te služiti bolje nego paščad. Nevolja natjera i slobodna čovjeka da se u sitnu poslužnu životinjicu pretvori i da liže svaku slanu pruženu ruku. Auuh, al kišurina lema! Po planinskim visovima snijeg je

već do u pojas. I još nešto, ago! Budeš li puno priče prosuo pred vlastima o nama, ubiću."

Samo se osmjehnuh njegovoj prijetnji. Bio sam jači, odmorniji, brži, šaka mi je mirovala na dvocijevnoj maloj pušci za pasom. A dok bi on samo posegao za drškom dugog noža skrivenog u nogavici niz kuk i bedro, moj bi ga jatagan isjekao na šest kriški. Ne bojim se ovakvih ni na zasjedi. Nestrpljivi su, nasrću preuranjeno, uvijek se ima vremena za dobru odbranu, ne bojim ga se ni s leđa u mraku, naviknuh se već da u huku vode razaznajem šapat pasjih nogu pored ili iza mene. A još kad bi Đido bio u mojoj pratnji, rastrgnuo bi nesrećnika prije nego što bi izmahnuo. Osmjehnuh se njegovoj prijetnji i pođoh da otvorim vreću s odjećom, ali se prope Radovan, gnjevan, raspamećen i pesnicom poče vrtjeti pred ustima Stojanu:

"Ubiću ja tebe, kopile popovsko! Ružica je u Hasanaginoj kući rasla i obraz čuvala ko njegovo dijete. Ko je nju unesrećio? Ti. Sad hoćeš da je oglasiš i kurvom, je li? Da je se otreseš? Pa i da je uzmeš... ko će hraniti nju i njeno dijete? Ti? Nee, neego Hasanagin sin kog je o n a, čuješ li, ona umolila da nas primi. A primijetim li da nešto agi spremaš, ja, ja ću te zaklati ko pijevca. A i to o vlastima,... i o toj prijetnji... da zavežeš labrnju, čuješ li? Ako agu takneš još jednom takvom uvredom, ja ću te svezati... ja ću te goniti dizdaru, a on neka te nabija na kolac. Ima da slušaš. Ako nećeš radi sebe, onda moraš radi mene i mog djeteta i mog unučeta. Ti si unesrećio Ružicu svojim lažima, a mene svojim obećanjima. Eee, muko moja, ostarjeh, a pameti ne dođoh! Ago, oprosti, nevolja nas je obojicu zlim učinila. Ja ću na pojatu. On će u vodenicu. Volio bih da se prebacim do pojate sad, po mraku, pa da se ujutro pomolim u turskoj odjeći i prionem da radim..."

"Pripazi se kad pojatama prilaziš, zeljovi su mi opasni. Ako te vide uz Ružicu, neće ti ništa. Neka te ona prevede do pojate! I u pojati je toplo. Pod tobom je šiljta,

pa sijeno, pa debele trenice, a odozdo griju goveda. Jedan stari jorgan i biljac biće ti dovoljni pokrivači."

"Nije mi prvi put da zimujem bez ognjišta", reče starac, povijen, smrknut, ojađen. Uprije dugim kažiprstom Stojanu u prsa." Ti, kad ti aga nadjene novo ime, da ga dobro pamtiš, svoje da ne odaješ, da ti se ne omakne. Čim se u drugo ruho odjeneš, nabrašnjeni se! I, ne miči nikud odavde bez aginog ili mog odobrenja! Još ja zapovijedam."

Momak se bezobrazno nasmija.

"Ovdje aga zapovijeda. A ti i ja smo ravnopravne turske slugeranje. Ago, hoće li Ružica sa mnom ovdje spavati? Nije vjenčana, ali čim..."

"Neće!" dreknu Radovan. "Dok kuću ne skućiš, dok domaćin ne postaneš, neće. Ago, ne daj joj!"

"Doći će sama. I prvi put je sama pristigla. Dovoljno je da mrdnem brkom... hahaha! A kuću graditi neću. Domaćin biti neću. Jer, onda valja na vjeki vjekov služiti Turcima..."

"Ago, čujem Ružicu kako kašljuca pred vratima. Ja odoh."

"Dobro."

Radovan iziđe dva put prelivši mržnjom nasmijanog momka, tmastom, teškom mržnjom ispod spuštenih obrva.

Odvede Ružica oca na pojatu, u pomrčinu u kojoj se talasima ljuljala teška kiša. Ostadosmo ja i Stojan sami u sobi obasjanoj svijećom i dobrom vatrom ispod široko zidane kupole nadnesene nad mlinsko ognjište. Gledamo se, smiješimo se jedan drugom kao dvije zvijeri koje se pogledima i njušenjem ispituju pred iznenadno klanje ili dug zajednički put. Ne boji me se. Ja sam mu prokletstvo i posljednje utočište koje je u zemlji premreženoj gustim mrežama vlasti jedina sigurna rupa s dovoljno hrane i topline.

"Jesi li vješt mlinu?" pitam ga samo da razbijem neizvjesnost daljih odnosa među nama.

"Dvije sam godine radio u boljem, u manastirskom."

"Bolji ti ne mogu sazidati."

"Od jednog Turčina dovoljno je i ovo što si nam učinio."

"Nisam ja Turčin."

"Nisi ni kršten."

"U mojoj se vjeri ne krsti. Stojane, dobro bi bilo da te nekoliko mlinskih mušterija zatekne kako uzimaš abdest i klanjaš. Da se pročuješ kao pobožan musliman. Nadijevam ti novo ime, Stojane. Od danas si Mustafa. Znaš li kako se muslimani Bogu mole?"

"Znam dovoljno da i kadiju prevarim. Nevolja naučila. Slazio sam u turskoj odjeći i na sarajevsku i na zvorničku i na tuzlansku čaršiju... i u džamiji sam u zbijen red počesto stao, gledam što drugi rade, pa i ja tako. A da počem nije neki Živorad dolazio tebi, ago, i Ružicu obilazio?"

"Nikad za njega ni čuo nisam."

"Pa, kako zanese, jebem joj mater blesavu? Baš sam pazio... Sad je moram čuvati, a uskoro i hraniti, i od svakakva nasilja braniti. Ago, ti si dobre duše, ali kad ona rodi, pa ozdravi, nemoj da bi ko na nju nasrnuo! Zaklaću ga. A bogme i tebe, ako mi se ona potuži..."

"Nije mi nasrtanje u običaju. A i da jeste, brži sam i bolji od tebe i na pušci i na nožu."

"Ee, moj ago, još ti ne znaš u kakvu si se nevolju uvalio kad si nas primio."

"Možda i znam. Budete li mene slušali, nevolje neće biti."

"Ja sam ponosit i na svoj ponos osjetljiv. Zapovijedaj šta hoćeš, ali nemoj da bi uvrijedio! A ako naiđe kakav po imenu Živorad... lako ćeš ga poznati, ima preko nosa ožiljak od noža, a brkovi su mu žuti i oštri poput raževe slame... ako naiđe takav, pa čuješ da ga je odjednom

nestalo, molim te, ago, ne raspituj se, imamo neke račune nas dvojica da svidimo..."

"To se mene ne tiče, Stojane, to jest, Mustafa. E, de, sad, presvuci se, dobro se napraši brašnom i lezi! Ni s kim se od domaćih ne upuštaj u dug razgovor! Budi pravi mrzovoljni šutljivi mlinar. I, taj dugi nož skriven u nogavici, nosaj odsad otvoreno! Niko se začuditi neće kad ga vidi za pâs zadjevenog."

"Hehehe, hajdučko oko imaš, ago."

"Ti lezi, ja odoh."

Iskoračih iz mlina. Svega me zasu gust snijeg, oblacima velikih, od mokrine teških pahuljica. Pomrčina je bjesnila hukom vode i jaukom vjetra.

Razume, podrži moju prvotnu namjeru da kao gospodar i vlasnik udovoljim želji služinčeta koje mi ipak znači više nego ukućanin! Razume, stražari nad mojim nagonima da se otresem iznenadne nevolje da bih ostao sâm s Ružicom u kući! Da ne postanem varvarin ubivši čovjeka koji se razmeće bezobrazlukom, iako bi trebalo da se ponaša učtivo kao mlinski miš! Da ne precijenim svoju sigurnost došapnuvši kome u čaršiji da prenese dizdaru kako bi bilo potrebno da ispita odakle mi banuše ova dvojica ljutih nesrećnika! Vještino, pridruži se razumu da ne omastim vratom konopac u gornjoj avliji tvrđave dizdarove, ako neko mene optuži dizdaru da sam znao ko su njih dvojica i uhvatio se u kolo njihovih, meni još nepoznatih krivica! Ostani, pameti, čvrst, oštar i sveobuhvatan gospodar svega u meni i oko mene, od riječi, do sna! Očuvaj me da ne postanem ni glup, ni krvnik, ni žrtva! I da se na Ružicu ne sruči kakva nesreća, nego da što bezbolnije rodi, što umiljatije doji i bude kraj mene kao trajna pitka voda tekućica što pronosi tihe radosti čulima i dobre sigurne činjenice umu.

Ni snjegovi me nisu mogli omesti da petkom ranim, i na očevu sedlaniku, a u Điđanovoj pratnji, jašem u Kudelj, predvodim džumu u džamiji, primam pohvale vjernika, savjete Ismail-age Koluhije i handžijine psovke što dovodim onoliko zvijere koje čuva konja vezanog u zavjetrini. Čaršija se, izgleda, već navikavala na moje razloge da ostanem u selu i da samo petkom dolazim. Tajna oko najamnika koje mi je Ružica dovela, rad s njima ili bez njih, odstojanje od Ružice koje nije značilo ravnodušnost, nego samo odlaganje nečega velikog i strasnog što će se dogoditi, računice vlasnika razapete između vlastitog imetka i kudeljske čaršije, naučiše me zbilji i štednji kretnje i riječi. Prebrzo sam dozrijevao i sve manje bio potajni pobunjenik, a sve više ugledni podanik koji ima i poneku tajnu kao i svaki drugi.

Noć.

Gluho doba u zimskoj bjelini.

Emina dala znak da ovog uoči petka ne dolazim, a ni uoči ponedjeljka dok se ne oporavi posve od one redovne mjesečne stvari. Ipak sam u podne projahao polako ispod njene avlije. Vidjela me s pendžera i odmah istrčala u čarapama u snijeg da mi s avlijskih vrata, smješljivo kaže da to što je nju snašlo i nije tako redovito, nego sam je ja u prošlim kostolomima u njezinom dušeku posve rasturio, pa je preuranila. Nisam joj vjerovao jer su mi zbilja i šutnja izoštrile pogled u prozore ljudske duše. Još su bljeskala zlatna zrnca smiješka u njenim trepavicama, a ona mi je tepala, tepala i što je više slatkih riječi klizilo preko izazovnih usana, sve više sam prepoznavao laku

žensku laž koja se izbrusila do savršenstva. Čekala je nekog drugog. Začudo, niotkud da me ujede ljubomora, niotkud da iskoči neko pitanje koje bi zatražilo da se naši odnosi utvrde jasnim dogovorom. Pristadoh mirno na sve što je rekla i zakrenuh konja, a ona malo nagnu glavu prema desnom ramenu. Učini mi se da te zlataste oči proučavaju mene oštrinom zmijskog pogleda, ali odbacih taj otrovni ubod kao neosnovan, kao besmislenu osvetu zbog njenog odgađanja susreta.

Noć.

Bijela zimska noć.

Čitam jednu od svojih najmilijih knjiga. U njoj uvijek isponova otkrijem nešto novo, jer nije uman pisac ako mu napisano ne nosi sobom usklađene spratove više značenja. Radoznao razum prevazilazi i najsigurnije pamćenje kad je u pitanju tako pisana mudrost, ili kad zapljusnu višeznačni stihovi i strofe opojnim skladom i smislom. Moj veliki učitelj logike je često govorio da pamćenje mrtvih činjenica čini duh mlitavim, s slabo pamćenje sakati duh i prisiljava čovjeka da često ponavlja zaboravljena iskustva. Pa, eto, čitam i uživam koliko to dopušta osjećanje da su ova kuća i ova soba, do pred moj dolazak, vrvjeli životom i da je život iznenada slistila kuga svojom svirepom sabljom i raznijela nemilosrdnom gvozdenom metlom. Ne uzbuđujem se zbog toga. Knjiga me zanosi niz svoje matice ljepota od otkrića. Čista, a prostrta postelja ne mami me snom. Čak mi i smeta kao opomena da sam obavezan na nekakvu besmislicu bez razigrane svijesti.

Sobna vrata škripnuše laganim dugim opreznim cijukom. Nehotice pružih ruku prema nabijenoj maloj pušci na zidu više glave. Na otvorena vrata uđe na prstima debela tetka. Vidim, nije spavala, a brižna jest. Kao djevojka lako savi koljena na ćilimu i sjede.

"Vidim, svjetlo ti gori. Uđoh da pitam da nisi bolestan!"

Laže draga tetka. Drukčije bore slaže briga za bližnjeg. Oči stisnute zdravim salom ne mogu da zatome dobro skriven strah i brigu za sebe. Poznavao sam je kao dragu majčinu sestru koja nikad ne dulji priču, ne okoliši oko glavne misli, ne presijeca riječ drugome osim ako je oduljio da bi ljenosti svog duha pridružio dosadu glasa. Svoje teško tijelo pronosila je kao laku pjesmicu, a svoju riječ čuvala za kratku pohvalu i još kraći ljubazan odgovor. Sve što joj je od ženske ljepote oduzeto, nadoknađeno je neusiljenom dobrotom bez računa. Sjela je sad za dug razgovor čim je prekoračila strog običaj da mi se ne smeta kad čitam.

"Čudiš li se, sine Sulejmane, što sam ti u ovo doba noći došla?"

"Kad god došla, dobro došla!"

"Hvala ti, sinko. Ali, mene je doveo strah".

"Zar ima išta na ovom svijetu što bi tebe tako hrabru prestrašilo?"

"Ima. Ti."

"Ja? Pobogu, tetka, što - ja?"

"Tvoja ludost."

"Ma, šta mi reče?"

"To. Ona dvojica najamnika nisu muslimani."

"Pa, šta? Toliko bogatih muslimana drže hrišćane kao najamnike. Ništa neobično."

"Ako su hrišćani, što se kriju u muslimansku odjeću?"

"Nisam imao drugu da im ponudim."

"Što nisu ostali u svojoj?"

"Poderana."

"A gdje su je poderali?"

"Bili irgati negdje daleko."

"Ljetni irgati ne idu zimi u najam."

"Slabo zaradili."

"A što se Ružica od prvog dana onako uređuje i svakog predvečerja trči onome u mlin?"

"Drag joj mlinar."

"Dijete je njegovo, Sulejmane. To znači da oni nisu bili irgati. Nego se ona s njima i ljeti sretala. Sinko dragi, oni su hajduci."

"Ko to kaže?"

"Ružica. U snu."

"I ti u san vjeruješ, tetka?"

"Iz sna, iz njenog stenjanja i vikanja razabrala sam da joj je onaj stariji otac, a mlađi đuvegija, da su pred dolazak ovamo, negdje skrili oružje, da su jedva izvukli glave ispred dizdarevih potjera..."

"Sve su to snene tlapnje."

"Nisu. Strah me za te, sine Sulejmane. Ti si bio najprije bacio gladno muško oko na Ružicu. Kad je od trudnoće poružnjela, popustio si. Čekaš da rodi, da ozdravi, da se pitomo proljepša i na srcu omekša, pa da opet... Ako za to sazna onaj u mlinu, zaklaće te. A ako i ne sazna, kud ćeš i kako ćeš s njom i s djetetom? Ni šest sela uokolo, ni čaršija, pogotovu, neće ti halaliti... osim da ona pređe na našu vjeru."

"Neće preći."

"Mora da se uzda u dobro domaćinstvo s njim. A dobra domaćinstva s onim razbojnikom nema. Ostaće ona, moj Sulejmane, zajedno s djetetom, tebi o vratu."

"Tetka, tebe nije bilo kad je moje trebalo pokopati jedno za drugim. Ona je to sama učinila. Tebe nije bilo kad je poslije kuge valjalo očuvati i kuću i stoku da se ne raspe. Ona je to učinila. Samo to dvoje dovoljno je da je hranim i branim dok je živa. Sve drugo događaće se mimo naše volje, iako ne i mimo nas. Valja se pripremiti za svaku priliku i izmiriti sa svakim ishodom. Nego, tetka, kasno je za ovakve razgovore. Jutro će sve učiniti jasnijim i podnošljivijim. Ja ću još malo da čitam..."

Tetka uvrijeđena skoči i bez riječi izađe. Sigurno sam joj srušio veliku građevinu zabluda da je u ovoj kući oduvijek i zauvijek nezamjenjiva i da je naknadno došla i

da može neočekivano otići, pogotovu ako se ispriječi između mene i Ružice. Začudo, nisam se kajao što sam najedio dobrodušnu debelu ženu. Kroza me su svilali tanki svjetlaci zadovoljstva od osjećanja da ja sve ovo i još mnogo šta teže mogu reći i zapovijediti, jer ja sam gospodar i vlasnik.

Gluha zimska bijela noć.

Mjesec boluje što nema nikog da živu sjenu na snijeg baci. Psi ćute, budni, začuđeni - niotkud mirisa na vuka, ni lisice. Slova moje knjige se smanjuju i stapaju u nečitljive vodoravne linije moleći da ih više ne diram da s mirom preture ovu dugu, bjelinom okovanu noć.

Za svjetlacima zadovoljstva od osjećanja vlasništva, uvlači se nekakva meni dotle nepoznata strepnja. Tetka previše zna. A čim se krupne tajne dokopa žena nevezana za nju ljubavlju ili porodom, a pogotovu ako je sujetom ili računicom protivna njoj, to tajna nije, ili uskoro više neće biti. Tetka neće progovoriti jer bi meni, a time i sebi, još više nesreću nepopravljivu nanijela. Strah od moje nasilne smrti, ili mog izgona nje iz svoje kuće u njenu bijedu udovičku, dovoljni su valjda jemnici da će ćutati. Ali šta ako se iza ove njene brige o meni krije ljubomora na Ružicu i njen značaj u mojim očima? I šta ako ta ženska ljubomora jednom zaslijepi i provali izdajom? Da ne smisli kakvu pakost Ružici? Ni najplemenitija žena nije slobodna od - makar povremene zlobe.

Nisam još svještio strpljenje seljaka domaćina kojim on nadurava nesreće što traju, ili strepnje što opominju na njih.

Valjda će bistrooko jutro svesti sve na pravu mjeru i natjerati misli da se propnu korisnim zamislima razgoneći noćne muteže u mozgu kao planinski vjetar magle polegle po brzelenskoj kotlini. Žao mi što se moram rastati od neponovljivog užitka čitanja sitnog veza rečenica prenabijenih ljepotom slikovite mudrosti i mudrošću ovako sročene ljepote. Valja u dušek! U

ljekovitom snu prebroditi ostatak bijele gluhe noći od čijih je tišina zamro i miš u duvaru i vuk na paninskoj uzvisini.

Crni gnjevni jahači opkolili me ognjenim krugom. Ne sijeku me, samo mi zabadaju bijelo usijano sječiva u desnu stranu prsnog koša. Ne mogu da dišem. U grlu me stisnuo nečiji davež. Povremeno sijevne siv dan i svjetlac misli shvati da ležim u dušeku, u svojoj sobi, pored mene kleči Ružica, stišće mi ruku i kroz plač viče - ne, ago, tako! ne, tako! nije, tako! Nije to... pa opet crni gnjevni jahači koji mi mačevima probijaju desnu stranu prsa, a neko me užarenom žicom davi, u ušima grmljavina... I dok gorim na carskoj lomači oduvijek svježe potpaljenoj za nas hamzevije i druge pobunjenike protiv nasilja, čujem opet Ružicu kako viče:

"Ne boj se, to si ti samo ozeboooo... ozebo... zar se po snijegu golih prsa oznojen izlazi... ozeboooo..."

Shvatam - u vlasti sam bolesti, ščepala me, podredila, utamničila, na muke udarila.

Crni jahači se odmaknu u širok prorijeđen krug, ne bodu me, oštre čakmacima duge noževe za neki sljedeći nasrtaj. Odahnem malo od bolova, progledam, ne vidim, boje se izmiješale, u mozgu grmi, ne čujem, ali pratim svoju misao koja se propinje kao ranjena divljač na zadnje noge, pita misao -

što zapade u nečije šape da te ovako podredi! Što se dade vlasti bolesti? pa ta ista misao samoj sebi odgovara - živ čovjek je uvijek u nečijoj vlasti, ili bolesti, ili žene, ili bijede, ili strasti, ili zadate riječi, a kad misli da je

najslobodniji, onda je u obruču carske uprave koja svuda ima svoje dizdare, dizdari - sablje, vješala ili gajtane za neposlušne vratove... pa i hajduk, šta je hajduk? Beskrajna zabluda da će mimo ustrojstva vlasti sam da odlučuje o svojoj slobodi, o svom hljebu, ležaju, vodi i drumu kojim će hodati. Na kraju ga čeka smrt u ranama pod bukvom dok se oko njega već oblizuju gladne zvijeri... Vlast je svemoćna kazna nečija stalno vršena... a carska vlast je najstrašnija, jer nije prirodna, nego... nego šta? a zar ljudska povijest i ljudska sudbina nisu prirodne stvari po nešto drukčijim zakonima od zakona koji vladaju zemljom, biljem i životinjama?

Crni krug jahača se opet primiče, sve je gušći, meni se žuri da ih ubijedim, prije nego što me noževima počnu probadati, da su i oni u stvari utamničeni, ako nikako drukčije, a ono svojom džehenemskom namjerom da drugome stalno nanose bol, čime se sami vežu u tijesne konopce zakona kojim se za svako zlo plaća imetkom, djecom ili životom. Oni su bijedniji robovi od mene. Slaba utjeha za bolove koje mi nanose. Crni jahači vrte se u krugu oko mene...

pa odjednom - noć. Čirak upaljen, Ružica kleči kraj mene, nešto pored sebe namiješta, ne vidi da sam progledao, zavuče mi obje ruke pod uškur, skida mi preko glave košulju, jasan uzbudljiv miris njenih prsa pređe preko mene i kroza me kao mehlem, ćutim, žmirim, ne odajem da sam budan, skida mokru košulju i nekakve glatke nečim natopljene krpe s mojih prsa, polako mi obvija prsa novim svježim natopljenim platnom, navlači mi čistu suhu košulju, ja ne otvaram oči da ne bih prekinuo ovu svetkovinu blizine njenog tijela, oprezno smakne s mene dva jorgana, skida mi vunene čarape, navlači nove, osjetim mirise tucanog bijelog luka i jabukovog sirćeta, prekrije me do pod bradu, opet mi, nježnije od majke ili sestre, zavuče ruku pod glavu da me malo pridigne i prevrne mi jastuk da mi je glava na suhoj

strani jastučnice, ja iskoristim to i izljubim joj vrat, ona me namjesti, odmakne se, smiješi se mojim otvorenim očima koje joj valjda kazuju da sam pri svijesti:

"Ago, ago, treba li ti šta?"

"Ti... dušo..." jedva izgovorih.

"Ago, ago... neka si ti meni živ zdrav! Boli li te?"

"Prestalo je."

"A ja i tetka se sprva prepale... mislimo... dobrićija te, ne daj Bože, uhvatila! Odletim ja ocu... dođe on, pogleda ti u lice, opipa ruke, zaviri u bionjače i kaže - nije t o, nego se aga oznojen nekud napolju vrtio, pa ozebo."

"Koji je dan kako ležim?"

"Treća noć, ago."

"A koja su doba noći?"

"Prvi pijetli zoru su najavili..."

"Pamtim... kad god progledam... ti sjediš tu. Idi sad lezi!"

"Nisam ja dremovna, ago, mogu ja još devet noći kraj tebe presjedjeti. Samo neka si ti živ i zdrav!"

"Gdje je tetka?"

"Spava."

"Je li ko dolazio dok sam bio u neznani?"

"Osim mog oca, niko. Boji se svijet dobrićije..."

"Aha! Čim svane, ti... kako možeš... razglasi po selu da sam ozdravio!"

"Hoću, ago."

Milujem joj koljeno, pa bedro. Ne otima se, ne odmiče mi ruku. Ruka naiđe na isturen trbuh i kao opržena vrati se mom tijelu.

"Kad će već jednoj taj mali hajduk na bijeli dan?"

"Kakav hajduk, pobogu, ago?"

"Pa nije mu otac sarajevski kadija..."

"Otkud hajduk, jadna mi majka?!"

Dosjetim se, kroz slabost misli, da sam je prestrašio otkrivši joj da znam nešto malo više nego što to sumnja s

razlogom može izreći. Opet joj milujem koljeno i tješim je:

"Paa... biće ili hajduk, ili će progoniti hajduke. Od tebe takve... divljačne.... i od onakvog Stojana mora nastati opasan delija..."

"A zar sam ja divljačna?"

"Bila si. Ja pođem da se našalim, a ti poput zvjerke - ne diraj, ago! Pa sam bio digao ruke. I, budala, u domaćinske se seljačke brige zaturio..."

"Rekla sam ti, ago, nekoliko puta. A ti si, da oprostiš, baš ponekad smiješan."

"Štooo?"

"Hihihi!"

"Kazuj!"

"Ne smijem. Sramota me."

"Sami smo. Niko saznati neće."

"Ja sam ležala uza te..."

"Pod ovim jorganom?"

"Pod njim."

"Kad?"

"Dvije noći, po nekoliko sati..."

"A što?"

"Da te zagrijem, ago. Da se preznojiš."

"Nisi me valjda posve presvlačila?"

"Ih, koliko puta... ali nije to..."

"Nego?"

"Šta si mi govorio... hahaha... eee, moj ago!"

"Šta?"

"Jooj... ne smijem reći. Samo te molim, ago, za dvije stvari. Dok ne rodim i posve ne ozdravim, ne pružaj ruku prema meni! A drugo, pripazi na svoje riječi, ago! O caru i kadiji... i... šta ja znam ko sve sjedi iznad nas... ne govori ono što ti se u glavi mota! Posve je opasno."

"Znam."

"A ono prvo... aaa... hahaha... ja te presvučem, okrenem te na ovu stranu, ja legnem uza te, sva sam ti u

krilu, ti buncaš meni u potiljak, a ruke... haha... a ruke... a jedna ruka ti preko mog ramena, stalno njedra traži, ja je malo pustim, ali ti miluješ i dražiš me, ja se smijem i trpim, i drago mi što si živ i što to hoćeš, i krivo mi... kažem sebi - Ružo, bona, čuvaj obraz i vjeru! ali zaludu mi, uspalim se, nije mi mrsko, pa tako... i da mi je da pobjegnem od tebe, ali kako ću te onda brže preznojiti, a da mi je i da ostanem tako leđima tijesno uza te, ali kako ću, jadna mi majka, ne smijem ti se okrenuti, trudna sam. A ti, navro pa daščeš, sisu mi sve više stežeš, a sisa već mliječna... šta ću, kažem, veliki Bože, vidiš li u kakvom sam procijepu, što me stvori ovakvu? A i u neznani... svašta oko ženska znaš, ago, nisam ti prva, a ne daj Bože, posljednja, šta je, ago? Jesi li dobro?"

"Jesam, Ružo, dušo, ali me nekakva slabotinja obuzela... drijema mi se... idi ti, lezi... odmori se!"

Bijelo more.

Siv, sve mekaniji glib obamrlosti.

Odjednom dan, oštro bijel. Britka svijest. Uhvatim sebe kako govorim:

"Vlast je zato da drži na uzdi razlike i proturiječja, da stoji iza jednih, a protiv drugih. Ne zna se šta je krvavije - vlast ili bezvlašće. Znam samo da su glavne osobine vlasti sila, strah i nedostatak stida..."

Dvije snažne noge u vunenim čarapama, nogavice muških čakšira sa sitnim gvozdenim kopčicama uz listove. Uzalud zavrćem vid. Ne mogu vidom da dosegnem lik gosta. Tek kad progovori, shvatih da mi je prvi u goste došao kovač. Nešto govori. Ne razumijem, toliko mi je sluh preosjetljiv za njegov valjda prirodan govor. Svijest se skupi oko sluha. Pratim rečenice kao propovijed s neba.

"... a najdraže mi je to što vidim da ozdravljuješ. Dobro si ti mlado gvožđe za kovanje pravog insana. Ee, ali jedno je kad ljudsko tijelo postaje čelik. To može postići svaka budala radom ili vježbom. Ali, iskovati

pamet da bude britka sablja koja brzo poima i još brže se povlači u mudrost šutnje, ili kreće u napad dobro skrojenih rečenica, ee, taj nauk moj dragi Sulejmane, moraš mnogo, mnogo bolje izručiti. Ne paziš brate, šta i kome pričaš. Ne mjeriš postupke prije nego što u njih zakoračiš. Ti o vlasti govoriš kao o travi na livadi. A ona je najcrnja zemaljska prikaza. Ne misli na nju! Ne govori o njoj! Nije srećan ni gonjeni, ni gonilac. U vječne i neotklonjive ljudske nesreće ona spada, dragi moj Sulejmane. Nauči se šutnji, rekoh ti - u njoj je pamet. Nauči se lakom osmijehu učtivosti sili protiv koje ništa ne možeš. U osmijehu leži više lukavstva, nego u prikrivenoj zasjedi. Vlast voli laž o sebi."

Ja govorim nešto, ne mogu da upratim smisao svojih riječi. Shvatim samo završnicu:

"... za tu vječnost imaš pravo. A na ruševinama i prestonice i sela pojavljuju se najprije nova kopriva i nova vlast."

Zamori me razgovor, bježim u drijemež, više mene kovač gudi dugu priču o zdravlju, o snazi, o čeliku, o mudrosti poštenog rada, mene se to ne tiče, tijelo traži maglene tišine i sivi mir.

Prenem se, čula opet usplahireno prorade stostrukom snagom, neko nada mnom nešto priča, ko je - ne mogu da odgonetnem, dok se posjetilac ne dosjeti da razgovara s bolesnikom koji samo na mahove prisustvuje protoku stvarnosti:

"... kako neću znati da ti je jučer bio kovač?! Ja kao muhtar, da rečem vlast, je li, moram znati sve, ko je zdrav, ko bolestan, ko kome ide u pohode i zašto ide i o čemu se među četiri zida dogovaraju. Mučan i prljav zanat. Rastočiše me sekiracije zbog drugih. Vlast uglavnom brine o sebi, mislim - ona gore, ja... ja moram da brinem i njene i narodne brige, a svoje brinem tek kad sjednem sam u svojoj sobi umlaćen i rastočen od posla. Bili su ti jutros i Ramiz i Sejdo, ali je tebe san ljuljao po

svojim dubijanima. Dobri te ljudi obilaze, nema zbora, i nije samo stoga što si Hasanagin sin, nego što si taj ko si i kakav si. Dobri ljudi... ama ostali se narod ubezobrazio. Posve. Boga ne poštuje, carske vlasti se ne boji, starijem se s puta ne sklanja. Bog pošalje kaznu - kugu, aa, jok, džaba mu je. Ja se satrah obilazeći svoju jaftu i opominjući svako ognjište da se na vrijeme i koliko je propisano daje Bogu božje, caru carevo. Ma samo što ne izmahuju sjekirama na me. Ne misle na to da ima vlast... heej, kakav je samo dizdar u kudeljskoj tvrđavi... taj je i gladan insanskih vratova..."

"Ja, bogme, ne brinem. Moj otac je njegovom ocu spasio glavu. Nije se mom ocu ničim odužio. Sad duguje meni kao očevom nasljedniku. Što god da učinim, stoji taj dug..."

"Eee, moj Sulejmane, sine Hasanagin! Vidi se da si još mlad. O vlasti ne znaš ono najpreče. Prvo, svaka vlast je od Boga. A ja sam prva prečka u visokim merdevinama vlasti. Od mene do sultana, aaaj, kakvih sila ima! uzmimo recimo, dizdara! On je najprije vlast, a onda, pomalo i čovjek koji može i ne mora misliti koliko je i kome dužan. Ne dao ti dragi Allah da mu kao vlasti dopadneš šaka. Sumnjam da bi iz njega progovorilo ono malo čovjeka. Ili bi te podrobio, ili bi ti, ugnječenom, odsjekao glavu. Pa bi ti mrtvom pričao kako on zapravo i nije dužan Hasanagi, nego je Hasanaga dužan njemu jer mu je njegov oca - dizdar pružio priliku da se pokaže i dokaže kao vjeran carski podanik koji je spreman da pogine za onog ko tu vlast nosi, bez obzira na kojoj je prečki visokih merdevina kojima je sam sultan na vrhu, a ja... jadan na dnu.

Oko vlasti, i kad je suzom natopljeno, i sažaljenjem raznježeno, ipak ispituje, ispipava, traga za protivnikom. Zatvorih se u tvrdu šutnju koja iz mene ne daje nikakva znaka ni potvrde, ni protivljenja. To nagna muhtara da iskorači dalje u brbljavinu o svojim brigama.

"... kažem, narod se ubezobrazio posve. Marva! Od Đurđeva do Mitrovdana vrvi šuma od hajduka, hajke stalno u prazno udaraju. Ponekog bolesnog ili ranjenog uhvate, na mukama otkrije jednog ili dva jataka, pa ih povješaju. To je sav ćar vlasti. Ama, ja nekako i razumijem hajduke po šumi. Ali gdje zimuju kad se i divljač smrzava?

Pa, dobro, neka zimuju razbojnici! Ali, nije mene briga za njih, pozobaće njih nevolja jednog po jednog i većina će omastiti vratovima konopce... Eh, koliko je u ovom carstvu tvrđava, i u tvrđavama dizdara, i u tvrđavskim avlijama vješala... e, da! Omastiće konopce jedan po jedan! Ali, kažem, nije me briga za njih. Nego... osjeća vlast kako i ljeti i zimi te bezbožne hamzevije... valjda se čulo za to pašćinje kako po dušama podanika riju i rove i na svakakav neposluh sirotinju podbadaju.

Ee... ali kad dizdar dozna, pa jednom rukom uhvati za prsa, a drugom sablju potegnu, ili konopac odsuče, onda krivčeva rodbina leti meni, aman, zaman, muhtaru - pomagaj! Ja, ja bogme nisam ahmak da svoju glavu poturam za pasjaču bilo kog razbojnika. Neću. Javiću ja prvi i kadiji i dizdaru čim utvrdim da je koji protivnik vlasti unio svoju stražnjicu u moje selo. Vlast se mora čuvati. Bez nje bi se ljudski rod raspao u čopor i zvjerinje..."

Znam! Nešto je načuo i o meni i o dvojici najamnika. Ne zna sve. Napipava, tražeći sumnju i dokaze. Suviše sam slab da se prepadnem ili da se s njim svadim. Ali, moždani mi mlin moj ćutke melje:

"Suština vlasti je i prirodna i strašna. Nada u vlast je smiješna. Duž nje, od dna do vrha, vladaju smišljeno nasilje i neizlječiva njena strepnja iz koje se zlo toči. Silne ljudske snage sposobne za sva dobročinstva, propadaju u napetom lukavstvu i troše se u žalosnim trvenjima."

Oslušnem pažljivije. Muhtar me savjetuje.

a tebi Sulejmane, sine mog rahmetli prijatelja Hasanage, savjetujem: pričuvaj zdravlje, pa kad se ako Bog da pridigneš, naukom svojom umove da prosvjetljuješ, Allahu na radost, a carstvu i vlasti na korist! I ženi se čim prije, ako ne znaš kojom ćeš, ima u mog brata najstarija... lijepa, zdrava, pobožna, poslušna... a u miraz joj ide devedeset dunuma dobre zemlje, dvije struke dukata, dva konja i šestoro rogate marve."

Šutim i dalje, a moždani mlin melje li melje.

"Vlast ima dva najveća protivnika... svoje sebeljublje i slohodoljublje drugih. Nasmiješen podanik je zmija u njedrima".

Sreća je da taj moj moždani hamzevijski mlin melje nečujno. Da ga čuje Muhtar, bi mi odrezao glavu.

Muhtar mi nudi nagodbu: ako se oženim njegovom bratičnom, ja dobijam njega kao sigurnu podršku prve stepenice vlasti, on dobija mene kao veleučenog propovjednika da je svaka vlast od Boga i da bi se bez njene krvave stege ljudski rod brzo vratio u zvjerinji lik i oblik. Slabotinja u meni izmiri se sa tankim lukavstvom.

"Je li njoj ime Nevresa?"

"Jeste."

"Lijepa?"

"U nahiji nema je ljepše. A otkud znaš da je lijepa i da ima to ime?"

"Vidio sam je. U mene na mobi. Lijepa. Ja joj se lijepo iz sedla javih. A ona me gledne, smješka se, oči od stida obara. A žanje za tri djevojke. Lijepa. Samo, sačekaj brate Muhtaru, da prizdravim, da se snagom opašem, da u sedlo uskočim, da uzmognem, eto mene njoj pod pendžer. Poselami je, a i ocu joj mahsuz selam... i reci mu da si iz mojih usta čuo da sam Nevresi vruća mušterija..."

"Hoću, hoću moj lijepi Sulejmane. Samo se ti što prije dokopaj zdravlja i sedla! Sve ostalo urediću ja. Jer ja sam vlast, hej, ja dolje - sultan gore."

Okrenem se na stranu hinjeći da sam u slabosti već pritisnut snom. Čujem kako Muhtar na prstima izlazi i u predsoblju govori njima dvjema, ili jednoj od njih:

"I uz doručak, i uz ručak, i uz večeru, po dvije ljute... po tri čehneta bijela luka, a poslije jela - po dvije kašike meda! Nemojte da bi koji obrok propustile! On mora na noge prije nego što počne snijeg kopniti. Vas ću prebiti ako odulji bolovati..."

Moja bolest kao da je sobom donijela neku svetkovinu u kuću. Tetka i Ružica se raspametile jer valja dostojno gosta ugostiti i što srdačnije ispratiti. Nije šala - na sećiji im sjedi glavom Ismail-aga Koluhija. Čim je čuo da ne bolujem od kuge, došao je da sam procijeni hoću li bolešćuru preživjeti, hoću li kad i ako ozdravim seliti u Kudelj, hoću li se ženiti onom koju mi on preporuči, hoću li se u dužnosti kudeljskog imama i njegovog privrženika smiriti od hamzevijskih buba i postati strasni propovjednik vjere po carskom aršinu i reda po koluhijskom računu. Samo sam mu dao znak da ću brzo prezdraviti. Ostalo sam u dubokoj šutnji pozatvarao. Njegov sin Vehab koji ga je dopratio, nekud je odskitao, tobož da napoji konje, a sigurno je već namirisao mladu udovicu.

Ja vidim samo jednu pruženu nogu uvaženog gosta, drugu je podvio poda se, a ta pružena noga meni kazuje da je trgovac zdrav čovjek koji je pobjegao u bolest da iz nje kao iz zasjede lovi protivnike i neoprezne ostale. Govori meni Ismail-aga i kašljuca, ali ne na bolest, nego kao čovjek koji ne zna da takvo kašljucanje odaje prisustvo vrlo živih potajnih namjera koje se nikom ne kazuju, govori iskusni trgovac:

"Ee, Allah na nebu, sultan u Stambolu i dukat na dlanu, to su tri sile koje drmaju ljudskom sudbinom. Šta je Allah poručio ljudima, to znaš bolje od mene. Šta je sultan propisao podanicima, to znaš koliko i ja, ali se daleko slabije pridržavaš propisanog. Šteta! A šta dukat

na dlanu znači, e, tu sam, sine Hasanagin, daleko pametniji od tebe. Tvoj rahmetli otac bio je vješt i zemlji, i jataganu i dukatu. Ti nisi ni jednome.

Zato, bar što se dukata, zemlje i ostalog imetka tiče, poslušaj mene! Čim ozdraviš i uzmogneš se u sedlo vinuti, utopli se dobro - pa meni u Kudelj! Imam i muderis u Kudelju da budeš! Sve ovo seljačko da rasprodaš, a kraj Kudelja zemlju da kupiš i čardak lijep da sagradiš da se imaš gdje ljeti odmarati i kroz svoj pendžer sa svog dušeka pratiti kako kmetovi rade. Već sam ti probrao i zemlju. Ti...

"A kuću?" - pitam tobož naivno; "Moram imati kuću, ženu..."

"Ja ću se pobrinuti i za to."

"E baš ti hvala! Ma, ja bih tebe Ismail-aga, nešto zapitao, samo se bojim da ne ispadnem bezobrazan, a nisam Allaha mi džellešanuhu, samo mi, izgleda, ova bolest kapije na zdravim mislima pootvarala, pa ne mogu da odmjerim kojoj je misli kad vrijeme, pred čestite ljude da iziđe. Smijem li te dvije-tri upitati?"

"Ako znadnem odgovoriti."

"Tvoja najstarija Hasnija, udata je u Tuzlu?"

"Jest."

"Najmlađa, Šefika, još je dijete."

"Jest."

"A Zumreta đuvegije nema?"

"Koliko ja znam, sinko dragi, nema."

"Vidio sam je. I begenisao. I plaho mi je srcu prirasla."

"Ma, kad je, gdje je vidje...?"

U svim vremenima i u svakom danu bolesnik ima pravo da bar malo zanovijeta i da mu svaki bezobrazluk s jastuka bude oprošten kao dio kazivanja čovjeka oslobođenog trezvene svakodnevnice u govoru i ponašanju. Koristio sam tu vrlinu i slabost ljudsku da bih zavarao lukavog, koji me je htio ščepati i u svoje račune unijeti kao siguran dobitak. Pa mu govorim kao blesavo

momče koje se hvali krađom pred pokradenim. Pa se još i začikava.

"Ismail-aga, ručah li ja u tvojoj kući dvaput?"

"Jesi."

"Je li nas Zumreta dvorila?"

"Jeste."

"Jesi li ti oba puta ćutke gledao preda se dok je ona sofru spremala i raspremala?"

"Jesam."

"Eh, a nas dvoje smo za to vrijeme malo popričali."

"Nisam čuo."

Očima. Pogledali se, jedno drugo procijenili, jedno drugom kazali šta se oku kazati dade. I ugovorili..."

"Šta ste ugovorili?"

"Ismail-aga, zar si zaboravio kad si mlad bio?"

"Eh! Mene je otac ženio. Prvi put sam je vidio kad je nad dušekom otkrila lice. Mršava, ustrašena, srdita, razroka, nos malo ulijevo ukrivljen, ali... jah! Da ne pričam. Otac bi me iz kuće izbacio da sam odustao. A kud bih bez imetka, bez zlata, bez dućana? I tako... insan se navikne na mrzak jaram. A kasnije ne može bez njega... Eh! A vas dvoje, znači, tako?"

"Nismo smjeli više. Kakav si strog i opasan, možda bi obje puške sasuo u me, da me kad zateče pod njenim pendžerom."

"Nisam ti ja, sine Sulejmane, ni strog, ni opasan. Ja se samo od tuge i nevolje i zla svakojaka branim. Eto, dođoh s onim svojim sinom Vehabom, šejtanom jednim nemirnim. A gdje je on sad? Ili oblijeće oko kakva ženska, ili se s nekim bije. Bojim se, brz je i vješt je mnogo na sablji i na dugu nožu. Golema bitka plače za njim. Tako on, čim mi iz vida izmakne, odmah u skitnju. Misliš li da sam ga kad ošinuo zbog toga? Bože sačuvaj, ja njemu, pravo rečeno, zavidim i na skitnji i na nemiru i na mladosti, najviše. Nisam ni strog, ni opasan. Eto zamalo

mi suze ne udariše kad čuh da si se s mojom dragom Zumretom počeo biva... sporazumijevati."

"Jah!"

"Pa, doði, čim se pridigneš i snage dohvatiš. Utopli se dobro... a za to... polako...! Dok se ljetina digne, dok se računi svedu, dok i voćke i cure dozriju. Ne žurim! Proljetna mlada i jesenje štene nikad nisu valjali, kažu iskusni. Eto tako, ozdravi mi što prije, čaršija je zabrinuta za tvoje zdravlje. Čekaju te i čaršija i džamija, a i ja i moja kuća sva."

"Jah."

"E, pa ja bih u Kudelj, kratak je dan. Reci njima dvjema, tako ti Boga, da ne drže ono zvijere pred kućom odvezano. Zamalo me ne potrga. Allahimanet, moj Sulejmane!"

Ode Kuluhija snažan i težak kao zdrav čovjek koji je pobjegao u bolest da iz nje vreba naivne i neoprezne. Ja ostadoh da se smijem svojoj lakoj igri i sa Muhtarom i sa trgovcem djetinjasto uvjeren da ću se iz toga što sam zapetljao, lako ispetljati.

Pošto ispratiše Koluhiju, a čuo sam i zadahtan glas njegovog sina, i Ružica i tetka uđoše da odnesu mangalu, kahveni takum i provjetre sobu od trgovčeva duhana iz čibuka.

Upitah za psa Điđu, a Ruža mi reče da je Điđo zalegao ispod kućnog praga čim sam ja pao u postelju. Ne da se pomaknuti, hoće da ujede. Hranu slabo prima. Glavu na prag naslonio. U kućna vrata zuri. I tiho cvili.

"Upustite ga u sobu!"

"Zar pašče, pobogu?" - snebiva se tetka.

"Upustite i dajte mu što više moje hrane da pored mene jede!"

Ružica otvori vrata, ja pridigoh sa jastuka glavu, Điđo me ugleda. Javih mu se. Potepah mu. On oprezno prekorači sobni prag, na trbuhu dopuza do mene, omirisa me od koljena do tjemena, skičeći od radosti uze me lizati

po čelu, po šakama, po vratu, pa se polako pruzi po dušeka i leže uza me naslonivši mi glavu između vrata i ramena... Tetka se grozila. Ružica ga nutkala mesom iz duboke ćase. Ne obazrije se. Malo još razgleda i oslušnu, pa zaspa. A i ja uz njega.

San udvoje potraja časak. Điđi dodija toplina sobe i ljudske postelje. Ustade, laznu mi dvaput nadlanicu i pođe. Otvorih mu sobna, pa kućna vrata. Proteže se snažno na osunčanom okrepljujućem snijegu i otkasa prema torovima. Znači, ozdravio sam, čim on ne osjeća strah za me. Na nogama drhtavim od slabosti, uđoh u sobu. Ružica je mijenjala posteljinu, jedva se sagibajući preko isturenog trbuha. U svježu i mirisnu postelju legoh, a Ružicu pozvah da sjedne kraj uzglavlja. Ona savi koljena, zvučno me poljubi u čelo i zaplaka.

"Šta je, dušo?" - milujem joj koljeno.

"Kad bi meni Stojan bio vjeran ko tebi Điđo..."

"Vjeran je, ali na ljudsko - muški način."

"Nije."

"Ne izmišljaj dok ne vidiš!"

"Sinoć u prvi mrak otac i on su se u mlinu grdno svadili zbog mene. Aj, što je moj Stojan o meni nagovorio i ocu i meni! Ja, oko pola noći siđem u mlin da se nekako sa svojim Stojanom izmirim, a mog Stojana nema, odbježe Stojan, bez kabanice, samo s oružjem, sigurno nekoj drugoj na zimovanje. Otrčim ocu na pojatu, probudim ga, kažem mu da Stojana nema, a on se ljutnu na me i veli da se Stojan vratiti neće, pa se samo okrenu na drugu stranu da nastavi miran san. Ja svunoć presjedih i preplakah. Šta ću sad, mili moj ago?"

"Naći ću ti boljeg."

"A dijete?"

"Kad prestane dojiti, ja ću ga hraniti. A naći ću sluškinju da ga čuva, pere i voda."

"A ja?"

"Ti - majka, ti - nadgledaj!"

"Ja da imam sluškinju?"

"Što ne bi?"

"Pa... ja sam sluškinja."

"Ti si domaćica."

Gleda u me netremice, a suze se krupne kotrljaju s obje strane nosa, nadiru na drage usne i obilaze ih, pa natapaju košulju na prsima. Gleda me tako, pa kaže:

"Oprosti, ali ne vjerujem ni tebi. Nevjera ti iz očiju briždi. Čim prizdraviš, oženićeš se nekom spram svoje vjere i imetka. Ne laži sebe obećanjima meni! Aj, što zanesoh, što ponesoh, majko moja! Stojane, Stojane, dabogda niz Brzelen bez glave plovio!"

"Sačekaj dok rodiš! Onda ćeš ga blagosiljati što ti je podario takvog sina."

"Otkud znaš, ago, da je sin?"

"U dobrih znalaca učio sam i prepoznavati po majci šta će roditi."

"Aj, što zanesoh, što ponesoh!"

"Ne kuni, ne plači, ne mrači dušu, zatrovaćeš mlijeko djetetu."

"Dobro ago, neću više."

Izađe.

A ja se, malo umoran, zaputih u polusnene predjele umovanja bez kajanja zbog težine obećanja Muhtaru i Ismail-agi, a u vezi sa ženidbom. Još malaksalo tijelo nije zvalo ženu, ali je razbor nezadovoljan dugim trpljenjem od sputanosti bolešću i ležanjem, počinjao mukle udare opštih pitanja a životno važnih i jasnih odgovora. Um poče polako usukivati iskidane predgovore svemu tom kršu i haosu pokušaja da pomirim sebe u svijetu i svijet u sebi.

Učini mi se da se razbor propinje i počinje svoju uzlaznu crtu. Svijet se zasniva na činjenicama, a ti si samo jedna od njih. Svijet se zasniva na pravilima spoznaje, u pojedinačnim i zajedničkim izvjesnostima i neizvjesnostima. Ako je ovaj svijet samo sitna posljedica

Božjeg neizmjernog stvaranja, kako u stvaralačkom činu može biti toliko smijeha, jauka, sprdnje i veličine i čemu taj beskrajni podsmijeh i svijetu i svijesti?

Stadoh, već umoran od napora. Vratih se polako maglenim klatnima koja me ni na šta ne obavezuju, u nekakav smiraj u sladunjavom polusnu.

Zaspah.

Otvorim oči. Noć.

Pored mene sjedi Ružica, na koljenima, i drijema.

Pridržavajući se uza zid, odem do zahoda. Kad se vratih, presvuče me, promijeni čaršaf na dušeku i jastučnicu, prvi put legoh sam, bez njene pomoći, ona me pokri do pod bradu, pa opet sjede da bdije pored mene.

"Koja su doba?" - nastojah da pitam tiho kao da se bojim da ne izbudim mnoge ukućane.

"Daleko je, ago, do zore."

"Što ti ne legneš?"

"Sad je najpreče da se ne otkriješ, da ne nazebeš."

"Nesnom teretiš i dijete u sebi."

"Ko su mu otac i majka, u životu ga samo teret čeka. Neka već sad uči!"

"Zapovijedam - idi, lezi!"

"Preči si ti meni, ago, nego san i odmor."

"Hvala ti, dušo, na tome. Ali se bar smjesti na sećiju! Pa pruži noge i na sećijski tvrdi jastuk se nalakti!"

"Neću. Ne mogu odozgo paziti na te."

"Ne brini, osjećam da je boljka iza mene odbjegla."

"Nije, ago, posve."

Pomilujem je po koljenu, pa polako nastavim milovati bedro. Netremice mi je gledala u oči. Onda iznenada objema šakama grčevito steže moju šaku i zadrža je na bedru. Oborene glave naglo proplaka... tiho:

"Što zanesoh, što ponesoh! Ej, Stojane, dobogda o orahu visio!"

Da je tješim slatkim lažima o boljoj sutrašnjici, nije imalo svrhe. Upitah je o ocu. Odgovori s nekoliko riječi

koje je plač sprva kidao, ali uspjede da smiri jecaje, a da rečenice poteku brzinom i jasnoćom njenog zdravlja. Ispriča mi ko je sve pitao za me i hoću li preboljeti. Ne spomenu onu kojoj sam često zalazio, iako je morala za nju znati. Znači, darežljiva i mudra udovica ili je našla drugog, pa joj ja nisam važan ni koliko učtivost nalaže, ili joj oholost nakićene i u svilu odjevene hanume ne dopušta da se radoznalošću otkriva pred jednom seljančicom divljakušom i sluškinjom. Začudo, ni meni u tom času nije mnogo nedostajala udovičina zabrinutost za me. Ružica je nabrajala, pa zaključi:

"... a pita i Ibrahim svirač za te, veli, rod mi je sin Hasanagin, a kao momčić je umio lijepo zapjevati."

"A ti?"

"Šta - ja, ago?"

"Bi li voljela čuti Ibrahima ... ovdje na sećiji?"

"Nije mi do pjesme, ali..."

"Koja je tvoja pjesma, Ružo?"

"Svaka - kad mi se pjeva. Ali, čula sam od Ibrahima jednu ... vrlo lijepu, a i pjeva je uz tamburu baš kako meni srcu godi."

"Koja je?"

"Pa eto, ago...

Poletjela dva sokola povrh Saraj'va.
Gledala ih lijepa Stana s pendžera.
Oj, sokoli, poletite dolje do mora,
Vid'te dragog kud li brodi da l' mi dohodi,
Nosi l' meni zlatan prsten i ogledalo,
I dimije kumašlije na uzbašlije?
Nosi l' meni, hodil' meni da me isprosi?
Mitrov dan je, vakat mi je, mladost prolazi.

... ima još, da ne nabrajam. Aj, mene budale, pored tolikog jada uzela i pjesme nabrajati! Što jest - jest, Ibrahim to umije ... i najtvrđe srce da se rasplače. Ili ja to kroz svoje, sva druga srca gledam."

"Umijem i ja tu zapjevati. Da čuješ?"

"Ne, ago, pobogu! Probudiće se tetka i pomisliti da si poludio."

"Ali, ja ću tiho."

"Ne, ago, ujutro ću poručiti Ibrahimu da dođe!"

"Dobro, neću. Ali da me poslušaš! Idi, lezi, za doručak mi spremi dobar čimbur sa suhim mesom! Ja sam ozdravio."

"Nisi posve! A spremicu ti samo čorbu i casu razmućena meda. Ne smiješ naglo na jaču hranu. Tako mi otac reče."

"Ali, po zdravoj gladi osjećam da smo istjerali boleštinu iz mene. A i tebe sam odjednom željan. Da li nisi pred porod, vidjela bi svog sveca..."

"Eh, ago, ne povali me niko bez mog pristanka."

"Ja bih tebe namamio."

"Na šta, ago?"

"Pa, recimo, na brkove."

"Ha, ha, ha! Mene lude, još se i smijem."

"Mnogo si ljepša kad se smiješ."

"I ti si."

Gleda u me vedrinom zdrava lica, a bionjače joj bjelasaju ljepotom smiješka kojega nešto unutra snažno podržava, pa preko njega sebe veselog isijava. Gleda me, pa se naglo sagnu, zvučno me poljubi u usta, ustade lako kao mlada divljač.

"Ago, ja ću ugasiti čirak. Odoh da prilegnem. A ti, ne miči i ne zbacuj jorgan sa sebe!"

Ostadoh sam u mraku. Neko vrijeme vrtio sam se u konopcima nedoumica - čime da uzvratim na ovoliku privrženost. Sluga nije, jer je posluga obično zlobna ili ravnodušna, i dobro spava i kad gospodar mre. Sluga nije, sestra nije, vjenčana mi žena nije. Da iza njena ponašanja stoji kakva računica, laskala bi ali bez ovolikog požrtvovanja. Još je sva vrelo svijena oko Stojana, a mene u usta ljubi i uza me je leđima okrenuta noćima ležala da me zagrije, da preznojavanjem istjeram boljku iz sebe. Na

moje polusvjesne kretnje muške požude odgovarala strpljenjem tijela svega nepetog od strasti, strpljenjem kao na djetinjarije maloumnog kojeg valja liječiti. Zašto je ona takva? Zašto toliko? A ničega ropskog, ni podaničkog ni u jednoj kretnji, ni u jednom podvigu trpljenja, Zašto? A kako da joj uzvratim? Da je prosim - odbiće. Da je obaspem darovima - pomisliće da se ulagujem ne bi li mi postala stalna naložnica. A ja to neću.

Ne da savjest.

Šta?

Šta da činim?

Vrteći se u konopcima nedoumica zaspah tek kad se oglasiše prvi pijetlovi. A do svitanja bješe još daleko.

Probudim se u kasno sunčano zimsko jutro. Po jarko osvijetljenoj sobi plovi pramenje duhanskog dima iz nečijeg čibuka. Pogledam nada se. Dvije duge noge u pohabanim čakširama i pocijepanim vunenim čarapama nemirno sjede sijevajući golim rumenim petama. Po ivicama čarapa još se sjahte kapi tek otopljena snijega.

"Probudi l' se ti, rođo?" - pita glas Ibrahima svirača, a noge u vunenim čarapama se ikosiše prema meni sakrivši rumene gole pete. "Ala zdravo spavaš! Jesi li prizdravio?"

"Izgleda - jesam."

"Hoćeš li skoro ustajati, rođo?"

"Sutra. Prekosutra."

"E, a ja mislio da ćemo zajedno popiti i zapjevati. I saz sam ponio da se pri meni nađe."

Valjda je Ružica čula razgovor. Uđe pitajući me pogledom čime da ugosti Ibrahima, koga voli zbog pjesme, potajno ga prezirući zbog pića i neugodne odjeće.

"Ružo, dušo! - kažem malo prenaglašeno. "Metni pred mog rođu Ibrahima oku rakije, sahan sira i kajmaka, u drugi saham nareži nasitno suhe ovčetine, odlomi komad od mog somuna! Donesi dva fildžana i dvije kašike... jer se možda i ja uz pjesmu napijem. De, polako, spremi sve to i metni na veliku tepsiju! Ako znaš gdje je otac ostavljao duhan, uvij u krpu jedno pola oke. U Ibrahima je golema lula na čibučištu!"

Nije ovo očekivala od mene. Takvi gosti, kao Muhtar, Ismail-aga, Koluhija sa sinom, kovač i drugi prođoše kroz kuću, a ja joj ne zapovijedih sofru da iznese. Sad, jednom sviraču,koji...

ne shvati, ali prihvati da bez riječi izvrši.

Da li iz davno zapretanog dječijeg inata ili iz oholosti momka koji se tek dokopao ranijeg zdravlja, ja skočih, uzeh se umivati u banjici uz pregrijanu zemljanu peć s lončićima, i odijevati da baš ovog neobičnog gosta učinim uvaženijim od dosadašnjih i budućih. Ibrahim je sa sećije nešto govorio. Od kretanja, pljuska vode i šuma odjeće teško se sasredih da razaznam, a Ibrahim je govorio:

"... mi smo rod i bliska rodbina i po krvi, a čini mi se i po duši, svejedno što si ti toliko učen, a ja ... bukva. Ne dođoh ja da od tebe išta tražim. I ni od koga. Ne treba mi. Na sazu zaradim da jedem, da konačim, i u čisto da se preodjenem. Ništa više. Jer ja ti nisam od ovog života i svijeta. Trijeznog me sve zastrašuje, pa ceptim od straha nepojamnog. A kad popijem... ehe, već u pola druge čaše, ja se vinem u svoju pravu postojbinu, u nekakve meke dušeke od mirisa i mirisnih izmaglina, pa se ničega ne bojim, sve je oko mene lijepo i raspjevano. Onda ti ja uzmen saz i kucajući po tih dvanaest žica, pjevam i sazivam sav svijet na veselje. Pjevam... sam sebi, nekad, kad... kao da s mjesečinom po sjajnim nebesima plovim.

A ujutro, pogledam oko sebe i počnem da se mrznem od straha. Od ničega. I od svega. Život, ej, kakva strahoba! Ko li ga takvog skroji i smjesti na zemlju? Bog nije. A možda i jest. Da nas za nešto kazni. A ja ni za što kriv nisam. Ne zamjeri, sva mi se utroba zgrčila od straha. Ali dok malo odmrznem prste i tri fildžana rakije saspem, vidjećeš svog pravog Ibrahima.

Nešto mi se prebrzo odijevaš rođo. Ili bježiš od dušeka, ili trčiš u rakiju. A, evo nevjeste sa sofrom. Aferim snaho, da Bog da ti tako pred nas stotinu godina iznosila. Zdrava i živa bila!"

Namrštena, ozlojeđena, što sam bez njene dozvole ustao i bez njene se pomoći odjenuo, Ružica srdito stavi sofru na sećiju i pođe da se vrne nekim prečim poslom. Uhvatih je za ramena i posadih da gleda nas dvojicu kako ločemo. Ibrahim brzo istrese tri fildžana u grlo i malo se zakahnu hranom. Neko vrijeme je trljao šake i razmrdavao prste, a kad ga rakija zagrija i u podbunule oči nali nezdrav sjaj veseljaka pijanice, on dohvati saz iz ugla, odmota brižljivo s njega platno, siđe terzijanom preko svih dvanaest žica, nekoliko puta, tiho i osluškujući oprezno, malo zateže jednu, pa drugu čiviju, samo je njegovo uho moglo čuti nesklad u tim sazvučjima, preletje brzo prstima lijeve niz vrat saza, izmamivši iz njega suglasje da svetkovina svirke može početi, pa se nagnu prema meni:

"Koju ćemo?"

"Njenu. Poletjela dva sokola povrh Saraj'va..."

"Ago... lijepa pjesma! Sad ćete čuti.!

Svadiše se moje oči i moja duša. Oči viču da preda mnom sjedi poprljav siromah, kog su rakija i nezdrav zrak po hanovima prilično načeli i čije je sve sutra i nesigurnije i teže od današnjeg. Duša se obradovala Ibrahimu kao daru neba. Glas, Bože, kakav nježan i čist glas! I kako siguran u svakom i najtanijem prelivu! Glas, tijelo, hitre ruke vrsnog majstora, saz, saživjeli se u jedno

biće koje po sobi rasipa ljepote pregrštima. Ružica se skamenila, samo u Ibrahima gleda, zabezeknuta čudom, ja na iskap ispijem jedan fildžan, naspem drugi i pružim njoj, ona prihvati ne skidajući oči s pjevača, u jednom trzaju iskapi, pruži ga meni praznog kao slugi koji ni pogleda dostojan nije, pa to ponovi još jednom, još dvaput, ona nije svjesna šta čini, ja joj tiho svjetujem da će joj biti previše, ona me pruženom rukom opominje da šutim, pa mrdajući prstima i tražeći još, osta tako pjesmom posve opčinjena. Kad Ibrahim stade s pjesmom i posegnu za hranom i rakijskim fildžanom, Ružica odjednom dođe sebi.

"Da imam begluk, za mjesec bih ostala prosjak, uz vas dvojicu. Srećom, siromahu je lakše podnijeti ove mađije. Ne može ih kupiti."

Vidim, rakija je osvaja. U licu zažarena, u kretnji nehajna, na jeziku preslobodna. Ponudim joj još jedan fildžan, ona tek tad shvati koliko je popila, opire se:

"Neću, ago, nemam čime Ibrahimu želje plaćati."

"Kazuj želje, a groševe ću ja za nas oboje metati Ibrahimu za pas!"

Ona ne popi više, ali se nas dvojica zapismo. U jednom predahu govori Ibrahim Ružici koja donese još mezeta:

"... živa i zdrava bila, nevjesta! A čija ono ti bješe? Hajd' živjeli, bezbeli da nije važno. A dijete, čije ti je? Nije ni to važno, onako pitam, radi lijepa razgovora, nije važno."

Pa meni:

"A šta je to važno? Ja mislim da je najvažnije - zdrav u rakiji zapjevati. Eto sad si zdrav. Ja svoju boljku nikad preboljeti ne mogu. Dovijeka. A šta je i kakva je moja boljka? Trijeznog i ljudi i bilje i marva i zvijeri - sve me straši. Niko mi zla ne čini, niko mi ništa ne prijeti, a od svega, i svakog me hvata potmuli strah. Hajd,' živjeli! A eto, sad se ničega ne bojim. Nevjesta. Bog te blagoslovio i

za ovo piće i za ovakve mezetluke! A čija ono ti bješe? Nije važno. A vidim po trbuhu - udata si. Nije važno. Šta me briga! Sad se ničega ne bojim. Sam se sebi činim golem i velik, koji se osim Boga, nikoga ne boji, a ti, moj rođo i dobri domaćine, pjesma je najljepše jedinstvo sa svijetom i životom odavde do sunca. Popij, rode, dobri domaćine! Kad insan trijezan razmišlja, on drobi i troši sebe i sve oko sebe. Cjeline boluju od cijepanja, ali takvo cijepanje najviše boli živa čovjeka. Ali kad insan pije i pjeva, on je s vascijelim svijetom slatka cjelina. Bježmo u pjesmu, brate moj! Nevjesta, koju ćemo sad?"

"Neka ago kaže!"

"Neću, Ružo. Deder, opet ti!"

"Pa, eto, kad ste već zavrli -
Djevojka se Suncu požalila,
Šta ću jadna od života svoga,
Po snijegu bosa hodajući,
Po vrelini vazdan kopajući,
Za koscima otkos prevrtati,
I kosbašu svaki čas pojiti.
Eto, ako ikako može ta! Voljela bih čuti, pa da idem..."

Ibrahim se samo malo smjehnu, i odmah sa sazom uklizi u staru pjesmu kao da je iz majčine utrobe izišao nju pjevajući.

Moje oči se više s dušom nisu svađale. Zalile se i one slatkom promaglinom i sad vide samo ljepote svjetla po sobi i dva draga bića na kojima je sve dobro skrojeno i složeno. Pijan sam - ili pjevušio, ili između dvije pjesme brbljao o dalekim zemljama i gradovima koje sam svojim očima razgledao i sve vidljivo popamtio.

Ružica je iznenada zaplakala i pobjegla, a nas dvojica se smijali. Vratila se pred mrak da mi obamrlom od pića pomogne da siđem sa sećije, da se svučem i legnem.

Mnogo kasnije ću shvatiti koliko sam te večeri bio i nevin i glup i naivan i kako se slavni harambaša Mehmed Bekrija preko Ibrahima i Ružice igrao mojim životom,

pripremajući me za susret nas dvojice ne bi li me kako upozorio na svoju Moć i kao kroz pamuk uvukao nježno i slatko u neshvatljivo široko i lukavo zacrtan krug te svoje Moći koju je gradio.

Sutradan, probudio sam se u podne - zdrav. Okupan i presvučen, glave prazne, sam sebi i blesav i smiješan, sjeo sam da ručam. Zapovijedih Ružici da uza me sjedne i jede. Ona se opravda da je tek iza sofre, pa ipak se savi na koljena, ali meni sučelice. Smijala se, a ja ne uspjedoh da od nje izmamim riječ o razlogu za smijeh. Tek kad ustade i nagnu se da pokupi suđe, šapnu mi da je Ibrahim noćio s tetkom na aharskom tavanu u sijenu, da mu je tetka zarana spremila nakiselu čorbicu i uštipke, jabuku u pekmezu i na rastanku mu tutnula u šaku četiri groša,a u drugu stari bardak što hvata tri oke rakije. Dok mi je šaptala, ja sam polako zakretao glavu njenim usnama. Kad usporih sa svojim, poljubih ih. Ne ote se. Ne uspravi se. Zagleda mi se u oči, pa me polako i nježno poljubi. Proplaka, otkinu se i ode sa suđem. Pođe natraške vratima tiho kunući.

"Što zanesoh! Što ponesoh, majko moja nesrećna!"

Ja sam vršcima prsta milovao brkove kao da bih da čvršće u njih usadim poljupce Ružičine. Prazna glava nije imala čime do opomene ni za obećanja Muhtaru, ni Ismail-agi, a u vezi s bratičnom prvog i kćerkom drugog, ni kakve sve nevolje snosi i podnosi ova draga trudnica, kći Radovanova. Prazna glava ne domisli ni kakva sam ja briga i patnja njoj. Niti je u meni bilo mjesta prirodnom pitanju - a šta ću ja s njom kad rodi i kad se krepka i vedra pridigne i nastavi po kući pronositi tihu pjesmu i glasnu ljepotu. Ni hoću li se ja tada odmaknuti od nje sluškinje, i biti strog, spram posluge studen gospodar, ili ću omamljen njome moliti kao onda... kad izdaleka stigoh na prag očinske kuće.

Ne, u blagome tkanju po možđanama magličasta lakokrila vedrina tražila je samo piće, saz i pjesmu.

Iako zdrav, još nisam smio na snijeg i u sedlo. Vrtio sam se po kući, ili dugo čitao, ili čistio sedlo i remenje i natapao i u njih utirao mast, ili brusio očeve i bratove jatagane i po sobi satima poskakivao s dugom oštricom u ruci revnosno ponavljajući vježbe odbrane i napada utvrđene kod najboljeg učitelja u Koniji.

Uveče bi na vrata zakucao Ibrahim, tobož samo da se raspita za rođakovo zdravlje. Dugo u noć sijelili bismo kao porodica koja je sama sebi došla na gozbu, pjevali i veselili se, tetka se, za svako sijelo odjevena kao za kakvu svetkovinu, pokaza dobrim znalcem starinskih pjesama, grla čistog ko u djevojčice. Ja sam lijegao prvi i tobož bih odmah zaspao.Čuo bih kako se Ružica rasprema u sobi do moje, i kako se debela tetka i Ibrahim, prteći dušek, jorgan i jastuke, iskradaju iz kuće da zajedno prenoće na tavanu u sijenu.

Reče tetka da Ružica neće danas izlaziti iz male sobe. Iako joj još nije vrijeme da rodi, bole je krsta, a tuč se salio u noge. Samo danas da odleži, a sutra će, sigurno, na noge.

Lagala je. Nešto se Ružici ružno dogodilo. Zakoračih odmah i srdit i zabrinut. Tetka pokuša da me zaustavi.

Odgurnuh je. Bubnuh na vrata male sobe, prvi put otkako sam se vratio izdaleka. Stajao sam u sobi korak od praga, zaprepašten siromaštvom i jadom male sobe. Ružica je, zelena u licu, ležala na tankom, davno olinjalom šiljtetu, od kojeg je i bukov pod mekši. Pokrivena jednim konjskim ćebetom. Glava na gužvi od gunja. Između njene postelje i tetkina proderanog ulojenog dušeka i još goreg jorgana, gole podnice. Tetka pokuša da prođe pored mene, vjerovatno da se stavi između mene i Ružice ili kao tumač, ili kao zaštita. Naglo je uzeh za ruku, okrenuh sebi i počeh zapovijedati gnjevom Hasanginim kakav je kućna čeljad slušala samo jednom u dvije tri godine.

"Digni Ružicu neka malo odstoji! Za to vrijeme izbaci obje postelje napolje, na đubrište! Iz Bahrijine gornje sobe donesi ćilim i zastri cijelu ovu sobu! Ružici prostri sestrin novi dušek što ga je spremila u svadbeno ruho, dušek i jorgan, s novim čaršafima s vezenim obrubom! Iz materinog dolafa izvadi nove-dušek i jorgan i jastuk, pa prostri sebi! Dva sestrina jastuka Ružici pod glavu! Prenesi malu sekiju iz Huseinove sobe i zastri je minderlucima, serdžadom i postavi tvrde, po čohi vezene jastuke! Na ova dva pendžera nove džambeze što ih je sestra vezla! Jesi li zapamtila? I uvijek tako da bude! Jasno? Počinji! Ja ću doći za pola sata da provjerim šta si uradila. Tetka, sram te bilo! Da, zaboravio sam. Prije nego što Ružica legne u novu postelju, presvuci je u čisto, umij je i počešljaj, pa onda povali! Rakao sam, dva jastuka! Polazi!"

Hodam po svojoj sobi i smješkam se strci i ustrašenom sašaptavanju između raznih škripova baglama na tri četiri sobe. Smijem se i samom sebi - kakva sam ja to budala! Prisiljavam ih da sjede sa mnom, da kahvenišu sa mnom, da sijele sa mnom, izigravajući čovjeka koji želi da da ih kao ukućane poravna se sobom bar u pravima stanovanja. A one se, poslije mojih

lakrdija, kao roblje vraćaju u taj kokošinjac u kome ni posljednji sluga ne bi prezimio. Kakav li sam lažov u njihovim očima sa tom svojom polu-pravednošću! Hodam po sobi i mislim koliko čovjek može da slaže i dobročinstvom, ako nije potpuno, ili ako je dopustio da ga nešto stalno opovrgava.

Bio je istekao i pun sat.

Uđem u malu sobu. Tetka stoji, zvjera oko sebe, provjerava da nije šta od mojih zapovijesti mašila. Ružica umivena, počešljana, s novom maramom na glavi, napola leži, još zelenkasta po obrazima i ljubičastih usana, ukočena, tijelo ne može da se snađe u svilenoj posteljini. U dva preleta vidom utvrdih da je soba čista, prozračena, sunčana, topla, sva u svježim bojama, kao kutak djevojački iz kojeg zrače mladost, pjesma i ljepota.

Još namršten, da bih se time odbranio od čuđenja i pitanja njih dviju, priđem Ružici, sjednem na koljena pored nje, pitam grubo:

"Šta je?"

"Rekla ti je tetka."

"Obje ste slagale. Šta je?"

"Ago, muka golema."

"Kazuj!"

"Hoću, ako će tetka izići!"

"Izići ću ja dušo, evo, odmah!"

"Izišla je. Šta je?"

"Nema mog Stojana. Preksinoć je opet odnekud naišao, s ocem se grdno opet svadio... mislila sam - poklaće se. Šta je Stojan mom ocu nagovorio i o njemu i o meni... ago, ti bi ga posjeko upoprijeko! Istjera mene otac da ne slušam gadosti nepojamne o sebi samoj. Ja - sinoć u mlin, mislim u mlinu je, nasamo s njim ću lakše da se izmirim, a trijeska za irezom na mlinskim vratima! Mog Stojana opet nema. Otrčim ocu na pojatu. Pitam ga - gdje mi je Stojan. On se i ne zakrenu, i ne podiže pokrivač, nego mi veli... Stojan je već daleko...i nikad više neće

doći... a ja... da se vratim i spavam mirno i čekam drugog momka. Otjera me. Ago, ago, nema mog Stojana! Eto, što ležim."

"Žališ ga?"

"Kud zanesoh, kud ponesoh! Majko moja!"

"Slušaj, curice! Žali mene! Sjedim kraj tebe. Sve bih učinio za te. A ne smijem te ni pomilovati. Žali mene! I, ustani što prije, ali ne radi ništa teško! Porod da sačuvaš. Mene žali, a dijete čuvaj! I, odsad ova soba da bude uvijek ovakva!"

Vrtio sam se po svojoj sobi. Šta ću sa Ibrahimom, ako nam Ružica sofru svojom ljepotom ne zasladuje. Šta ću u pustoj sobi, ako Ibrahim danas ne dođe? Šta ću... šta ću... izmišljam ja razloge da bježim iz kuće, ali pod njih samo krijem namjeru da se od kuće otisnem nekud u neku ljudsku vrevu i galamu. Ogluhnuću od tišine. Poznata škripucanja po sobama zasijecaju mi se u moždinu kao ciktave britve sječivima. Nisam još znao da je taj snažan nagon za bjekstvom varka rakije koja traži svoje slatke omagline i pjesmu bučne terevenke, kad sva teška pitanja o svemu nekud iščile, sve dobije nekakav djetinje lak i radostan osjećaj da je na ovom svijetu ipak sve sređeno i uređeno da bi čovjek lako plivao po najdražim limanima sreće.

Dan je. Emini ne mogu.

Vrtim se po sobi unezvijeren, kad se vrata, tihim od djetinjstva znanim cijukom šarki, oglasiše. Uđe Ružica, sa strana blago dodirujući isturen trbuh, napreže se da se smiješi, ali joj nešto ne da, nije bol nosilje, ne, nije, nešto je drugo. Stanem pred nju. Pognula glavu. Virka u me odozdo.

"Eee?"

"Ago, oprosti, čujem... dugo hodaš po sobi. A tako hodaju ili bolesni, ili zabrinuti."

"Bolestan nisam. Zabrinut nisam."

"Pa ja to i hoću da kažem."

"A šta - ako mi kažeš?"

"Ma, velim sebi, idi, jadna, kaži mu,momak je, lijep je, bogat je, zdrav je, reci mu da se dobro utopli, pa neka pojaše najboljeg konja... paaa... ovaaaj... među ljude! Jest, jest, među ljude... neka je toliko svijeta pomrlo, ima, ago, han, Vilića han, uvijek se tamo nađe ili koji od domaćina iz okoline, ili kakav razgovorljiv putnik, a može da naiđe neko učen, tako kao ti... pa s njime razvezeš umne razgovore da mile volje... ago, to bi ti zdravlju pomoglo. Ovako, predugo si zatvoren u kuću, čista zraka odavno udahnuo nisi, u sedlu ćeš se namiriti za sve protekle dane i noći, a u hanu... pa, ako ti se pije, imaćeš s kim, ako ti se ne pije, opet ćeš imati s kim da prodivaniš... sedlaj konja, ago, ne mogu da te gledam i slušam kako se mlad i zdrav vrtiš po sobi. A možda u hanu zatekneš i Ibrahima... On tamo često tambura za paru i piće. Hajd', odjeni se lijepo, ja sam ti sve pripremila. Hoćeš li da ti pomognem konja osedlati, ako si ti od neizlaska zanemogao?"

"Ali, ti si bolesna. Odbolijevaš Stojana."

"Stojana nema više u meni. Preboljela sam."

"Ali, još ti boja lica nije zdrava."

"Ago, odbolijevam svoju i tvoju nevolju."

"Kakvu?"

"Našu. Pitaj svoju dušu. Kazaće ti."

Pođe da me zagrli, naglo trgnu ruke natrag i pobježe iz sobe.

I ovaj put dodajem - eej, kakva sam naivna budaletina bio! Možda me je zaista Ružica žalila što ne izlazim, što ne momkujem. Možda je zaista željela samo da me vidi svježijeg i smirenijeg. Ali, nakon tolikih iskustava, kako god složim slučajno nabačene kockice događanja, ispada da je meni još prije Radovanovog i Stojanovog dolaska put ponašanja bio iscrtan u glavi slavnog harambaše Mehmeda Bekrije, o kome je moj otac dva tri put, kao uzgred izrekao nekoliko riječi velike pohvale, ali i

zaprijetio ukućanima mrtvim glavama, ako te njegove riječi pred nekim spomenu.

Odjenem se kao za najljepšu svetkovinu, utoplim se, osedlam očeva bojnog konja i pred avlijskim vratima, začudo, lako uskočim u sedlo. Nisam znao kuda ću, iako je Ružica jasno odredila - han. Snijeg je još konju do koljena, pršti i zasljepljuje svjetlošću, ali sunce blago nejako isijava. I vazduh i nebo i zemlja mirišu na hučnu veselu jugovinu. Prvi nemiri skorašnjeg proljeća začinju se u krvotoku, u žilicama travnog korijenja pod snijegom, u krošnjama s kojih se snijeg sam stresa, u povijenim glavama izmršavjelih goveda koja lijeno lunjaju mirišući, osluškujući kad će već jednom da zazeleni. Jašem niz drum, oko mene samo bljesak bjeline, ali smo moj krvotok, i žudnja konja za obijesnim trkom i sunce i dah svega oko nas nabijeni slatkim nemirom pred nekakvu veliku zajedničku svečanost.

Svrnem ka mlinu. Radovan me sigurno vidio iz mlinarske sobe. Iziđe, dočeka me pred mlinom uze konja za oglav misleći da ću sjahati. Pitam iz sedla gdje je Stojan. Radovan, potavnio, gleda mi pravo u oči, a bionjače mu krvave ili od nesna, ili od gnjeva.

"Gdje je Stojan?" pitam još jednom, a čitam iz sedla tragove s obje strane mlina, pa niz lijevu obalu neoprezan pokušaj brezove metle da zamete tragove.

"Nema ga."

"Nije tebe pitao smije li otići?"

"Nije me molio ni za dozvolu da mi ocrni obraz kćeri... a mene u najcrnju sramotu zavije. Ne znam."

"Šta je ponio sa sobom?"

"Šta ja znam!"

"Kad je nestao?"

"Ago... molim te... ti znaš ko smo. U ovom našem vučjem svijetu ništa se i ni o čemu ne pita. Tvoje je da brineš o imetku. A među nama - šta je, ostavi nama!"

Još je držao ugao gdje se sastaju uzda i oglav. Iz rukava gunja virio je krajičak rukava košulje. Velika mrlja davne krvi.

"Znači, Radovane, sam si?"

"Sam. Ali, ti ne brini, ago. Kô da smo dvojica. Poslu krivo biti neće. Nego, ti si, ago, od duga ležanja poprilično ublijedio. Dobro bi bilo da projašeš uokolo... da svrneš u Vilića han... među ljude... ja moram u mlin... čuješ li? Jedan kamen melje uprazno. Začepila se zrnu nizvodica."

Zakrenu konja i udari ga po sapima.

Nisu me ni volja, ni pamet upravili carskim drumom prema Vilića hanu, nego želja da pobjegnem od srašne sumnje, a i potreba da se s nekim dragim napijem i popjevam. Da u slatke izmagline pjanstva i u ljepote pjesme pobjegnem i od te sumnje i od svega što je prijetilo da u bjelini pustinje koja je još carevala, provali u me kao smrtonosno otkriće.

Pred hanom, vrlo snažan siromah, ćutljiv, a očiju kao u zvjerke, prihvati uzde mog konja, primi u šaku dva groša, ne reče ništa, odvede konja u ahar, pa s praga meni samo golemom i grubom šakom pokaza da se u han može ući. Stroga visoka Stevanija, ravnih grudi i zla pogleda, s dvije oke ključeva na jednoj priuzi o pojasu, malo se nakloni, a kad mi pažljivije osmotri lice, nešto kao davno ranjen osmijeh, kao dubok ožiljak od strašne rane na vedrom gostoljublju, malo obasjaše lice.

"Jesi li to ti, Sulejmane, sine Hasanagin?"

"I ja se čudim da jesam."

"Jesi li bolan, prebolio rane za svojima?"

"Svako ima svoju kugu. Pomozi Bog, Stevanija?"

"Bog te blagoslovio, sinko! Ne znam da sam te ikad vidjela. Ali si... isti otac... kad bješe mlad. Hoćeš li među ljude, ili - nasamo?"

"Među ljude!"

"Hajd, na ova vrata! Čula sam ja da si se vratio iz daleka. Čula sam da te i boljka bila snašla, daleko joj kuća

od naših! Je li Ružica rodila? Nije još? Jadnica! Evo, ovamo...!"

Propusti me.

Polutmina prostrane hanske sobe. Smrad najgoreg duhana, ljudskog znoja, sušenih čarapa i opanaka oko peći, rakije, kuhanog mesa. Od pola sobe, a ispod jednog i drugog reda prljavih pendžera koji se dva put u godini otkidaju da se operu, a soba provjetri, od debelih dasaka podignuti viši pod, prekriven hasurama i ponekim šiljtetom, noću za spavanje, danju za sjedenje. Na desnom kraju sjedi veseo putnik Musliman, kraj njega Ibrahim sa sazom. Pred njima dva sahana mlakog mezeta. U drugom uglu, na dva šiljteta, do prepona prekriven konjskim ćebetom, čudan četrdesetogodišnjak, lijep, ali bolestan, opaljen i ljetnim i zimskim suncem, ali ispod te zdrave boje vidno bije tamnozelena, zemljana. Drži pred sobom dug čibuk, polumrtvo zagledan u odavno hladnu lulu na kraju. Glednu me nekako prebrzo, rasturi me, iščita sve u meni i po meni, pa opet napola zatvori velike lijepe oči bolesnog muškarca. Za pasom mu jatagan, dvije kubure, kratak nož, ispod ćebeta viri balčak sablje, a ne bih rekao da je kovana od Foče do Jedrena, mora da je donesena iz istočnih daljina.

Nazvah selam svima. Ibrahim skoči i ponudi mi svoje mjesto do onog kicoša i veseljaka čije su zjenice kazivale jasno da je već u rakiji poodmakao. Stevanija uđe onakva kakva me je dočekala, stroga, studena, zabrinuta, kivna i na nas što smo došli, i na snijeg koji ne da da nas dođe više, i na naše veselje i na tišinu što je kakva bučna terevenka ne razbije žestokim veseljem. Upita me - šta bi mi bilo po volji, da li odmah rakija i meze ili kahva. Veseljak, umjesto mene poruči još jedan fildžan - za me, još mezeta, ali sad za trojicu.

Zapih se.

Uhvati me rakija brzo ovladavši mozgom i tijelom po kojima se još izležavala slabost od bolovanja, od pića u

kući i slabotinje koju je ljenost tijela usukala proteklih dana u me. Uhvati me rakija, Ibrahim je iz saza isipao najljepše biserje sazvučja, pjevao je poluglasno ne griješeći ni u tajnanijem prelivu. Hanska soba, prljava i smrdljiva, posta dvorana za carske gozbe. Kad Ibrahim pođe da popusti saz, ja mu dadoh znak da želim zapjevati. On se, blažen, osmjehu... Prsti lijeve ruke ulazili su i silazili niz vrat saza nepojamnom vještinom mameći me da počnem. Desna, s terzijanom između palca i kažiprsta, čekala je samo zapovijest da udari niz žice. Ja se nakašljah... zamolih uvod u poravnu i sačekah... Ne znam, ne sjećam se kojom sam počeo. Kicoš i veseljak me lupkao po plećima, hvalio i podsticao, dok bi saz radio svoje između dvije pjevanije, požurivao me da iskapimo fildžane i brzo proturimo zalogaje čimbura na maslu, kajmaku i suhom mesu. Opet Ibrahim htjede da popusti saz kad sam završio pjesmu o Drini, a kicoš i veseljak me hvalio da imam bolje uho i bolji glas nego najbolji stambolski mujezin, kad se meni u magle rakijske po možđanama prope pjesma koju sam naučio, a nije mi bila još ni petnaesta nastala i nisam bio položio ni drugi razred medrese, pjesma za mene kao svaka druga... ali malo obijesna i ubrzana. Zapjevah, ne čekajući na Ibrahimov uvod:

Ne idi, ludo, sama planinom, planinom hode hajduci,
pred njima Mehmed Bekrija...

Kako ispjevah prve dvije tri riječi, Ibrahim prestade kucati, obori pogled, prestrašen zaćuta, a moj jaran veseljak uhvati me za peš od koporana i nekakvom zvjerinjom, ali prigušenom prijetnjom reče:

"Tuuu... nemoj!"

"Štooo?" čudim se, a ne mogu da razaberem šta se i zašto se među nas sjurila prijetnja od koje do noža nema ni pedalj.

"Nemoj, kad ja kažem!"

"A ko si ti da mi zabranjuješ?"

"Ko sam ja? Ne znam. Ime mi je Hurem. Majka me rodila treće godine pošto je ostala udovica. Ko mi je otac, kažem, ne znam. Pitao sam majku, nije htjela da mi kaže. Tukao sam je bičem i po leđima i po licu. Ne reče. Pitao sam dvije tetke. Izmlatiše me pritkama. Pitao sam susjede. Smijali mi se i nazivali me kopilanom. Ja ne znam čiji sam. Ja ne znam ko sam. Ali, tebi savjetujem da tu pjesmu ne pjevaš. Ne poslušaš li, glavu ću ti odrezanu probaciti psima da je izglođu, a trupina će ti ostati ovdje sjedećke..."

"A otkud tebi takvome hvalisavcu... takvo oružje i toke na prsima?"

"Ni to te se ne tiče. Opominjem te, budeš li mnogo pitao, možeš kuće svoje ne vidjeti."

"Meni to kažeš?"

"Tebi."

Ja za jatagan, a jatagana nema. Okrenem se, obrnem, skočim, nema ni kubura, ni kratkog noža. Vidim, sve lijepo poslagano pored gnjevnog momka koji samo što nije zaskočio s oštricom pod moje grlo.

Tad se iz suprotnog ćoška oglasi onaj usamljeni čovjek prekriven konjskim ćebetom do prepona, a ispod ćebeta mu viri balčak sablje kovane negdje iza mnogo gora, iza mnogo voda... tamo negdje na Istoku. Blago, bolećivo, s naporom čovjeka koji tešku boljku prećutkuje, reče:

"Hureme, vrati mu oružje! I neka šejhefendija pjeva šta hoće!"

Bezobraznik skupi moje oružje kao naramak drva i pruži mi smijući se, ali pakosno i podrugljivo. Kad oružje zadjenuh i namjestih tako da mi ga živom niko nikad više ne ukrade s mene, ja se bijesno okrenuh bolesnome:

"A ko si ti da dozvoljavaš?"

Blag bolan smiješak uzalud pokušava da zasvijetli u lijepim očima.

"De, de, šejhefendijo, što se ljutiš! Lijepo pjevaš nema zbora... a ja te molim da nastaviš."

"Neću."

Čovjek jednako pokušava da se iz bola probije blagom vedrinom.

"Pa, zar meni - neću, Sulejmane?"

"Odakle ti znaš da sam šejh... a odakle da mi je ime Sulejman?"

"Eh! Ne valja ti to što mnogo pitaš. Dobro... kad si to već sebi dozvolio, hajd da i ja sebi... Hodi ovamo, sjedi pored mene!"

"Neću. Ko si ti... da ja sjedam kraj tebe?"

"Hajd, bolan, sjedi! Poslušaj starijega!"

Ibrahim oborenih očiju šapće meni:

"Idi, sjedi! Poginućeš džaba. Idi!"

Pridem nakostriješen, s rukom na jataganu, spreman da se bijem s petoricom, a kamo li s jednim pijanim i jednim bolesnim. Sjednem, presavijem koljena.

"Šta je?" dreknem svađalački, a bolesni lijepi čovjek mi dodirne bedro, miroljubiv i pun blagosti koja mi nikako nije ličila na lukavstvo iskusnog lisca iz hanova i sa carskih drumova.

"Ma, sjedi, bolan, Sulejmane!"

"Pa, dobro, evo, sješću."

"Ti si sin Hasanagin?"

"Jesam. Pa šta?"

"Onako... ljudski pitam."

"Odakle ti... pa da poznaješ mog oca?"

"Eh! Odakle! Iz goleme nevolje, eto odakle."

"Nisi ovdašnji..."

"Nisam. Ja sam trgovac. Putnik. U putu se razbolio. I tu zastao dok se snjegovi ne dignu."

"Trgovac nisi. Putnik nisi. I ne tiče me se ko si."

"Nisi na oca, Sulejmane. A i rakija ti se iz veselja u zlovolju prometnula. A kako bi bilo da Ibrahim sa sazom i tvojom rakijom pređe ovamo?"

"Što?"

"Lijepo pjevaš."

"E baš ću onome zelenih očiju zainat opet o Mehmedu Bekriji. Ibrahime, ponesi ovamo saz, moju rakiju i meze!"

Ibrahim usplahiren pogleda u stranca, ali kad se ovaj tanko smjehnu i moje riječi potvrdi migom, Ibrahim nekako prebrzo i ustrašeno pređe k nama i prenese tamburu, pa se vrati po piće i meze. Najeđeni kicoš gleda u oči putniku. Ovaj se tanko nakašlja.

"Hureme, ti iziđi malo na dvor! Da pjesma ne privuče koga neželjenog.

"Što ga tjeraš?" pitam sad kao da je istjeran moj najdraži pobratim.

"Eh, Sulejmane, sine Hasanagin, bogme... za te rakija nije. Trijezan dobro vidiš, to sam čuo. Ali su te knjige mnogo zanijele, pa ne vidiš i ne umiješ čitati ljude. Recimo, kad bi svi ljudi shvatili šta se sve iz nečijih nehotičnih kretnji može zaključiti o jednoj osobi, svi bi, osim na poslu i u dušeku, držali ruke niza se. Ni ovaj moj Hurem mije sposoban da rukama sakrije ono što mu vrvi u glavi, ili bije u srcu. A to je - opasnost po tebe. Zato sam mu i zapovijedio da iziđe i da se malo pribere i ohladi..."

"Navikao na jaram..."

"Sulejmane, nema na jaram i lance navike, nego samo pristanak na prinudu opasno moćnijeg."

Kicoš je skočio s minderluka, skinuo s klina morlačku kabanicu, samo je ogrnuo. Iziđe.

Stranac opet blago dotače prstima moje bedro. "Mladi šejhefendijo, a znaš li ti onu... o Redžepaginici i harambaši?"

"Znam."

"Ibrahime, deder uvedi mu glas sazom u pjesmu, ama, polagano, poistiha. A ti, šejhefendijo, kao i onu prvu... meraklijski... momački... lijepo pjevaš, odavno nisam čuo..."

Ibrahim svede uvod. Ja trgnuh pun fildžan rakije. I zapjevah:

Ah, na tri dana poslije Đurđev-dana,
stala mlada Redžepaginica,
pred dvor stala, pa sunce pitala:
Jesu l' zdravo u gori hajduci?
Kako mi je Bekri-harambaša?
Pije l' hladne Prače, ja l' Drinjače?
Pije l' moje žežene rakije?
Mezeti li s vrha jatagana?
Misli l' na me još od Đurđevdana?
Jer hajduci, potkraj zimovnika
kad se kunu srcem nevjernijem,
dugo ljube, brzo zaborave.

Pjevao sam i od ćeifa i od inata gledajući samo u hitre prste Ibrahimove. Glednuh desno da iščitam na licu putnikovom je li mu se pjesma dopala. A bolni putnik uhvati se šakama za koljena, grčevito kao da mu kamen iz bubrega izlazi, iz lijepih krupnih očiju kaplju čiste suze. Shvati da ga gledam i pogledom pitam. Prenu se, brzo izvadi iza pasa zlatom vezenu maramu, obrisa oči, nasmija se, poljubi me u obraz.

"Eh, sine Hasanagin, dijete moje drago!"

"Šta je sad?"

"A znaš li ti Sulejmane, sine Hasanagin, ko je ta Redžepaginica?"

"Ne znam. Pjevači umiju da izmisle ime... onako..."

"Nije izmišljeno. Je li tebi otac kad pričao da je imao bratičnu udatu na Divič?"

"Nije."

"Ee, jah! O tome se djeci i ne priča."

"A što bi moj otac... i njegova bratična?"

"Bila je mlađa od tvog oca. Ne bješe joj nastala ni sedamnaesta... zdrava... stasita, a po ljepoti joj ni sunce nije ravno... udala se za Redžepa... a taj Redžep je živio na Diviču... kraj druma mu dobar han... mogao je primiti i

karavan od sto konja i od pedeset ljudi na konak... kraj hana mu dućan... a robe i od Stambola i od Damaska i od Selanika... i od Dubrovnika. Paša Stočević je od njega kupovao robu. Znaš li sad ko je Redžepaginica?"

"Aaa! A što ni otac, niti iko u kući ne reče meni za nju ni riječ jednu?"

"Nije de smjelo."

"Što se nije smjelo?"

"He, pa rakoh li ti, mladi šejhefendijo, da ne valja mnogo zapitkivati?"

"Sam si priču počeo. Sam je moraš i dovršiti."

"He! Hehe! E jesi alčak! Znaš, ja sam rahmetli Redžepagi kao trgovcu valjavao ljeti. A on meni zimi. Imađaše on neku dragu ženu u Koviljači, pa bi je ponekad obilazio. A od svoje žene, je li, kao i drugi, krio. Jednoč, bješe proljeće, tamam mjesec do Đurđevdana, a Redžep se na put spremio rekavši ženi da ide trgovačkim poslom. Proljetna Drina nadošla, drvlje i kamenje valja, skeledžija ne smije, ali smije Redžep,... On s konjem, po pomrčini, da prepliva Drinu! I, šta dalje da ti kazujem, šestog dana nađoše i njega i konja, izbacila ih Drina na obalu čak pod Kozlukom. Ja sam još bio na zimovanju u njegovu hanu, kad stiže vijest. Mnogo ga je svijeta i po Diviču i po Zvorniku oplakalo, a najviše Redžepaginica. Kud će s dvadeset i tri godine i jednim djetetom... dućan voditi ne zna... han voditi ne zna... a nema kome sigurnom da povjeri. Nađem joj ja poštena oženjena trgovca iz Biline. Nema zbora, račun mu je bio čist do u posljednju aspru... I tako... Eto, to je ta Redžepaginica..."

"A što ti plačeš za njom?"

Ibrahim pobožno sjedi, ćuti, preda se gleda. Pa kad ja upitah ponovo, on šapatom zamoli:

"U to ne diraj! Dosta je i pjesma."

"Aaa!"

"Jah!"

A je li živa ta bratična?"

"Nije." Putnik je sad mrko i gnjevno gledao iskošeno u šarenu ponjavu pred sobom. "Četvrte godine neko s Diviča dojavi dizdaru u zvorničkoj tvrđavi da je u nje nekakav razbojnik bio na zimovniku. Dođoše po nju, svezaše je, bosu i otkrivenu bičevima kroz zvorničku čaršiju protjeraše, u tvrđavu zatvoriše. Sletje se sve odraslo iz Zvornika da je brani, da je kako otme iz ruku dizdarovih. Prvu zoru nije živa dočekala u tvrđavi. Baciše je mrtvu preko zida među svijet. A u nje - svilen gajtan oko vrata. Ja sam za to kasno dočuo. Dana devetog osvanu dizdar odrezane glave na sokaku... jah! De, da ne pričam dalje! Nego, je li ti živa i zdrava Ružica?"

"Zdrava jest. Ali je noseća."

"To znam."

"Otkud znaš?"

Preču moje pitanje.

"Pripazi je dobro! Kad, ako Bog da, rodi, pa malo snage namakne, ti je sam odvedi u manastir Lovnicu kod Šekovića... znaš li gdje je to? Znaš. Dobro je. I neka se tamo dijete krsti po svom vjerozakonu. A ti mu sam ime nadjeni i darivaj ga! A neka ni popovima ne bude malo što daš."

"Heej, a kako to ti... pa... meni naređuješ?"

"Ne naređujem, nego ostavljam u amanet. A je li dobro i zdravo kovač uvrh sela?"

"Jeste."

"A je li onaj rundov što ga vidim kroz pendžer... eno ga leži pred hanskim vratima... je li to ono pašče što si ga u njedrima odgojio?"

"Jeste. Heej, a odakle ti to znaš?"

"Ovdje sam ja najstariji. Ovdje samo ja pitam. Mlađi odgovaraju. A ta kurva kojoj ponekad noću zalaziš, je li ona... jesi li ti baš posve siguran u nju?"

"Šta ja tu ima da budem siguran ili nesiguran?"

"Pa, šejhefendijo, kad već šičeš na me, onda i da ti kažem. Prije nego što si i počeo pjevati, prije nego što te

je rakija zanijela, ti si o carskoj upravi i o nasiljima te uprave izgovorio toliko... tri puta da te vješaju, malo bi bilo. Sigurno si hamzevija. Zato te pitam - jesi li siguran u tu kurvu, ili nisi?"

"Ako još jednom kažeš da je kurva, posjeći ću te."

"Budalo, nemoj da bi napravio kakav sumljiv pokret. Odmah bi ti bio prosut mozak. A ja ne volim više da gledam krv i leševe oko sebe. Dosta mi je toga, vjeruj mi! Nego, kad se ženska zaželiš, a ti... javi Stevaniji... u nje rade dvije sluškinje, čiste su... zdrave su... staviš joj deset groša pod jastuk, pa se izdovoljiš, a i one se obvesele mladom mušku. Onu kurvu što je htjela poći za tvog Huseina, allah rahmeteile, zaobiđi! Ti si brza jezika. I neoprezan si. Začas možeš omrknuti u kudeljskoj tvrđavi pred dizdarom. A tamo - ko omrkne, ne osvane. Tako! A može li ti šta Ružičin otac valjati u poslu?"

"Posve."

"Ne tereti ga velikim poslom! Mnogo nevolja je preko glave preturio. Umorio se od života. Od svakakva života."

"Pa, dobro, čovječe!" stišavam ja u sebi srditu radoznalost jer me ova tajnovita zanovijetanja i u vlastitim očima čine nedozrelom blentovinom kojoj drugi udjeljuje mrvice milostinje od pažnje i udostojenja. "Hoćeš li mi već jednom reći... koji ti bješe? Ko si, odakle si? Kako si poznavao mog oca? Ko si?"

Čovjek blago pogladi progrušanu bradu i opet ukosi pogled, ali ne prema meni, jer ja njemu, izgleda, ništa značio nisam, nego nekud u neku svoju daleko važniju sliku ili misao.

"Ja sam Mehmed Bekrija."

"Ti?"

"Ja."

"Čuveni, gonjeni, na sve strane traženi, strašni... zar ti?"

"Šejhefendijo, sine Hasanagin!" reče tiho i bolećivo kao da za zubima jedva zadržava jauk od skrivenog bola.

"Radoznalost je živa prethodnica života. Ali je ponekad rizik kome je glava ulog. Oduči se od mnogih zapitkivanja na nemjestu! Malena korist, velika šteta. Ibrahime, izmakni ispred momka piće i meze! Podne je preturilo. Trijeznome je vrijeme ručku i popodnevnom kratkom počinku. Tako!"

Tromom rukom bolesnika iza pasa izvadi kesicu, iz nje hublicu koliko golubije jaje, pruži mi je i zapovijedi:

"Sažvači i progutaj!"

"Šta je to?"

"Od samih je trava i tamjana spravljeno. Lijepo ćeš zaspati, a veseo ustati. Pa, ako Bog da, večeras ćemo opet posijeliti. I popričati o stvarima o kojima je otvorena riječ dopuštena. Jesi li sažvakao? Jesi li progutao? Dobro. Znaš, poslao bih te kući. Ali, pijan si, a za sedla nisi. A moraš u mom društvu danas provesti još koji sat da naučiš ne čuditi se, a da se odvikneš od suvišnih pitalica. Ibrahime, izvedi ga! Reci Stevaniji da ga lijepo smjesti u gornju sobu! I neka mu se sluškinja Ševala nađe pri ruci da ga raspaše... i... ostalo!"

Ono što sam sažvakao i progutao djelovalo je brzo i neobično. Trijeznilo me, smirivalo i sve oko mene i u meni činilo dostojnim smiješka nadmoćnijeg koji tome svemu čini čast svojim pogledom i prisustvom.

Stevanija me preuze od Ibrahima već u sumračnom predsoblju. Uze me za ruku i povede uz drevne stepenice kao dragog i lakog pijanca, iako više pijan nisam bio. Upusti me u neveliku, ali čistu i zimskim suncem i bljeskom osunčanu sobu. Na sred sobe prostrt dušek, preko njega čist čaršaf, ukoso preko dušeka napola odastrt nov jorgan. Stevanija mi reče da se tu odmorim, a nekome iza mojih leđa da mi pomogne da se raspremim. Iziđe. A preda me stade snažna, smirena i poslušna djevojka koja odmah pruži ruke da mi odveže sillah i otpaše pojas.

Po sekiji, po minderluku prekrivenom uskom dugom šarenicom domaćeg tkanja, poređah oružje. Djevojka me rukama obujmi. A meni i drago i smiješno. Nađe toku od sillaha za mojim leđima i vješto je otkopča, sillah pažljivo spusti na sekiju, vrati se, pa kao domaćica koja to čini godinama, uze da me otpasuje, svježa, krepka, odmorna, poželjna, a meni i drago i smiješno što joj osjećam zdrav dah po svom licu i tanan miris izazovan, ali nepoznat, iz njenih kosa koje tek malo vire ispod šamije. Objema rukama mi smače koporan, pa ga prostrije po sekiji, zatim fermen, pa ga položi preko koporana, otkopča mi anteriju najprije pod grlom, pa niz prsa, ja niti čujem niti vidim kako se jedna po jedna pulka oslobađa, samo me njena blizina čini nekakvim nježnim, zahvalnim, a po dubinama moždine požudnim, pa mi i drago i smiješno što se to i baš tako čini od mene. Kleknu preda me, skide mi čarape i tvrde nazuvke, sitne kopče niz nožne listove nečujno, nevidljivo raskopča, istom poslovnom zbiljom ispod koje je vladao duboki mir poslužnosti, odanosti poslu i ljubaznosti koja je više navika nego svježe osjećanje, posegnu za učkurom na mojim čakširama. A meni i lijepo i smiješno.

Kad ostadoh u samom rublju, privede me dušeku, vještom kretnjom me povali, glavu mi bolje namjesti na jastuk, prekri me jorganom do pojasa. Kleknu pored mene, ali sad smješljiva, prisna, bliska.

"Da se i ja raspremim?" pita, a zjenice joj velike, iskričave i nekako kao tek probuđene ispod ploče službe i navike.

"Baš bi bilo lijepo!" kažem i napravim joj dovoljno mjesta na dušeku pored sebe.

"Čista sam. Zdrava sam. A što ti baš draga nisam, šta ja mogu!"

"Draga si, pobogu, kako nećeš biti!"

"Ago, a kad ustanemo, ostavićeš deset groša na dasku pri pendžeru. Pola je meni, pola Stevaniji. Ja od svoje polovine moram još pola dati muhtaru..."!

"Muhtaru? Što njemu?"

"Da me ne prijavi. Deset groša, ago!"

"Dobro. Tri dukata tebi. A deset groša posebno."

"Mnogo je. Neću."

"Jesi li budala?"

"Nisam. Ako ti meni dadneš tri dukata, a ja ne kažem Stevaniji, ti ćeš se ja l' večeras, ja l' ovo koji dan opet napiti, pa ćeš reći Ibrahimu, Ibrahim će Stevaniji, a Stevanija će mene otjerati."

"Ako te otjera, bježi meni!"

"A šta će reći tetka i Ružica?"

"Otkud znaš za tetku i Ružicu?"

"Znam. Ružica je Radovanova kćer, a Radovan ponekad siđe ovamo noću na dogovor."

"S kim?"

"Puno pitaš. Ne znam."

"A odakle tetku poznaješ?"

"Tetka nije tebi tetka. Ali jeste meni mati."

"Mati?" šapćem, ali sem sa sebi čudim kako me to što sam čuo niti uzbuđuje, niti iznenađuje. Samo mi je sad pomalo i smiješno, ali i žalosno. "Rođena mati?"

"Rođena. Hoćeš li ti da se ja razodjenem, ili nećeš? Imam ja i drugog posla."

"Paa... de, kad hoćeš."

"Da znaš... ne bih, ali si duševan. I bogme i lijep, ne mogu lagati."

Skida se polako, pažljivo slažući odjeću pored svojih nogu. Gola, leže pored mene, začuđena što ja još ništa ne počinjem, samo u nju gledam i smjehuljim se - drago mi je, a nije više smiješno. Podvučem joj desnu ruku pod glavu. Poljubim je. Ljubila se malčice otvorenih usta i nekoliko puta mi laznu jezikom gornju usnu i brkove. Bila se spremila da sve to obavi kao svoju svakodnevnu

dužnost, ali kad se srete vidom s mojim očima, nasmija se, uze moju lijevu šaku, stavi je sebi na desnu dojku i poče milovati preko bradavice. "Mlad si i lijep si, bogme. Tebe za pare pitati neću."

"Tri dukata ćeš morati uzeti. Sakrij sebi u obašvi!"

"Neću pare..."

"Moraš."

"A vjere ti, plaćaš li i Emini čime?"

"Zar i za Eminu znaš?"

"Pričuvaj se ti nje!"

"Štoo?"

"Mnogo zapitkuješ. De, bolan, pomiluj me, takvo mlado muško nije nikad sa mnom leglo. Miluj... džaba ti pare... aaa... tako! Taaa... tako! Aaaa... "Tiho zacikta, opkorači me nogama, stegnu i rukama i nogama, izljubi me u divljim rvačkim grčevima kao da se sa mnom o život rve, pa se opusti. Ja na njoj još uvijek, gledamo se - zjenica u zjenicu, ona se smjehulji. "Boga mi, lijepo. E, baš, lijepo. Hajd, sad, ago, siđi, biće ti dosta."

"Neću. Šest dukata?"

"Baš nećeš?"

"Neću."

"Polomiću te, bolan, kako si mi tijelo ognjevima upalio."

"Mene polomiti? Deder, nastavi!"

"I da znaš, hoću. Ali se drži!"

"Za devet dukata!"

Šta je sve sa mnom počinila, nije za priču, ali jeste za lijepo sjećanje. I danas, dok ovo pričam, a tolike su godine minule, ja joj zahvaljujem i za to i za sve ono čime me je darivala. Molim Allaha da sirota istraje onako kako sam je ja na bolji put okrenuo. Ali, o tom, potom.

Tog popodneva smo se sprijateljili.

Kad je najprije njoj, a kasnije meni bilo dosta, uzela me za ruku, provela preko sobe u hamandžik, oprala me od pojasa do nožnih prstiju, posušila lanenim peškirom,

zatim se sama okupala, preda mnom odjenula, pa kako sam bio ponovo u rublju legao u dušek, savi se i nekoliko me puta zvučno i gladno poljubi.

"Boga mi si muško i po. De, bolan, nisi s kućom daleko, naiđi...! Ako ćeš makar jednom heftično, ja ću slagati Stevaniji da sam bolesna. Za pare te pitati neću. Ti plaćati nećeš."

"Vjeruješ li, curo, mojoj riječi?"

"Vjerujem."

"Deset tvojih dukata je u mene. Kad god ti ustreba samo poruči. A sad mi reci, je li tetka zaista tvoja majka?"

"Jeste, Samo... ja sam, da znaš, kopile. Ko mi je otac ni mati ne zna."

"Otkud ti ovdje?"

"Kad mi nastade jedanaesta godina, htjede mi ući da me otruje. Dojadilo joj zadirkivanje od seljanki što ima kopile. A s kopiletom se nije mogla udati za drugoga. Ja nekako preboljeh trovanje. Onda me mati otjera bičem... a Stevanija me primi u najam. A kad ojačah... sama je upitah, bih li smjela dati se zgodnom mušku od onih koje poslužujem dolje u mejhani, a Stevanija veli - kako hoćeš dušo, ali biraj zdravog i mladog i neka ti dobro plati! I tako to... A je li ono Điđo tvoj pred hanskim vratima?"

"Zar i njega poznaješ?"

"Pa svraćali su ovamo ponekad i tvoj rahmetli otac Hasanaga, a i brat ti... Husein. A Husein bješe lijep, ali ti si, ne lažem ti, ljepši. Jabuko moja petrovačo, istom zarudjela, ala su ti ruke lijepe i meke, i sav si nekakav... ma, eto, nisi ko ovo seosko zvjerinje što pod ljudskim imenom hoda. De, ti sad odleži, odspavaj... Hoćeš li da te ja probudim, ako zamrkneš u dušeku?"

"Probudi! A Điđi podaj poveći komad ječmena hljeba."

"Iz moje ruke, bolan, jede on i kuhane tikve. Znanci smo mi..."

"Pratio je Huseina?"

"Jah, šta ćeš... tako mi se zalomilo."

"Deset tvojih dukata je u mene, da znaš!"

"Bog te blagoslovio, Sulejmane! Za buđenje ne brini! Ja ću..."

Probudim se. Noć. Jedna svijeća gori na prozorskoj dasci. Kraj dušeka kleči djevojka, mlak smiješak isijava iz lica. Zjenice, koje znaju toliko da kažu o onome u koga gledaš - široke, drage, rodbinske, sve da im odmah povjeriš.

"Koja su doba?"

"Četvrti put te budim. Spavaš poput umornog kiridžije. Boli li te glava od rakije?"

"Ne."

"Nemaš muku na povraćanje?"

"Ne."

"Kaješ li se nečega čega se prisjećaš"?

"Ponovio bih nešto, makar se kasnije i pokajao."

"Rakiju i meze da ti donesem?"

"Ne to."

"Da se razodjenem?"

"Možeš. Ali, čekaj! Najprije mi reci: je li ti naređeno, ili želiš sama...?"

"Šta ti je, pobogu? Ja... hoću... Ja to nikome... dosad. Sve od svoje volje. A sad... osim, ako ti nećeš."

"A što baš meni to činiš?"

"Što! Mladi efendijo, nikad me niko nije tako nježno, a tako muško izmilovao. Ničijih se usana nisam tako nasrkala. A tvojih jesam. Nikad mi niko nije rekao da sam lijepa. Ti jesi. Svima drugima bila sam ljudsko živinče za brz provod. Za deset groša. A tebi sam bila kao tek dovedena nevjesta. Niko mi nije ponudio dukate. Ti jesi. Nikad me niko nije tako milosno pogledao. Ti to činiš. Eto, zato. Paa, da se razodjenem?"

"A bi li ti pustila mene da ja to uradim?"

"Eeh, prvi... koji... ma, da ne pričam!"

Čudne su se neke vlati svilajući kroza me, preplitale. Sasvim bistra razuma, oštrih čula, pamćenja svega na što

se osvrnem, razumijevanjem svega što pogledam, ja sam tu ni lijepu, ni ružnu djevojku volio kao maticu nekakve tihe ustrajne radosti što je pronosila moj krvotok u meni. Sprva malo više kao zanatlija ljubavi u postelji i kao pošten dužnik, ljubila me i draginjala znalački, dok ja nisam počeo da bjesnim glađu za njom. Zakovitlasmo se... a koliko je vremena prošlo, ne znam, tek, ona, smirujući zadahtanosti i milujući mi trbuh, zamoli da se makar malo odmorimo. Opra mene i sebe, odjenu sebe, pa mene. Pođe da uzme svijeću s prozorske daske, vidje da sam pored deset groša stavio i deset dukata, kleče, zarida. Pruži meni svijeću. Plačući mi je govorila:

"Idi ti, ago, dolje sam! Doći ću da te poslužim čim oči isušim. Idi i ne obziri se, molim te."

Gledam je još jednom upitno i trezvenò. Jeste mila. Ali nije što i Ružica. Jeste odana. Ali nije kako je Ružica. Gleda me zaljubljeno, ali bi Ružičin šamar bio slađi od ovog pogleda. Jeste nesretna. Dao bih joj i stotinu dukata, ako bi je ti dukati iz nesreće izbavili. Ali bih Ružici za lijepu riječ odsjekao pola svog imetka, pa neka troši i harči kako hoće i s kim hoće. Osjećam - već brine o meni kako ću noć prebroditi. Ali, ja znam da Ružica hajdučki strepi nada mnom, spremna da se pokolje s cijelim selom za me. Ova bi od milošte opet, na jedan moj mig kleknula pored dušeka i razodjenula se. A Ružica bi me nožićem iz njedara razbucala i da nije trudna, a ja samo da posegnem za njenim bedrima.

To je ta rana... a otkud u meni?

Bože, što vjerama iskopa tolike šančeve među ljudima da ne mogu da se vole i kad divljaju jedno za drugim? Bože, što imetkom podijeli ljude da jedni zainat neće da se odreknu siromaštva i ropstva, a drugi... ne svi... a drugi kao ja... dali bi sve što imaju samo da... aah, samo da se zdravo porodi i snage dokopa... samo da joj ja bezli košulju preko glave svučem, Bože... nije ovo na dobro... ovaj prkos, a možda i nije prkos, nego strah od Tebe da

svoje osjećanje Tvojih zakona ne povrijedi, možda se taj strah zgusne u mržnju koju, kad provali, niko zaustaviti neće...

stojim, još gledam kako popravlja podvez šamije ispod pletenica...

ne, nije Ružica.

Mlaka voda teče između nas.

Siđoh oprezno niz klizave, izlizane, drvene stepenice, pred velikom hanskom sobom ubacih svijeću u čirak dvoperac, otvorih vrata... Duhanski dim kao sivo-modrikasto jezero slegao se toliko da ljudima vire samo poprsja. Nazvah akšamhairolsun! a nekoliko obradovanih glasova zagrajaše. Najgrlatiji bio je Muhtarov. Zvali su me za veliku sofru. Kako ja otvorih vrata, pored mene, oko mene snažno ustruja čist zimski vazduh, duhansko dimno jezero se uskomeša, lica i tjelesa i stvari počeše bivati jasniji. Gledao sam gdje i pored koga da sjednem.

Na svom mjestu, u gornjem lijevom uglu prostrane odaje, sjedio je sam Mehmed Bekrija pokriven do prepona konjskim ćebetom, ispod koga je s desna virio balčak sablje kovane negdje daleko na Istoku. Kad nam se oči sretoše, ljubazno mi, ali za ostale nevidljivo dade mig da sjednem pored njega. Slavni, strašni, u narodu u nekoliko pjesama opjevani Mehmed Bekrija, obradovao se kao kakav amidža ili rodbinski dobričak što pristadoh.

Tiho ga pozdravih. Savih se na koljena.

"Naspava li se?" šapće.

"Mogu do ujutru presjediti."

"Konj i pas su ti nahranjeni, ne brini!"

"Hvala onome ko je brinuo."

"Je li ti u sobi bilo lijepo?"

"Prelijepo."

"Kakva ti se čini... Ševala?"

"Odveo bih je kući. Ali bih morao tetku otjerati."

"Ne - tako! Nego - ovako! Odbodi dvadeset dunuma zemlje ispod hrastove šume! Ima tamo napuštena ljetna kuća tvog djeda. Ibrahim neka vjenča tu halapaču! Pa neka, čim se snijeg počne dizati, počnu kuću na doraduju. Podaj mu i kravu i četiri pet ovaca i jednog tovarnog konja! Para mu ne daji. Imaće od mene. A moje ne smije u rakiju trošiti. Zna - zaklao bih ga zbog toga. E, kad njih dvoje odlijepiš od sebe, onda pozovi Ševalu. Neka brine o Ružici. A i o tebi. I o tvojoj ženi, kad se, ako Allah dadne, oženiš, a žena ti, da oprostiš, zanese."

"Pametnije, nego što sam ja bio naumio."

"E, a sad ti meni reci - kojom ćeš se ženiti: ili Muhtarovom ili Koluhijinom?"

"Ne bih ni jednom."

"Slušaj, ne računaj ništa s Ružicom, u tom, je li, pogledu! Čujem li da si je namamio, ili prisilio da promijeni vjeru da bi pošla za te, zaklaću te kao pijevca. Iako sam te, šejtane jedan, zavolio... jer si Hasanagin sin... a i zbog onih pjesama o meni. Ružicu kao sestru da čuvaš, razumiješ li! Kažeš... nećeš ni jednu. Nekom se oženiti moraš. Svejedno da li ostao seljak na očevini, ili prihvatio Koluhijin nagovor da ovaj imetak prodaš, da saseliš u Kudelj, tamo budeš muderis i imam u čaršijskoj džamiji... i oko Kudelja da prikupiš nešto zemlje, koliko za ženu i djecu i konja i koju kravu..."

"Ma, otkud ti to tako... kao da mi sa sljepočnice čitaš?"

"Mene nikad ne pitaj otkud nešto znam. Ali, prihvati moj savjet! Jesmo li se dogovorili? Kad Ružica, rodi, neka dijete ponese tvoje prezime. Jer, Stojan se nikad vratiti neće. Na dalek put se zaputio. Ako ćeš me poslušati, gledaj da Ružicu udaš za dobra momka, čestita i radina. I, daj Ružici u miraz onih trideset i nekoliko dunuma poviše Sunčanika. Tu zemlju ti je otac zapustio. A dobra je. Spram sunca je. A vode ima i iznad sebe... četiri izvora... a ispod nje teče jak potok. Uz zemlju, doturi, kao i Ibrahimu i onoj beštiji, tovarnog konja, mladu mliječnu

kravu i koju ovcu. A ako si pri parama, ne žali otvoriti šaku! Jer, i sam bolje od mene znaš šta ti je sačuvala u vrijeme i poslije velike morije. A da te ona nije njegovala i svojim te tijelom grijala, od svog zdravlja ti zdravlja davala, ni ti ne bi preživio onu ozebštinu. Ne, ne pitaj me ništa. Ali, poslušaj!

A sad mi reci, hoćeš li nastaviti s onim batalijama rakijati ili ćemo ja i ti po kahvu?"

"Neću rakije. A ne sjedi mi se sa Muhtarom."

"Za Muhtara ne brini! O meni i ostalima i o tebi ništa ne smije carskoj vlasti reći. Zna li da bi za noć, za heftu, za mjesec, bio zaklan, kuća i ahari popaljeni, a najbliži rod zatrovan. Nije mu lahko između dvije obaveze. Ali, de mi reci - kome je danas i danju i noću rahatluk? Ni onaj lopov i razbojnik dizdar neće večeras leći s mirom. Moraće po tvrđavskom zidu odhodati makar sat ili dva. Eto, tako moj učeni sinak! A hoćeš li da Stevanija dovede Ševalu da nas posluži kahvom i čibuke da nam napuni?"

"Volio bih."

Kome je dao mig, ko je rekao djevojci da nas posluži, nisam mogao upratiti. Tek, djevojka se pojavi sa širokom srebrom opervaženom tepsijom, a na tepsiji velika džezva, kristalni šećerluk i u manjoj posudi rahatlokumi. Dok nam je prilazila, pokušavala je da mi smiješkom najavi i zahvalnost i vedrinu. Ali je strah od Mehmeda zakivao. Sagnu se i stavi tepsiju pred nas. Mehmed je pomilova po ruci i upita:

"Kako ti se sviđa ovaj moj rođo?"

"Daj mi, Bože, takvog!" reče i udalji se natraške gipkim nečujnim hodom djevojke koja i ovaj zanat zna kao da ga je na dvoru učila.

Iz gomilice koja je pjevušila praćena sazom Ibrahimovim, skoči onaj kicoš, donese dva duga čibuka, napuni ih, čakmakom i kremenom očas upali dva mirisna parčenceta truda i stavi nam ih na duhan u lulama. Namignu mi barbarski veselo i upita:

"Jaraniko, dugo ti osta g o r e..."

Mehmed se namrači i šapatom reče:

"Sikter, na svoje mjesto!"

a momak se, valjda navikao na ovakve dočeke, nasmijan, vrati svome društvu natraške kao što je djevojka otišla vratima. Ja sam se gadio duhana iz ovog čibuka, ali sam to krio. Mehmed je sasređen na zemljanu lulu na kraju čibuka, ćutao kao čovjek koji mora nešto važno, mnogo, a kratko reći. Poče kao od nevolje tek da razagna šutnju kojoj mjesta među prijateljima nema.

"A veliš, rakije nećeš?"

"Ne mogu."

"To je dobro. U hajdučiji, materinstvu i zamršenim računima rakija je uvod u brzu nesreću. A kako ti je prijalo ono što sam ti dao da sažvačeš i progutaš?"

"Vrlo lijepo. Odmah sam se otrijeznio. Sve mi bi jasno, a vrlo drago i pomalo smiješno. Sad mi nešto sve svejedno. Kao da sam iznutra pročišćen najzdravijim vodama. Ničemu se ne čudim. Ni proteklom danu. A toliko se toga sručilo u pamćenje. Trebaće mi mjesec dana da sve razaberem. Lijepo mi je, a i misao i mišičje su mi živahni. Je li to od onoga što si mi dao?"

"Dobrim dijelom jeste. Ostalo su učinili radost što si izašao iz kuće i ova dobra jadnica. Da znaš, od prošlog premaljeća nije ni s kim lijegala."

"Ne smijem da pitam, a tako bih..."

"I ne pitaj! Danas i sutra ja sam taj koji pita i zapovijeda. Upamtio si što sam ti sve ostavio u amanet i za Ružicu, i za tetku i za Ibrahima i za Ševalu?"

"Sve."

"A znači, ne misliš se ženiti ni Muhtarovom, ni Koluhijinom?"

"Jok."

"Hamzevijo, da ne misliš u hajduke?"

"Ako mi nesreća doda još neki razlog za mržnju protiv vlasti, možda i hoću."

"Ti si budala."

"Kako to... reče?"

"Ahmak. Vo."

"A ne misliš li da bih ja na tu uvredu mogao i oružjem odgovoriti?"

"Hehehe! Eto, vidiš, da si budala. Ja te savjetujem, a ti da se biješ. Prvo i prvo, zar ne vidiš dvije cijevi malih pušaka okrenute prema tebi?"

"Razgledao sam dobro. Ne vidim."

"Kako ćeš u hajduke, kad ne vidiš? A i zašto da se uvaljuješ u tu najveću ovosvjetsku nesreću?"

"Da mi to govori kakav ostarjeli hodža, pa i razumio bih. Ali, jedan Mehmed Bekrija... koji je... koliko godina si na nož sa zakonom?... dvadeset... trideset..."

"Pa baš ovakav kao ja ima pravo da ti kaže istinu o hajdukovanju. To nemoj nikad! Ma šta se dogodilo, ne počinji! Ne, ne, nije strava u surovosti vlasti. Nego u spremnosti siromašnih podanika da te nabijenog na kolac, a živog, donesu, pred vlast i od nje zarade pare i pohvalu. I obećanje da im siromaštvo neće činiti još nepodnošljivijim.

Ti još ne znaš šta su proljetne potjere, kad vlast digne sve sposobno i po selima i po varošima da hvataju hajduke! Ee, moj Sulejmane! Ako nisi u stanju da brže od sokola preletiš četiri ili pet kadiluka, bez gutljaja vode, bez zalogaja hljeba... ako nisi u stanju da trpiš ucrvane rane skriven zajedno s jazavcem u njegovoj smrdljivoj rupi... ako ne umiješ držati konja čvrsto za oglav i s njim zajedno preplivati Dunav prije nego što hitra konjica izbije na obalu i počne dugim puškama da ti gađa glavu nad vodom... ako nisi sasvim lud od igre s opasnostima, pa da kao onaj moj veseljak što ga maršnuh, u po bijela dana projašeš Baš-čaršijom, nakićen i ohol i sjedneš na dućan trgovcu s kojim tvoja družina posluje, tuđe karavane pljačka, robu raznosi od Budima do Misira, i od Cazina do persijske granice, pa trgovcu sarajevskom

trećinu daje... ako... ma šta da ti pričam, ne, ti nisi za hajduka. Nemoj, molim te! Desetog dana će te uhvatiti, a dva mjeseca će ti u tvrđavskom podrumu živom kožu guliti, a rane šakama soli trljati... Desetog dana već."

"A kako si ti? Kao momak ništa jači nisi bio nego ja sad..."

"Koo? Hoćeš li da ti kažem? I dokažem? Od svoje osme godine ja sam u najmu. A najamnik mora biti tri put brži, žilaviji, okretniji, strpljiviji i izdržljiviji od bilo kog bogatog koji se zbog djevojke ili onako... od inata junači i bije po mejdanima. Imadoh nesreću da me otac siromah unajmi u svirepa age. Udaran sam dnevno i po trideset puta... šakom... bičem... kocem... mokrim konopcem... ušicama od sjekire... i, sinak moj dragi iškolovani, tu su se i moje tijelo i moja duša ispekli dobro za odmetanje u hajdučiju.

A kako sam počeo? Dojadilo mi... dojadilo posve. Dosjetim se ja, pa odem jednoj starici u Janji... a imanje agino bilo je između Janje i Koraja... odem ja babi i zamolim je, velim: sluga sam, sirotinja sam, a konj mi je teretni u oba prednja kopita obolio, znam ja lijek kopitima, ali ne mogu da oborim konja i da mi miruje dok mu britvom čistim rane, mažem i zavijam. A baba meni - dvije šake nekakvog bijelog praha u krpu zavezala i veli mi: od ovoga, devet konja će tako spavati, da ih možeš žive sjeći, ništa osjetiti neće. A ruke, veli, operi i ako samo krpu dotakneš, kamo li bijeli prah.

Vratim se ja s tom krpom u njedrima. Prebi me aga i šakama i nogama što sam negdje u skitnji bio. A ja sačekam dok se na ognjištu o verigama bakrač graha dobro ne ukuha za večeru, pa u prolazu krišom saspem koliko za pola šake...

Hahaha! E, da si bio i vidio! Svi ukućani posjedali za siniju da večeraju, a meni će poslije... mrve, kore i ako je šta ostalo na dnu bakrača. Ja čučim u ćošku kraj ognjišta, a oni jedno po jedno ispuštaju kašiku, zijevnu

jednom-dvaput i izvaljuju se, ko na desnu, ko na lijevu stranu, a samo aga sjedi, plećima oslonjen o duvar, sjedi i hrče, a jedna graška mu ostala u brkovima.

Kad sam utvrdio da su zamrli od sna, znaš li šta sam najprije učinio? Hahaha! Eh! Popišao sam se agi u brkove, ali sam prije maknuo onu grašku, grijeh je po hrani mokriti. Zađem ja poslije toga po sobama... odjenem se ko aginski sin za Bajram... oružje na se kako već ide... čak i sablju uzmem... iz sehare pokupim što je zlata, srebra i bisera bilo... konja bojnog aginog opremim ko da ću na vojnu, u bisage natrpam hljeba, sira, suha mesa... za tri četiri dana... pa, jallah i bismillah... niz drum. Zaustavio sam se tek na po dana hoda od Selanika...* gdje si vidio da razbojnika iz jedne Janje, u nekakvoj zemlji Bosni, traže čak po Selaniku i oko njega!

Na sva pitanja i na sve nedoumice - šta ću sad sa sobom, žestina neizmirene osvete odgovarala je: biti moćan. Nikad i nikad, nikome više, ni u kom vidu ne biti potčinjeni, makar mi nad glavom još samo sultan bio. Biti moćan, znači biti slobodan. Moć traži širok krug slobode osim strogih granica ljudske savjesti i svijesti o pravičnosti. A da bi se taj krug što prostranijim učinio, potrebni su - znanje, zdravlje i novac. Na to troje sreća dolazi sama i iskazuje se kao zadovoljstvo za taj dan ili mjesec ili godinu bar djelimično stečene i izražene Moći. Eee, ali...

Šest godina učih, da ne kazujem gdje, naučih turski posve besjediti kao vezirov iškolovan terdžuman. Naučih još mnogo šta. Ali zaključih, svaki učitelj ima šibu u ruci. Dok sve ne naučiš, šibe neće nestati. A gdje si ti vidio živa čovjeka da nauči sve? Možeš umom savladati samo ono što je za neku službu potrebno. A služba - to je robovanje

---

* Solun

uvijek - ili s nekom šibom, ili s nekom sabljom nad glavom. Pa se okanih učenja. Hodeći i pažljivo razgledavajući, učini mi se da su najslobodniji akindžije. Jest da se svaki zalijeće u susjedne zemlje po nalogu, ali je slobodan i moćan dok je u pokretu. Opasan zanat! Ali, zadovoljstvo je i znak velike Moći kazniti nekog susjeda koji ovome carstvu dodijava ili svojim upadima, ili uhođenjem ili zabranom prolaska trgovaca. Prvi stepen Moći jeste rušiti neku Moć i ispeti se i stati iznad nje. Kako sam postao akindžija po zanatu, nije za priču. A i sramota me je danas kazivati o tome.

Služio sam u rumelijskog kadi-askera. Slao me počesto kao akindžiju preko granice. A to je opasan i krvav zanat. Kad pođeš, oprosti se od najdražih. Ako se vratiš, čudi se koliko hoćeš, načuditi se ne možeš što si još živ.

Kad bi kadi-asker imao vremena, sazivao bi sijelo sebi ravnih ili podređenih, a da nisu dosadni sa ulizištvom. Kad bi razgovor otanjio, naredio bi kadi-asker meni da brzo smislim neku prigodnu šaljivu pjesmicu, a ja sam ti za to bio vješt i pameću i jezikom. Ako bih uspio da razveselim društvo, bacili bi mi po koji srebrenjak, a ako ne... kadi-asker bi me nazvao pasjim sinom i optužīvao me da sam sigurno vazdan pio, pa sad mahmuran ne umijem da sročim ništa veselo.

I ja sam bivao u prvim redovima vojske kad se napadalo na kakve utvrde i nagledao se užasa, a nasrkao strave da mi i stoto koljeno zapamti. Tako... jednom, kadi-asker zapovijedi meni da brzo smislim neku veselu vojničku pjesmicu i da je njemu i njegovom društvu izgovorim oponašajući dvorskog pjesnika - ulizicu. A u meni se baš te večeri nakupio nekakav jed... samo što žuč ne provali na usta. Stanem ja nasred sobe, malo raširim ruke, pa počnem... na turskom... ti turski besjediš? Pa, jah, gdje će biti učen čovjek u ovom carstvu da turski ne besjedi... jaaah, čekaj, kako ono...? Aha! Evo ovako:

Do ponoći - uz vrisku zurni i grmljavinu bubnjeva,
bacamo u vatre korice od sabalja,
ljubimo se i opraštamo,
a provrio loj pečene ovnovine
kapa nam na prsa s prsta i gubica.

U ponoć legne vojska.
Tišina.
Samo se snene straže dozivaju.
I konji ržu.
A nas dvadeset hiljada jurišlija konjanika
s bjelkastim, praznim nebom mrmorimo.
Ili se, dajući lica rosi i prašini
što se sa zvijezda na nas kruni,
sjećamo majki pomrlih i žena ostavljenih.
Eh, tad čitav svijet je tako čudno zamršen,
neizmjeran i neosvojiv.

Tiho nas izbude baščauši.
U sedlima smo.
Mrak puže konjima do trbuha.
Nebo sve svjetlije ko lice djevojke koja se budi.
Imami molitve glasno popijevaju.
A nas dvadeset hiljada jurišlija konjanika,
ko živo more neskladno gunđamo: a m i i i i n!

Svijet, iz sedla, dok gola sablja u ruci poigrava,
tako je izazovno malen i lako osvojiv.
Naprijed istrči najgrlatiji sandžak-beg
i viknu: Jekdurallaaaah!
A mi se ko gnjevni denjiz sručismo
na zidine.
U podne, po trnju, prašini ili glibaji,
u podnožju zidina
ležimo iskrvavljeni, zdrobljenih rebara,
provaljenih drobova,

od vrućice usijanim glavama šaljemo nebu
posljednje poruke i uzdahe.
A svijet je tad opet tako
čudno zamršen, neizmjeran i neosvojiv.

Ja siromah, o tome kazujem mom kadi-asker-efendiji.*
On zijevne, prdne i veli: "Jah, šta ćeš!"
Zatim zovne kuhara i naredi za ručak - dolmu.

Dragi moj šejhefendijo, sine Hasanagin, nisam ja završni stih sasvim ni izgovorio, a kadi-asker, zelen i nakostriješen, skoči sa minderluka, bubnu me nečim tupim u čelo, vrisnu prema otvorenim vratima straži da me bace u dno tamnice i bičuju dok dišem... a tebe nikad vlast nije bičevala?! Blago tebi!

Da ne duljim... ako ti nastaviš s tim hamzevijskim protivljenjima carskoj upravi, upoznaćeš i tamnicu i bič, a možda i konopac omastiš. A ja... preživjeh bičevanje, hećim mi kradom u nekoliko navrata počisti oguljena leđa i premaza dobrim žestokim melemima... pa kad stadoh na noge, jarani mi nekako noću pootvaraše troja teška vrata... izvedoše mi mog konja, osedlanog i opremljenog za dug put i nagovoriše me da prebjegnem bečkom ćesaru... vele, ratovati nećeš, a jela, pića i lakih žena ima koliko hoćeš, šta će ti više! Ja ne htjedoh bečkom ćesaru, jer i tamo je car, i tamo je vlast, i tamo je carska uprava, svuda je to, moj prijatelju - isto. A kako sam dotle dooobro svještio razna razbojništva i lukavstva po kadiaskerovoj zapovijesti, e... ja se sad okrenem protiv kadi-askera. Tako je počelo.

Vojni sudija

Eh, de ti sad meni reci, kuda će iškolovan i iskusan carski razbojnik da bježi od ružna starješine i vješala? U poštenom se svijetu ne može sakriti, jer je taj takozvani pošteni svijet prepun uhoda. Ni dva dana slobodnih ruku ne bi sastavio, a već bi visio. Nema se kuda, dragi moj šejhefendijo, sine Hasanagin, nego s istim zanatom, ali u planinu i za svoj račun. Pa otud graditi svoju Moć na strahu i na gubicima moćnih. Dobro, u planinu! Ali, u koju? Kako god sračunam, u ravnici je više bogatstva i zimovnici su ljepši, ali su potjere na odmornim konjima i vijesti o odmetniku brže od njega samog. Planina je za zvjerinje i za hajduke... eee, ali je valjalo smisliti - koja to planina meni najbolje odgovara? Možda je iskustvo, a možda i zov iz podruma sjećanja gdje zdrava pamet prisustva nema, možda je, kažem, jedno od njih zvalo da se vrnem daleko natrag, u Bosnu.

U tome je draga naša Bosna izuzetna i po sreći i po nesreći. Možeš se sakriti iza prvog ćoška, da te nikad niko ne otkrije, mislim, od onih koji tragaju za tobom. A možeš u planini naići na poludivlje čobanče, koje će, kad vidi na tebi bogatu odjeću i lijepo oružje, da ti učtivo nazove selam, pa čim mineš, a ono odnekle ispod gunja trgne malu pušku kremenjaču i saspe ti je među plećke. Možeš po drumovima, ako imaš sreće, žariti i paliti, da te nikad ne uhvate, a mogu te kao pobožna i dobrostiva čovjeka, nasred čaršije optužiti za nešto zbog čega ćeš već ujutru biti zadavljen u tvrđavi. Čudna Bosna, čudna, draga i strašna! Jasna a sva pod prašumom zagonetki!

Ee, ja se odlučih - odoh u Bosnu! Kraj između Prače i Drinjače mi je i zavičaj i nije. A sve su neizvjesnosti ipak nekako lakše i sagledljivije."

I ne zasjetih kako dugo vrijeme minu u ovoj od rakije, duhana, i snažnih tjelesa smrdljivoj sobi. Valjda mi je krv bila sasvim usporila od nezdrava sjedenja, sve mi je ječalo nekako gluho, kao s druge strane staklene ploče. Mehmed Bekrija gleda ukoso, dva aršina ispred sebe,

ćuti, sigurno smišlja da li da nastavi svoju priču ili ne, i ima li smisla uopšte takve stvari kazivati ili ne. Saz zamro. Ibrahim pružio ruke po koljenima i pijan spava. Muhtar namračen pokušava da shvati što to mladi kicoš kazuje drugom mladiću, teškom, tromom, s mnogo oružja skrivenog pod gunjem. Odjednom, kicoš pijano, ali psovački gnjevno vrisnu:

"Nećuuu. Najprije neka mi neko kaže ko mi je otac. Odmah odoh. Šta, kuda? Ko kaže - kuda? Odoh... među ljudeee... čuješ liii? Hoću da živim u mirnu graduuuu... hoću da imam lijepu i vjernu ženu, da imam buljuk djece, heeej, djece, utuvi sebi u glavu, djece... hoću da se sa susjedom jutrom i večerom prijateljski pozdravim i za zdravlje upitam... hoću među ljudeee... hoću večeru s mirom, zdrav san i lijepo smireno jutro... hoću da radim, da me poštuju, a ja druge da poštujem, tooo... miiiir, miiir hoću... i dobre ljude oko sebe, a ne ovako... heeej, kazuj, ko mi je otac? Kazuj, bre, ili ću vas sad sve isjeći!"

Čim je kicoš dreknuo prvu riječ, Mehmed Bekrija trže vid prema njemu. U očima, gotovo zgaslim od umora i nezdrava drijemeža, planu srdžba, a usne se počeše kupiti na psovku. Kad kicoš reče - isjeći! Bekrija poluglasno, ali brzo, siktavo, kao kad nož hitro izlijeće iz tijesnih korica, reče:

"Huremeee! Iziđi! Odhodaj oko hana jedan sat!"

Kicoš je neko vrijeme i u njega gledao polulud od gnjeva, dva tri puta nabijao zraka u se da i njega vriskom pita ko mu je otac, ali se i to nadimanje prsnog sepeta i taj mračni gnjev, zagledani u starješinu, polako stišaše, splasnuše, pobjegoše nekud unutar, a prema gospodaru - harambaši lice isturi smiješak nesretnika koji se polako oporavlja od neznani, shvata i prihvata zapovijeđeno. Osvrnu se oko sebe. Tišina i lica drugih ga opomenuše preko kakve je granice bio zakoračio. Polako ustade, ogrnu toplu kabanicu i iziđe pomalo teturajući od rakije.

Samo da nekako razmaknem skamenjenu tišinu, upitah Bekriju:

"Kako to da ne zna ko mu je otac?"

"Znam ja. Ali, nije vrijeme da mu se kaže. Nesporazum je golem za njegovu pamet. I, ne pitaj me više o tome. Istjeraću i tebe. Eeee... jah! A gdje ono stadoh s pričom? Aha! Biva, već sam u hajdučiji. E, pa - dok sam se hranio osvetom, nevolje su mi bile lakše podnošljive i tješile nekom nejasnom, a velikom svrhom. Kad se gnjev izdovolji, zaboravih na razloge odmetanja u razbojnike. A samo razbojništvo posta svakodnevna sudbina. U tom stiže i prvo zimovanje... eej, kakva strahota! Snijeg rano pade, napada do iznad koljena i stade. S deset koraka vidiš poprečan trag miša. A ljudski je trag s nebesa bio čitljiv. Nikud iz pećine, a u pećini studeno kao u podrumima tamnice. Ne smiješ izići da nasiječeš drva, da otmeš ovcu, da ukradeš brašna, loja i soli. Moraš čekati mećavu da ti tragove zamete. A po mećavi u povratku začas zavrljaš i lako se desi da ni onu spasonosnu pećinu više ne nađeš. Sve se protiv hajduka zaklelo. Ko je zdrav, još i - Bože pomozi! Ali, kome nije ljetna rana zarasla, crve s nje na snijeg izbacuje. Ili te u kamenoj ledari uhvati teška boljetica s vatrušinom. A danju ne smiješ paliti vatru. Po dimu bi te odmah potjere namirisale. Sve, sve protiv tebe. I sječiva studeni, i upornost vlasti, i vještina seljaka gnjevnih zbog pljačke, i sumnja u nekog u družini, zaklaće te noću, u snu, samo radi boljeg koporana ili potkovanijih opanaka.

Eh, poučen u prva dva, treći zimovnik ugovorih s bogatim Redžepom sa Diviča. Hoću reći... zasretosmo njegov karavan negdje između Niša i Vranja. Ja ga poznadoh, a i on mene. Već sam bio harambaša. Zaprijetih družini da nikog i ništa u karavanu ne dira. S Redžepom, skamenjenim od strepnje, nasamo se začas dogovorim šapatom da ću mu kao momak raditi zimi u hanu ili u dućanu na Diviču. A on će mi plaćati odjećom,

obućom, hranom i kamenom šutnjom o meni. I uz to još dvadeset groša na mjesec. A ja ću otići čim se snjegovi dignu.

Ee, tu mi je, na Diviču, ko u materinom krilu bilo.

Otac je Redžepa nasilu oženio, ženu su njeni nasilu udali. Mrzili su se tihom a teškom mržnjom. Ona je meni osme noći ruke oko vrata savila.

Na osvetu koja me je u razbojnike otjerala zaboravih posve.

Bože, Bože, kako je ona mene milovala! A kako sam ja nju... ma, riječ - voljeti je prazna zvečka, uvreda je to spram onog što je meni od nje i kroza me ognjeve pronosilo. Ali, Redžep se utopi u Drini žureći dragoj ženi. Nju zadaviše u tvrđavi što je hranila hajduke, ee, jah... nego... evo... sat kazuje - tebi je vrijeme kući svojoj da ideš. Brinuće se i Ružica i Radovan, a i ona debela halapača. Idi, konj ti je nahranjen, napojen i ponovo osedlan, a rundov ti je nestrpljiv što ne izlaziš. Dva put ga je Stevanija izgonila. Čim neko odškrine vrata, on provali unutra, mirisom te traži i cvili. Idi, ali ne kazuj nikome ni gdje si, ni s kim si bio. Evo, ponesi ovu kesicu! U njoj ti je dvadeset onih kuglica. Danas si jednu oprobao. I valjala ti je. Sutra ćeš dobiti dovoljno za dvije godine, a i za deset ako ti rjeđe ustrebaju. Prištedi, dobro će ti uvijek doći protiv golema straha, ili teške nesanice, ili nemoći od mnogog pića. Možeš je sažvakati i progutati poslije rakije. Ona drži lijepu i razboritu vedrinu i po dva dana i po dvije noći. A sutra ću ti reći kod koga je u Selaniku možeš nabaviti i punu zobnicu. Zapamti, nemoj nikad rakiju na nju! Nikad! Prvo, izbljuvaćeš i džan i džigerice. A drugo, sama od sebe će te tresti takvom srdžbom da ćeš bez ikakva razloga sjekirom na nekog svog najmilijeg nasrnuti. Nikad! I, ne navikavaj se! Što češće uzimaš, sve slabije ti djeluje. Teško se spravlja. Još teže nabavlja. Ali, reći ću ti sutra u koga ćeš je u Selaniku poručivati.

Idi! A sutra da si ovdje na dva sata prije ručka. Imam još nešto da ti kažem. Ti ne spremaj nikakva pitanja! Ničemu se ne čudi! Ništa ne odgonetaj! Kad dođe vrijeme, samo će ti se sve kazati. Idi, a o pobuni ne razmišljaj! Eto, prije stotinu i nešto godina vas hamzevija bilo je po Bosni, Srbiji, Sandžaku, Makedoniji, Grčkoj, po Anadoliji... bilo vas je na desetine hiljada... pa šta? Sokolović je dovršio što je njegov prethodnik počeo. Slistili vas u nekoliko zamaha carskom oštrom kosilicom. A prije vas hamzevija, bio je slavni Šejh Badredin... a vojsku mu je sirotinjsku predvodio čuveni Mustafa Borkludžija... bunili se, čitave pokrajine zauzimali... pa šta? Ništa. Izagnaj pomisao na pobunu iz glave! Rijetko je koja pubuna uspjela. Pa i poslije uspjeha - šta? Novo carstvo, novo nasilje. Pa se opet ne zna ko je nesretniji i čija je teška noć teže zatrovana - da li dizdarova koji strepi svunoć hodajući po bedemu, ili hajdukova - čiji nož žeđa za dizdarevim vratom. Idi, sinko, i izvuci se tiho! Ne pitaj ništa, ni o čemu, ni o kome! Idi polako, umotaj se dobro, noć je studena, ozepćeš, idi polako i ponovo sabiri sve što sam ti od početka večeras izgovorio!"

Ja na hanska vrata, a Ševala konja izvodi iz ahara, držeći ga za oglav prisno i jednostavno kao da s njim druguje otkako se otkinuo od majke. Pomilujem je po obrazu. Provjerim kolane, uzengije, uzde. Sve je kako sam i ostavio. Konj zakreće glavu da me od milošte malo gricne za rame. Skočim u sedlo. Ševala ide uza me s rukom na mom bedru. Govori mi:

"... i dođi opet čim mogneš! A najprije sjedni malo u majhani, a po Stevaniji poruči... da imam vremena da se okupam i lijepo odjenem. I još nešto da te zamolim: ne donosi mi i ne pružaj mi ni groše, ni dukate! Od tebe mi je najdraže uzdarje... to... što si takav prema meni."

"Pristajem, ali ako ćeš da te još jednom poljubim!"

Sagnem se koliko sam mogao iz sedla. Ona se prope, obujmi objema rukama vrat, izljubi me poluotvorenih

usana, jezikom mi moj jezik nađe i izmilova ga. Naglo me pusti. Pomilova konja po sapima. Zategnem uzde. Pitam je:

"A gdje je večeras onaj nakićeni veseljak?"

"Ne znam ja o tome ništa. Ni ko sjedi u hanu, ni ko kuda hodi, ni zašto ga ima ni zašto ga nema. O time se, dušo, ovdje moraju usta šutnjom dobro zakovati. Ko neće, ode mu glava. A mene paze. Vjeruju mi svi. Paa, dođi, milovanje moje, dok ti želiš, drugome ulaska u moju sobu nema."

Opet, ali sad malo jače udari konja po sapima.

Ja se zaputih u noć.

A noć pročišćena, zvijezde velike i oprane, bijela brzelenska zimska noć sva miriše na jugovinu. Već sutra bi mogle strehe curkom da prokaplju od toplijega sunca. Ali, nema još predznaka: ne čuje se da huči planina navješćujući jugov vjetar koji će smaknuti snijeg. Blaga bijela noć se zanijela svojim tišinama, ja ih čujem kako se oko mene u nevidljivim talasima polusneno igraju, sve mi je jasno, sve pamtim, sve redoslijede protekle zime mogao bih ponoviti, a ničemu se ne čudim, svemu praštam, sa svim se prijateljski lijepo podnosim. Konj se malo ukosio, kaska uhranjen i željan trka i igre, Đido, mi ispod desne uzengije ujednačeno prati hod. Bože, podari ove ljepote svakoj ljudskoj duši!

Tek sam rasedlavao očeva bojnog konja videći u mraku kao divljač svaku sitnicu, a na vratima ahara pojavi se Ružica visoko držeći fenjer.

"A mi se prepale..."

"Što, lastavice?"

"Ah, kakva sam ti ja lastavica... ovakva...?"

"Kakva? Lijepa. Draga."

"Ee, da nije trbuha. Što ponesoh, što zanesoh, majko moja!"

"Kad ti je vrijeme da rodiš?"

"Ima još... možda i mjesec. A ti, nisi prepio?"

"Nisam nikad toliko da tebe ne vidim."

"Zdrav si?"

"Nikad zdraviji."

"Trijezan?"

"Sasvim."

"Hvala Bogu. A što ti, ago, mene odmah... onako... upita... je li, kad ću roditi?"

"Paa.. valja mi se spremiti."

"Kuda?"

"Nikuda. Spremiti sve da ti porod bude što lakši. Da što prije staneš na noge. Da te vodim u manastir Lovnicu, dijete da krstiš, a ja da mu ime nadjenem."

"Aaaa..."

"Šta je?"

"Pa ti... ago, govoriš o krštenju ko da si moje vjere... otkud ti to?"

"Hajd, uđi u kuću, tanke su ti čarape na nogama. Navući ćeš ozepštinu i na se i na porod. A gdje je tetka?"

"Spava."

"A što ti bdiješ?"

"Imam radi koga."

Uđoh u sobu, a soba čista, mirisna, topla. Odložih oružje po sekiji, raspremih se, sjedoh. Ružica gleda u me, u zjenice mi oba vidna koplja ustremila, za zubima joj se guraju pitanja koje će prije između mesnatih snažnih usana da izbije. Uzmem je za ruku, posadim pored sebe, pomilujem po obrazu i podvoljku, ona zna i navikla je već na ovu miloštu iza koje drugih, pogotovu ružnih, namjera nema.

"Ala si lijepa!"

"Ne tepaj mi, ago, džaba. Znam ja koliko je noseća žena ružna."

"Bićeš najljepša majka u kadiluku."

"Ago, ago!"

"Šta je, prepelice?"

"Ma, je li ti ono o krštenju i Lovnici ozbiljno reče?"

"Vidjećeš. Ti ćeš na jednom konju, ja na drugom. A dijete ćemo odmjenjivati. Teret je dugo ga držati na rukama. A Radovan će pješke. Snijega neće biti. Radovan će naprijed da nam određuje kojom brzinom da idemo."

"Ali, skupo je, ago! Znaš li koliko popova ima u Lovnici?"

"Za tvog sina - malo. Sazvaćemo i one iz Papreće. Oba manastira su nemanjićka. A popovi učeni. Lovnica će dugo potrajati, a i knjige u koje se rođeni upisuju. Neka i tvoj sin bude ubilježen i neka mu se ime zna dok je manastira."

"Ago, ago!"

"Šta je sad? Što plačeš?"

"Što zanesoh, što ponesoh, majko moja crna!"

"De, ne plači! Pa rođena si i stvorena da rađaš."

"Ali, ne od njega... ne od njega... nevjere... da Bog da mu hajdučki nož preko vrata prešao! Što zanesoh, što ponesoh, mila majko!"

"De, de! Jesmo li se dogovorili? Jesmo li jedno drugom riječ dali? Rodiš, odležiš, ustaneš, ojačaš... pa u sedlo! A Radovan pred nama... Ala će se popovi začuditi, kad im ja kažem ko sam, a koga sam na krštenje doveo. Hahaha! A Radovan..."

"Ago, ja mislim da će dotle otac otići daleko,... opet svojim poslom..."

"Neka više ne ide nikakvim poslom! Već je u godinama kad se na takve daleke i naporne poslove ne ide."

"Mora, ago."

"A zašto mora? Ko ga tjera?"

"Mora. Nemoj me, molim te o tome pitati."

"Dobro! Povešćemo Stevaniju iz hana. Daćemo i njoj konja sedlanika. I bolje je da iskusno žensko bude uza te. Da se u putu razboliš... ja ti ne bih umio drukčije pomoći, nego da te u sedlu, na rukama držim... do prve žene, vješte vašim ženskim boljkama. Stevaniju!"

"Ago, ago! Što to činiš i od sebe i od mene?"

"Nešto sam te uvrijedio?"

"Ma, nije... nego... tako... nisam navikla na toliku brigu o meni, dok ti ne dođe izdaleka. A, vjere ti, jesi li siguran da nisi pijan?"

"Dah mi je čist. Provjeri!"

"Neću. Vjerujem ti. Ago... nećeš se ljutiti ako ti nešto kažem..."

"Ni da me po obrazu udariš."

"Ago... tebi treba... ili žensko... onako... ili da se ženiš!"

"Ne vjerujem da ću dok si ti u ovoj kući."

"Ne navodi me, ago, na zlo, molim ti se ko svecu! Ne govori mi tako, zavrnuću u pameti. A što ne bi, ago... ima i u Muhtara... i u onog trgovca Koluhije iz Kudelja..."

"Odakle ti to znaš."

"Ne pitaj me, ago, tako ti svih tvojih svetaca! A priče o tome nema! Jednu od njih dvije... ja bih svoje poslove ko i dosad radila... a ona neka bude gospodarica."

"Ljepša si od obadviju. Kako ću? Heej, što opet plačeš? De, smiri se, naudićeš djetetu u sebi..."

"Eej, što zanesoh, što ponesoh! Ago, hoćeš li večerati?"

"Neću."

"Da ti prostrem?"

"Nisam dremovan."

"Onda ću da sijelim s tobom, da ne samuješ."

"Idi ti, dušo, lezi! Tebe čeka naporan dan. A ja mogu u mejhanu kad god hoću."

"Dobro, ago."

Gleda preda se, smije se, stoji, htjela bi nešto da kaže, ustručava se.

"Kaži slobodno!"

"Nećeš me ružiti, ago?"

"Kako bih tebe...?"

"Hihihi... ma... nekako mi nezgodno."

"Pitaj! Brzo!"

"Hihihi... a jesi li, ago, danas neko žensko makar za ruku uzeo?"

"Jesam. Otkud znaš?"

"U tvoj miris usukao se izdaleka i neki drugi... ama, prije će biti ženski... sad kad sam te poljubila u obraz osjetih, jedna je tuda prije mene prošla."

"Moram, kad nećeš ti."

"Šta ti znaš hoću li ja ili neću?" vrisnu, pa se uhvati za usta da zatomi vrisak. Srdito, siktavo, ali tiho uze brzati nagnuta prema meni koliko joj je trbuh dopuštao. "Šta ti o mojoj duši znaš? Ništa, osim onog što čuješ od mene. Šta ti znaš? A nisam ja izmislila vjere da nas dijele. A nisam ja izmislila da jedni služe, a drugi gospodare, da nas i to dijeli. Nisam ja izmislila zakone koji su iskopali granice oko ljudi... pa ne mogu jedni drugima i kad hoće. Nisam ja kriva ni sebi, ni tebi što..."

Eh, kako su joj vlažne usne gibljivo i izazovno oblikovale riječi, kako su joj čvrsti zdravi zubi bjelasali, kako je naporno disala! Nije očekivala... ja se naglo pridigoh, obuhvatih joj glavu šakama, izljubih joj usne što sam mogao žešće. Ona stoji. Skamenjena. Povi glavu.

"Da prostrem?"

"Sam ću. Ti, idi!"

"Nisam ja tako umorna..."

"Idi! Noć je. Razne ludosti noću opsjedaju ljudski um. Idi, ako ovako nastavimo... zaboraviću i da si trudna, i da nećeš... i da ne smiješ... idi!"

Okrenu se, pođe bijući se pesnicama po sljepoočnicama i dahćući tiho zajauka:

"Što zanesoh, što ponesoh, majko moja!"

Ostadoh sam. Zavirim sebi u dušu: ništa, samo blag umor, a sva prostranstva oko njega miruju, kao livade na junskoj mjesečini. Čudna dana, još čudnije noći! Šta se sve trkom sjurilo u me, a ja vedar, sam sebi čist, pomalo željan i Ševale i Ružice, ali svake na drugačiji način, pomalo mi žao obiju, raznježen nad njihovim likovima i

ljubavima, darivao bih obje nečim velikim, a toplim i trajnim. Više od pola sela tek kuga odnijela, a ja... kao da mi je u tome nekad davno u djetinjstvu neko pričao, a njemu kazivao njegov djed. Kuća puna ukućana, život uvire u me blagodatima ljudskih blizina, ja mu uzvraćam tihim radostima što smo zajedno, što smo jedno. Čudna dana, čudne li noći!

Dojahao sam u han u zakazani sat. Sad mi je konja pridržao i u ahar uveo onaj kicoš veseljak i rukom mi pokazao hanska vrata davši mi znak da me neko očekuje. Điđo dokasa sa mnom i skupi se pred hanskim pragom da bdije. Stevanija me dočeka u tamnom predsoblju i otvori mi vrata mejhane. Pa zatvori za mnom. Prostorija dobro prozračena, pometena sve na svom mjestu, nigdje traga sinoćnjoj terevenki, dimu, smradu rakije i mirisu pogrijane suhe ovčetine na kupusu. U svom ćošku, kao veliki vezir na divanu, sjedi Mehmed Bekrija, kao i juče prekriven konjskim ćebetom do prepona. Da mu nije balčaka od sablje pola pedlja od desne ruke, po odjeći i gospodskom držanju reklo bi se da je neki velebogat trgovac koji se u hanu zaustavio samo da s nekim iz okoline svidi kakav račun, ili ga je boljka na čas zaustavila, pa čeka da mine i da produži karavanskim starim putom gore uz planinu.

Srdačno mi prihvati selam, očinski pažljivo pokaza mjesto do sebe na šiljtetu, nasmijan i prisan ali mu se pod kožom na licu još držala ustajala, ali već blaža žutozelena zemljasta boja bolesti o kojoj ništa ne znam. Po vedrini pitanja jesam li se naspavao i kakav sam

jutros, zaključih da mu je lakše nego jučer i sinoć. Kad se na vratima pojavi Ševala sa mangalom i kahvenim priborom, kao za praznik odjevena i hrabra od zanata i postiđena od muškog društva pred sobom, Mehmed glednu brzo mene, pa nju, pa opet mene. Nasmija se.

"Curice, nešto si mi danas vesela!"

"Jesam."

"A kakav ti izgleda ovaj učeni momak?"

"Nije me briga koliko je učen. Već koliko je momak."

"Hahaha! Sulejmane, jesi li čuo žensku mudrost?"

"Jesam."

"Nešto mi se lijepo zgledaste!"

Ja je gledam. Jest lijepa, ali onako... kao za lijep utisak u prolazu. Nije kao Ružica. Nije ni kao Emina. Nije ni kao ona koju mi Muhtar nudi. Ni ona Koluhijina. Ali u njenoj je ljepoti bilo nečega što je činilo sigurnim, snažnim saputnikom u ženskom liku, nečega što je ljuta nevolja na dobro iskovala, a česta sretanja s muškinjem u hanu činila izbor mene kao jednog - jasnom željom, jednostavnim porukama i vida, i tijela, i kretnji i odjeće. Uljudnošću bez prenemaganja i otvorenošću bez grubosti, jednostavno, kazala mi je da se za me pripremila i da me očekuje. Strašni, slavni harambaša Mehmed Bekrija dariva je dukatom što je kahveni takum i pripaljene čibuke donijela. Ona se povuče natraške. Od vrata me još jednom pogleda veselo, zadovoljna sudom mojih očiju o njoj.

Razgovor uz kahvu poteče mirno, a ubrzavao je postepeno, neprimijetno, primičući se valjda razlogu harambašinog zahtjeva da budem ovdje u ovo doba.

Govorio je opet malo ukosice gledajući kao da i sam vidom prati protok svojih rečenica:

"... a ako je čovjek zdrav i pri zdravom razboru, jedino što njegovom životu može dati prav i pun smisao jeste Moć. Biti moćan, a da te drugi vole ili da te se boje, da od miga tvoje obrve zavisi što veći komad njihove sudbine. I

da iz tvoga oka oni koji puze kao podanici odmah iščitaju koga treba maknuti, a koga poduprijeti. I koliko. Biti moćan znači izagnati iz sebe sve razloge za strah koji satire duše i krivih i nevinih i čitav ljudski rod nagoni da žvače zalogaje pogače zatrovane strepnjom od iskona. Biti moćan, ali da ne prljaš čizmu hodom po glibaji svakodnevnog kalježa i laveža, ni u selu, ni u gradu. Biti moćan, a da ti i ljudska zahvalnost i ljudska pritajena zavist kao ulagljiva štenad pužu oko nogu. I budu sretne oko dospiju da ti laznu ruku. Biti moćan ali toliko da te i najmoćniji saruk vlasti želi kao saveznika, a ti da se smješkaš i mjerkaš: hoću - neću, i bez ikakva napora u sebi i bez ikakve štete po sebe i svoje čekaš da taj saruk zajedno s glavom na kojoj je, odleti podno krvnikovog panja, jer se drugom saruku žurilo da zaposjedne dio njegove privremene i od drugog zavisne Moći. Biti moćan, čistih ruku i obraza, jer su sve prljavo prethodno obavili dobro plaćeni i odani, a na sve spremni... samo za rad toga da izbjegnu strah i da osjete sigurnost pod skutom tvoje Moći. Biti moćan, a daleko od očiju radoznalih živjeti svoje radosti srcem i umom bez granica. Biti moćan, znači razumjeti Boga i neumitne okolnosti svih nebesa i svih zvijezda i učiti od njih kako se postaje moćna okolnost, a ne njen rob i žrtva. I kako se uspravno održati na svom datom prostoru i u svom zadatom vremenu. Biti moćan znači da ti i trista godina kasnije potomak u sjemenu i krvotoku zakonom nasljeđa ponese Moć kao nagon, kao potrebu, kao samosvojan lik pred Božjim licem.

A što se pobune tiče... čuo sam ponešto od onog što si pijanima govorio, paa... pobuna je ili igra moćnih sa životima desetina, stotina hiljada lukavo zavedenih i zanesenih budala. Ili je od gnjeva slijepa osveta usamljenih mučenika. I... šta? Svaka pobuna se završi onom narodnom: Kurta sjaši, a Murta uzjaši... Samo to. Lična moć je jedina javna ispravna potvrda da jesi i da

traješ kad tjelesno već odavno nisi... Jah! A kahva joj bolja, nego jučer. Curica tebi spremila."

Ja, zatečen, iznenađen, zapanjen ovim njegovim mudrovanjem protiv kojeg se sve u meni bunilo, pitam koliko mogu učtivije:

"Poštovani prijatelju, kad si me već ovako zapanjio umovanjem, kaži mi... kako to, ti, efendum, reče da si bio najamnik, pa ona klanja i bodenja i odrezane glave... da mi kažeš... u kojoj si to školi učio?"

"Aaa, očekivao sam da ćeš me to pitati. Paa, da ti kažem. Najprije su me dali na škole. Mislili od mene istesati učenog, a poslušnog hajvana, to jest tegleće marvinče. Bio sam najbolji u logici, računici i turskom jeziku. Ali u učenju zakona napamet - najgori. Tad me poslaše kadi-askeru da mu budem plaćeni razbojnik za granicom. A kad odbjegoh od kadi-askera... eee..., šest dugih zima sam zimovao u jednoj derviškoj tekiji kod Vučitrna, a to je tamo... uz samo Kosovo Polje. U toj tekiji živio je usamljen šejh Sejfullah. Iako nikad u životu nisam sreo tako golemog čovjeka, daleko manje sam poštovao njegovu strahovitu tjelesnu snagu, a daleko više njegovu riječ, uvijek otežalu od smislenih obuhvata..."

"Kako to, efendum, harambaša... hajduk... pa u tekiju,... usamljenom šejhu... je li on...?"

"O tome se ne pita. Iako si učen, nisi iskusan. Bilo bi odveć složeno za te da shvatiš. Helem neise, šest zima, po šest-sedam mjeseci... u tekiji. Šejh Sejfullah bješe mislilac, sufija, a čitanjem i razmišljanjem dopro je do šestog stepena poimanja Svega. Valjda ti je znano da ima samo sedam stepena. On je stao na šestom. Kad se sasredi na svemirske drumove svijesti, mogao si ga pržiti, ili bosti, ne bi osjetio. Ljudi, životinje, bilje bili su mu poslušni do krajnjih granica svojih od Boga ozakonjenih sposobnosti. Posjedovao je moć. Ali duhovnu. Tu - zloupotrebe nema.

Danju sam radio po tekiji i oko nje, a posla ne bijaše više od tri sata na dan. Sve ostalo vrijeme sam provodio s njim, čitajući ili slušajući njegova umovanja. Vodio me kao učitelj postupno u tajne bivstvovanja. Lako sam prošao put od vještog pisanja, razumijevanja šta mi na turskom ili arapskom zbori, pa preko stepena strepnje od saznanja prvih tajni - sve dalje. Kad bih ja govorio, blago bi mi držao jagodice prstiju na žili kucavici niže šake. Osluškivao je zanijet i blago me korio:

"... a sad lažeš. Kaži istinu! Sad si prešutio nešto važno. Ponovi! Sad govoriš o nevoljama odmetnika, a sve misliš na neku ženu... koja je...aaa... da nas Allah sačuva, strašnom smrću otišla na ahiret... Opet lažeš. Nisi sklonio svo zlato u ovoj tekiji. Ima neka strma planina. U planini mnogo tijesnih procijepa i jama gdje se kriju zvijeri... Dva ćupa dukata u dvije lisičje loge. Ne laži, vidim ih, hoćeš li da ti kažem i kakve su boje i koliki su?"

Sve je znao šejh Sejfullah. Sve je vidio. A mene je, kažem, korio blago, a čim bih progovorio istinu i iskreno nastavio, vodio me dalje u razmišljanje, ili bi mi utrapio kakvu tešku knjigu da naglas čitam, pa bi me prekidao i zahtijevao da mu svojim hajdučkim rutavim rečenicama objasnim pročitano. Borio sam se da i ja govorim izbrušenim đerdanima riječi, on se povremeno smijao, ali cijelim orijaškim tijelom, a smijeh mu bješe olujna grmljavina.

Kad šestog Mitrov-dana dođoh na zimovnik, primi me očinski brižno kao i dotad, ali što se podučavanja tiče nastavi samo, i to žustrije i obaveznije, sa jezikom i arapskim. Jednom, pri svjetlu čiraka petoperca reče meni on... to jest šejh Sejfullah:

"Mehmede, ti dalje u moje ne možeš. Sve što zimi od mene prihvatiš, ljeti u hajdučji rasturiš. Ti si moj veliki neuspjeh. Pa, kad je već tako, hajd da ti pomognem u onome što tebi treba. Arapski!..."

Sulejmane, sine Hasanagin, je li ti sad jasno što znam da govorim i jezikom razbojnika i jezikom učena putnika?! Ee, bogme dobra kahva! Aaa, vidi ti curice, kako je odmah svom dilberu bolju spremila! Šta je, nešto hoćeš da pitaš, a ustručavaš se?"

"Ma, nikako da dokučim otkud ti... i moj otac... tako..."

"E, jesi mi i ti neki pobunjenik! Prvo pitanje svake pobune jeste dobro pripremana zavjera. Zavjere nema bez velike nauke šutnje. A što se tvog oca tiče... paaa, ovako... Pređoh u Bosnu. Nešto smo kao družina posla i svidjeli, robe rasprodali prema Stambolu, prema Biogradu i Budimu. Dođe zima. Po nesreći, nas trojica izabrasmo posiromašan zimovnik na Jahorini. I, zamisli... u po zime banu hajka baš na našu logu. Raspršismo se. Ja okrenem na Praču, a Prača do pod pazuha na najplićem gazu. Pretrčao sam pola Jahorine u opancima i čarapama, ali mi Prača raskvasi i raspade i opanke i čarape. Ja dalje... hajka za mnom. Nagnem ja prema Drinjači... snijeg do u pojas... a ja bos... natrčim drumom karavanskim pored Kudelja... sve bos po snijegu... jadna ti majka, ni kurjaka tako ljudi ne gone kao hajduke. Upravim ja prečacem niz Brzelen, hajka ne odustaje, ja posustao posve, ma, kako posustao, da lipšem, dotle je došlo... kad iz vaših donjih livada tvoj otac upregnuo volove, vozi prepune saone sijena. Ugleda me, zgledasmo se, razumjedosmo se. Te ti on mene zagrnu u sijeno i doveze do u avliju. Od sijena i dobra dušeka i jastuka i dva stara jorgana lijepu mi postelju napravi u donjim podrumima... Ja zalegoh, dah vratih, dobro se okrijepih i jelom i pićem... ee, ali noge... Noge! Lijevo stopalo do u pola pocrnjelo, s desnog prsti otpadaju. Dovede tvoj otac hećima, na živo podreziva, a metnuo mi tvrdu trijesku među zube, da stisnem, da ne jauknem, poozdreziva, uvi mehlemima... a onda je tvoj otac svakog trećeg dana mijenjao zavoje i mehleme. Da ne duljim! sine Sulejmane, u podrumu, u onoj drugoj manjoj prostoriji,

donji red kamenova temelja, četvrti kamen... samo polako izvuci, unutra u zemlji je gvozdena kutija, i u kutiji nešto... ako ti se ja ne javim za godinu dana, uzmi, otvori, što je unutra - tvoje..."

"Bože sačuvaj! Opljačkano ne uzimam."

"Ne brabonjaj! Nismo ni mi otimali sa irgatskih nažuljanih dlanova, nego s mehkih ruku pljačkaša trgovaca. Uzmi ili ću te prebiti. Ali, tek kad prođe godina. Uzmi i nikome ni jedno - a, o tome!

Ja sam tvom ocu dužan. Nešto duga sam mu vratio. Ali je ostalo još... ni dva sepeta dukata ne bi moglo platiti njegovu dobrotu. A boga mi i hrabrost...

Eto, toliko ti mogu reći o tvom dobrom ocu. A bivalo je da mu pošaljem čohe, basme, tankog sandala, svilenog beza, čador-beza, mirođija... a on, to - Koluhiji. Pa zaraćeno na tri dijela. Heej, šta ti je, što blijediš? Imaš li uza se one kuglice što sam ti dao? De, brzo, sažvači jednu i progutaj! Brzo! Tako! Sad sačekaj malo!

Taako!

Je li sad bolje?

Je li ti lakše?

Posve?

Hoće to i brzo i temeljno da počisti dušu i smiri srce. Ali, zapamti, ni kap rakije do sutra uvečer, od ovog časa! Pih, boga ti, a kako bi pozelenio kad bih ti samo dvije tri sječe opisao! Nisi, nisi ti ni za kakvu pobunu. Ženu, ženu dobru i poslušnu da nađeš, a ostalo... sve kako sam ti jučer zapovijedio.

Sad ti je sasvim dobro? Baš mi je drago..."

"Ma, nekako sve lahko i veselo i svejedno mi šta drugi zbori ili radi, a misao bistra, a ruka brza... A veliš, tako, noge?"

"Zato i sjedim pokriven ćebetom. Ružno gledati i meni samom, kamo li drugom. Pola stopala lijevoga - nejma. Prsta na desnom - nejma. A desna se počela nekako unutra kvrčiti. Kad nazujem mehke čizme i ne

primijeti se, ali šepesam. Pa uglavnom... jašem. A i ne treba više da se vijam po planinama. Niti gonim, niti me gone. Bogat sam, a što je najvažnije - moćan. Ovog ljeta ću negdje da se smirim, trgovinom da se bavim, samo ću se od Bosne odmaknuti daleko... daleko... Draga jest, ali je brate teška. Pa još kad Budim i Unđurija i sva Šlavonija i Lika padnu bečkom ćesaru pod nož, pod nož ili pod krst, biće Bosna granični kadiluk."

"Zar se to može dogoditi?"

"To će biti. Ja to kažem. Za deset godina, najdalje. Moju robu su moji ljudi pronosili i do Beča i do Ahena čak. Čuli. Razumjeli. Kazali meni. A ja tebi. Granični kadiluk. A na granici, to jest krajini, kako no pjesma kaže:... s krvlju ručak, a s krvlju večera, svak krvave žvače zalogaje. Vidjećeš. A meni je krvi dosta. Popeo sam se dokle sam htio: bogat i moćan. Više mi ne treba. Moć je najveći razlog da se dalje živi. Nemoćni su zaslužili svoju sudbinu. Niko im nije kriv. Što se nisu potrudili!

Popi l' ti to?

E, znaš, šta! Ona cura te svo jutro čeka. Idi ti gore, pa ručaj s njom! A predveče, prevedi je sebi. Vješta je svemu. Pa i da obabi. A Ružica će uskoro... Šta je, smješkaš se?"

"Hoću li ručati s njenog pupka ili sa prsiju?"

"Aaa, to! E, jesi alčak! Zagrizi svukud, pa gdje ti bude najslađe, tu ručaj! Hahaha! E moj pobunjeniče!"

Njegova strasna nauka i žudnja za Moći nije me se dojmila ni koliko golubova perka na krovu golubarnika. Želja za Moći nad ljudima koti se iz prevrnutog straha od ljudi. Nju kroje licemjerje onog koji se prilagođavanjem bije za samoodržanje, zatim svirepost nastala iz neuzvraćenih udaraca, pomamna grabež za stvarima, zemljom, kućom, zlatom i svim znakovima podaničkog udvorištva nemoćnih, grabež kao samopotvrda gdje nedostaju djela dostojna ljudske zahvalnosti. Kad tako željena Moć dosegne ozakonjenje svog bezakonja, a koje utvrde navika, računica i taština, tad Moć kao ostvareno

ili samo priželjkivano stanje poteče tajanstvenim putevima tijela kojim se začinju nasljedne mane ili poneka vrlina. S njima, u njima putuju oholost i strah pod ruku i kinje i žrtvu i vinovnika. Strašni, slavni opjevani Mehmed Bekrija i ne zna koliko su ga muke odmetničke zlom namjerom zanijele.

Samo se čudim otkud pod tom kapom dobro smišljenog nasilja toliko i tako tačno raspoređenih dobročinstava! Da li se time rane kajanja bore za lijek? Ili su i ta dobročinstva samo dio računice kojom se bezazleni ili nevoljni drže na nevidljivoj uzdi osnovne namjere? Uzde - koju valja slušati pažljivije nego bojni konj i držak korbača ljubiti usrdnije nego ruku dobre majke? Moć poznajem. Harambašu Mehmeda Bekriju ne razumijem. A zašto i sam tako zaneseno pjevam davno, u narodu sročenu pjesmu o njemu i lijepoj Redžepaginici?

Čime li je Moć potkupila pjesmu da se probija čak i u njenu ljepotu? Možda smo krivi samo mi željni ljepota, mi, kojima je lijepo najvažnija činjenica, a sve druge činjenice ružna strana života i svijeta na koju se ne treba ni obzirati. Ali, zašto se, recimo, sveobuhvatna Moć carske uprave više boji naše nježne pjesme o ženi i harambaši, nego njene odanosti njemu i njegovog jatagana koji klanjem mrtvu sveti?

Moć!

Ali, sve ima svoju suprotnu isto tako snažnu stranu. Eto, recimo, ja ležim go na dušeku u toploj i svijetloj sobi. Djevojka se savila na koljena pored dušeka, djevojka u kratkoj svilenoj košulji do sredine bedara, češlja duge crne kose i polako počinje da plete snažne pletenice. Izdovoljeni, ali očima još željni jedno drugog, ćaskamo da nam ne bi soba neprijatno zazvečala prazninom. Pitam je:

"... a koga ti najviše voliš?"

"Jedno jare."

"Jare?"

"Ima Stevanija nekoliko koza i četvoro jaradi. Jednome sam ja, čim se ojarilo, namuzla na dlan materina mlijeka i dala mu da posrče. Otad traži mene i skakuće uza me vjernije, nego ona tvoja rundovina pred hanom. Ja ga zovem Skočitrk. Kad u hanu i oko hana nema nikoga, poigram se i popričam s njim. Ponekad kleknem i isturim glavu kao da bih da se čelom bijem s njim. On se igra oko mene, izgica se zadnjim nogama kô bajagi neka silna konjska sila koja ubija čiftekom, onda se izmakne, zatrči se povijene glave kao da će da se pobode sa mnom, pa se na pola pedlja od mog čela zaustavi, nakrivi glavu i gleda me iskošene glave, kao da pita: jesi li ti bena jedna benava, zar s ovakvom silom kao što sam ja, hoćeš da se biješ? A koga ti najviše voliš?"

"Od jučer... tebe."

"De, ne šali se!"

"Izgleda."

"Čula sam od jednog učenog, četiri noći je u hanu prenoćio. Veli, pitao neki musliman Muhameda alejhiselama, smije li musliman slagati. A pejgamber njemu odmah odgovori: smije u ratu i da udovolji ženi. Vi muškinje ratujete i optrčavate oko žena. Naučili ste lagati."

"Ja ne lažem."

"Ma, bježi, bolan, kao da ne znaš ko sam ja."

"Ne tičeš se ti mene - prošla, nego sadašnja i buduća."

"To ti mene opet mamiš u dušek. Pa, što, moja sjajna mjesečino, okolišaš toliko? Kad smo već navikli na kratke znakove..."

"Slušaj, preći ćeš u moju kuću."

"Šta kažeeeš?"

"Pod moj krov."

"De, ne šali se tako dušmanski!"

"Ne šalim se. Ibrahimu i tvojoj majci daću komad zemlje i onu zapuštenu djedovu ljetnu kuću. Ružicu ću, pošto rodi i opaše se opet snagom, udati za kakva dobra

radina momka. Daću im njivu, livadu i šumu povise Sunčanika, u sunčanoj strani. U vrhu četiri izvora. Ispod donje međe teče dobar potok. A ti ćeš poslovati po mojoj kući. Pa, oženio se ja, ili ne oženio, ti ćeš biti domaćica, a žena će onako nadgledati. Samo da..."

"A Emina? A Koluhijina kćerka? A ona Muhtarova? Hoće li one trpjeti mene? Izgubim Stevaniju, a bilo koja od njih tri mene otjeraju..."

"Ni jedna, ni druga, ni treća neće u moju kuću. Ako neku bolju ili goru izaberem, u te ne smije darnuti. Ti... sa sobom ne nosi ništa! Ako ti Stevanija dadne, povedi to jare koje voliš..."

"Ago, ili lažeš, ili nisi pri pameti."

"A koga još voliš?"

"Eh, koga još...! Odem ja u granje, za potpalu da saberem. Sretnem jednu staru bukvu, stara, a još lista i to, jadnica, jedva. Nazovem ja njoj selam i pitam je - kako si, neno, a ona meni - dobro sam dušo, kako si ti? Neno, je li ti duga zima bila? Pa i nije, kaže ona, odmorila sam se, drijemala sam, nisam se porodom trošila, a dobro sam se iz dubina hranila. A volim... znaš... kad kosci kose... briju travu do zemlje... ja im ranu ručanicu ili ručak odnesem... pogledam između otkosa, a ono jedna travčica, ili kakav cvijetak izmakao oštrici, stoji... čudi se... unaokolo sve pusto... a livadski cvijet ne voli samoću. Onda se ja sagnem, noktima pažljivo razgrnem zemlju oko stabljičica, izvučem cvijet s korijenom, pa ga prenesem u među, ili pod sami lještak, gdje kosa ne siječe, zasadim ga po njegovoj mjeri, zalijem, pa mu kažem - eto, sad imaš društvo, rasti, ne boj se, a on meni - baš ti hvala, nevjesto, i jesam se bio prepao... Eto, ago koga volim. I ti bi ovakvu budalu u svoju kuću doveo?"

"Baš takvu hoću."

"E, onda si ti luđi od mene, bogme!"

"Večeras ću tetku i Ibrahima preda se, pa im očitati... sve, od toga šta im dajem, do toga kad moraju na moj zov

doći da pomognu. A ti ćeš paziti na Ružicu da se ne pretereti... otežala je posve."

"A kad se oženiš?"

"A šta, ako se ne oženim!"

"Pa moraš imati ženu. I to spram svoje ljepote i ugleda. Ženu iz moćne kuće. Ženu koja će tvojoj Moći biti uvijek pri ruci da podupre, da pomogne. A ti da budeš najugledniji, najmoćniji, makar u ovo nekoliko sela uokolo..."

"Curice, ima nepojamno moćna Moć carske uprave. Ja se njoj mogu popišati pod brkove. Ima velika Moć kao što je ona u... Mehmeda Bekrije. Ona me se ne tiče. Ali ova tvoja dva bedra, i ta tvoja dva pazuha imaju nada mnom neku Moć kojoj odoljeti ne mogu. Sutra, uvečer doći ću po tebe."

Djevojčine ruke stadoše za potiljkom, tek su drugu pletenicu dovršavale. Otvorena pazuha mamila su na ugriz. Raširene zjenice kazivale da se cijelim tijelom i cijelim mislenim jezerom otvorila prema meni.

"Ma, je li ti to ozbiljno govoriš?"

"Večeras ću reći tvojoj majci i Ibrahimu da sutra do podne pređu u djedovu ljetnu kuću. Ružica će ti namjestiti tvoju sobu..."

"A što ću ti ja?"

"Aa... pa rekoh li ti? Ružica nosi dijete jednog mog čobanina."

"Stojana. To znam."

"Pa, eto, da budeš uz Ružicu, da obabiš, da mi pomogneš da je kasnije lijepo udam..."

"A hoćeš li i meni pomoći da se udam?"

"Hoću, ako te dotle ja ne prstenujem."

"Ago, ago, ne rugaj se!"

"Da se zakunem?"

"Ago, pa ti si budala. Znaš li ti kakva sam ja?"

"Dovoljno je što su uši čule, oči vidjele, a ovaj dušek pokazao."

"Da ti nisi pijan, ago?"

"A ako se moradnem zbog ko zna kakvog razloga koji je iznenada naletio, maknuti od kuće, ti ostaješ da vodiš domazluk. Ni tada sluga biti nećeš. Doći ću sutra po te, ako tvoja mati..."

"Ne tjeraj je još, zima je."

"Šta brineš o njoj kad te trovala?"

"A što ti misliš kako je siroti kopile u naramku pred svijetom nositi?! Sve što je i u žene i u ljude i u djecu nevolja pakosti nakupila, sve se jagmi da joj se naruga, da je popljuje, da se blatom ili kamenom na nju baci. Ko je kriv što je to tako? Ni ona, ni dijete. A ima li ženina duša toliko snage da svu tu zloću i udarce izdrži? Nema. Da me, bogdo, otrovala! I meni bi lakše bilo. Kud ću ja ovako... obilježena... na najgori glas udarena, među svijet? Ne igraj se, ago, molim te, ni sa mojom, ni sa njenom nesrećom!"

"Spremi se odmah!"

"Kuda?"

"Mojoj kući."

"Ja?"

"Ti. Ostavi tu pletenicu! Brzo! Neću izići iz ove sobe dok se ne spremiš."

"Aaa... majko moja!"

"Brzo, kad kažem!"

Skočim onako go da sa sekije odjeću dohvatim, ali me ona hitro a snažno uhvati oko pasa i s licem na mom trbuhu obori natrag.

Eeh, Bože!

Kakva još dva sata provedosmo! Nije za priču.

Pristajala je na sve plačući nasmijana i milujući me po maljavim prsima. A ja sam, budala jedna, glave prepune knjiških umovanja, kazivao njoj tiho, otprilike -

misli Vlast, misli sablja, misli dukat, misli dizdar, a misli i harambaša da su Moć. A jook, to su sve samo nasrtljive, u sebi nesretne, prema drugima nožem ili

grabežom okrenute nemoći. Moć je u tvojoj prirodnoj ljubavi prema jaretu, prema staroj bukvi, prema sitnoj travki koju je mašila oštrica kosca, Moć je u ovome što nas dvoje postajemo jedno u radosti, a bez štete i po koga, Moć je u tvojoj blagosti pred kojom bi i čopor gladnih vukova stao. Po zakonima takve Moći stvoreno je sedam nebesa i neizbrojivi rojevi zvijezda, po zakonima te Moći Sunce stalno jutrom izlazi i predveče liježe na smiraj, a Mjesec jezdi nebom i stalno se podmlađuje. Ta je Moć moćnija od svega, pa i od smrti same, jer je ona Moć ljubavi i stalnog obnavljanja života. Da nije nje, ni Zemlja ne bi nastala, pa i kad bi nastala, ne bi umjela da skladno kruži oko svog Sunca, što reče jedan Arabljanin, filozof, a pjesnik..."

Ugovorimo da ja dolazim njoj još nekoliko večeri. A ona će sa Stevanijom dotle urediti sve svoje račune i svidjeti koja je kojoj i da li je šta ostala dužna. Isprati me samo do sobnih vrata, zagrli me i šapnu:

"Dušo, Sulejmane, da znaš... još ja mogu roditi. Kraj sve moje nesreće, očuvala sam se."

Izvukoh se iz hana u prvu sumračicu, pa podbodoh konja u trk. Nisam ni dvije dekike* jahao, a iza raskošne snježne kitine po visokoj paviti iskoči Radovan na osedlanom konju. Vidim mu po mrazu na šalu pred ustima i po brkovima da je dugo čekao. Upitah ga - otkud on, zašto on ovdje, zašto u ovo doba, a on:

---

minute

"Onako... Reče mi Ružica da si zasjeo u hanu. Pa... ko velim... u han svraća svakojak svijet... pije se... Ibrahim često tamo veseli goste sazom... a gdje je rakija i svirke i pjesme, tu je i svađe, a gdje je svađe, tu je i oružja, a gdje je oružja, tu nečija glava mora pasti. Ja sam polako hodao oko hana, a ponekad... ovako... izvirivao uz drum... mogu kakvi ružni namjernici da naiđu, pa da ti na vrijeme javim..."

Okolišao je očevidno izbjegavajući da kaže šta sve zna. A ja... ja još nisam bio navikao na šutnju kao, eto, moj otac, a koliko je još seljaka osim oca, koji su prijateljevali s hajdučijom! Pa pitam blesavo razmetljivo:

"Čuo si za harambašu Mehmeda Bekriju?"

"Ja? Ne znam ti ja tu ništa, ago."

"E, ja znam."

"Ma, dobro je znati. Ali je još bolje ošutjeti. To se ne govori ni govečetu, kamo li čovjeku. A koliko ti, ago, znaš, a koliko ne znaš, za tog... kako to reče... aha, Bekriju... bolje je da ni meni ne kazuješ, kamo li, ne daj Bože, nekome drugom. Daa... noć vedra, a mlaka... uskoro će jugovina, a onda - eto mnogo putnika i uz drum, i niz drum."

"I hajduka."

"E, to nije moja briga. Nisam vješt tom poslu."

"A Stojan se ne javlja?!"

"Ne vjerujem da će... Mmmm, Boga mi, miriše jugov vjetar. Zakopčaj anteriju na prsima, ago, ozepćeš."

Slutio sam - izdogovarala se Stevanija s nekim, sa Ševalom, ali i još s nekim, jer, kad sljedeće večeri, dođoh, ona mi reče da će djevojka ostati još nekoliko dana u hanu, pa ću je tek tada moći odvesti. Zašto, ko je to zahtijevao, kome je potrebna, zašto baš još samo nekoliko dana, ne odgonetnuh na mrkom licu handžike. Upratila me ljubazno u odaju za akšamluk i terevenke. Sinoćnje društvo bilo je opet tu, ali je do Ibrahima sjedio Muhtar, veseo, polupijan, pričljiv. Bekrija lakom kretnjom šake

prema zastrtim nogama objasni da ne brinem, o društvu, a zatim pokaza mjesto do sebe. Satlik rakije, suha ovčetina, sir izmiješan s kajmakom i kukuruza... u malim sahanima na tepsiji čekali su mene. Bekrija nije pio.

Nezdravo podbunuo od sjedenja u zatvorenom, pokušavao je da bude veseliji, ali su i oči i grčevi oko usana često kazivali da trpi jak bol. Ne sjećam se o čemu smo sve ćaskali, nije ni važno, jer što muška rakija i ženska dokolica znaju nabrbljati, ni u tovar deftera ne bi moglo stati. Ali, pamtim jedno njegovo otkriće o samom sebi.

Naime, ja jesam bio zanijemio od pića. U glavi mi se ljuljala silna mora pijanih beskraja. Ne čujem saz Ibrahimov. Kao da negdje daleko, daleko cilikom plače i nekoga u pomoć doziva. Smeta mi Muhtarov glasan seljački smijeh. Podviknuo bih mu -

zaveži!

ali, ovdje samo ovaj čovjek pored mene zapovijeda, svjestan, sam, treba nešto značajno da mi kaže, a ja da slušam, znači - ćutati! Slušati! ali, od njega riječi nema. Brbljivo i neuko kao tobož trezven sagovornik, upitah ga je li sebi odredio kakvu životnu svrhu, ako je već odlučio da miruje kao poslušan carski podanik. On i ne pogleda u me. Milovao je nevidljiva, vjerovatno bolna koljena zastrta ćebetom i iskosice gledao u stranu.

"Aaa, svrhu!" pokuša da se probije smiješkom, ali ne uspjede. Smiješak zgasnu u nekakvoj umornoj tužnoj mudrosti. "Paa... čini mi se. Jer, čovjek bez cilja je goveče zalutalo među ljude. Isto tako, čovjek bez ljubavi je otvorena kapija za nakot pakosti i mržnje koje ga prije vremena rastoče. Pa, rode moj, isto tako, čovjek bez pjesme ili jauka još nije dorastao spoznaji o razlici između čovjeka i životinje. Svrhu imam. I ostalo ću sve u sebi i oko sebe srediti da ne budem samo živinče s imenom i prezimenom. I... biću moćan bar toliko da se usmrdjela carska uprava neće smjeti namjeriti na me ni kojim

oblikom svoje Moći. To je najvažnije. Ako sam sakat u noge, sve ostalo tjelesno mi je kao od čelika. Misao radi momačkom brzinom. Krv kola po svim pravilima zdravlja... jer, gusta, uležana krv u žilama opterećuje pamet jalovim mrakovima. Za pravu Moć treba imati sve to što ti nabrojah, a i još što šta, od ćupova dukata, do sigurnih, a poslušnih sljedbenika oko sebe. Ni toga mi ne manjka... Moć! Eto - svrhe o kojoj pitaš..."

I ja sam nešto blebetao, tobož učeno, da li me je slušao ili nije, ne sjećam se, je li me korio, ili me je savjetovao, ni toga se ne sjećam. Pamtim samo da me se više nikakva i ničija svrha nije ticala ni zanimala. Čekao sam djevojku...

A ona ne dođe.

Ja ne smjedoh pitati. Da li od stida ili od straha, ne bih ti umio reći.

Oprostih se nekako smotano i spetljano. I tek kad mi nepoznat, dobro utopljen za zimsku noć momak izvede sedlanika iz ahara i ja uvukoh stopala u uzengije, shvatih da sam čizme nazuo naopako. Desnu na lijevu nogu, lijevu na desnu. Odmahnuh rukom. Ne vele mi pješice uz planinu bježati pred carskom potjerom.

Radovan me dočeka na istom mjestu kao tjelohranitelj koji svoj posao zna. Ne progovorismo do kuće. Pomože mi da sjašem i preuze sedlanika. Izuh se u predsoblju dok je Đido mirisao čizme i čitao gdje sam bio. I ne razodjenuh se potpuno, a već sam ležao na dušeku raširenih ruku. Je li ko dolazio, je li pitao, šta sam ja i da li sam odgovarao, ne pamtim. Pijanica i pije da ne pamti.

Sljedeće večeri, ja - opet pored Bekrije na šiljte. Uđe Stevanija s tepsijom na rukama, a na tepsiji piće i mezetluk kao i sinoć. Stevanija za najtanji presjev svjetla veselija, spusti tepsiju preda me, pogleda u Bekriju upitno, Bekrija samo dva put zatvori oči - nešto odobrava, Stevanija iziđe ne okrećući mu leđa. Saz kuca, Ibrahim pjevuši, Muhtar i dvojica naoružanih, ali nepoznatih,

nasmijani slušaju Ibrahima, ja se uzvrtio - gdje je, zaboga, o n a... zašto ona ne posluži, treba da se dogovorimo... hoće li prelaziti meni ili neće, zašto ne siđe, da li je ikako ovdje, ili se u ovom mnoštvu nekakvih tajanstvenih, zamršenih pletiva ćutljive zavjere oko mene, izgubila nekud po nečijem nalogu, premećem se s bedra na bedro,

Bekrija mi dotakne vrhom kažiprsta koljeno i kaže:

"A ona će za dan - dva, ne brini!"

"Otkud znaš da baš o njoj mislim?"

"Nevolja me naučila gledati i znati."

"Nisam baš sasvim vješt mišljenju o ženama."

"Nemoj ni biti! Ko o ženi misli, obično pogriješi. Žena se može shvatiti samo nekakvom zajednicom iskustva i trenutnog osjećanja. Ja - koliko znam, žena je najbogatija kad je lijepa. Žena je najsretnija kad je voljeni voli. Nema žene koja i drugog nije zaželjela, to zapamti. Najzadovoljnije su one žene koje čuju kako muž kašlje otvarajući kućna vrata, a vide kako drugi, to jest onaj drugi, na vrijeme iskače kroz pendžer. Bez žestina ženine ljubavi pri začeću, nema ni velikog materinstva. Veoma pobožna žena ili krije veliku krivicu, ili nije stigla da je doživi. Nezadovoljena žena sveti se po kući mrzovoljom, a po komšiluku žestokim olajavanjem raspjevanih. Iza muškarca ostaju djela ili nedjela. Iza žene - djeca, nakit i zaboravljeno prezime."

"Vidi se da umiješ umovati i iskustvom i osjećanjem. Samo ti je sud o ljudima požestok. Sabijen u tijesne korice. Na takvu su te rečenicu sigurno nagnali i tvoji p o s l o v i."

"I zakon i bezakonje moraju biti sažeti, kratki i zapamtljivi. A što se muškinja tiče... je li... naročito tvojih godina... koji čovjek poseže za svakom koja mu se i slučajno primakne, u vlastitim očima nije siguran u se, pa mora da se potvrđuje kao natrkica tučnjavom, kao hrom brzim hodom, kao slabić kićenom sabljom. A za starije...

eee... koji čovjek od umorne domaćice očekuje noćnu svetkovinu, ili je pijan, ili svirep.

Jah!

Ja nisam ni jednu privjenčavao, ni domaćinstvo zasnovao. To ću učiniti uskoro. Jer sam stekao sve što treba da sazidam i ja svoju Moć koja je i na nebu i na zemlji, inače, prvi zakon. Nisam, ali sam uvidio da je muž ogledalo svoje žene, a žena - svojih zabluda o sebi. Vrlina žene je unajmljen sluga njenoj ljepoti. Vrlina muškarca je oružje za održanje prednosti ispred drugih. Prostakluk žene je nesvjestan gnjev zbog nerečenih gubitaka i nesreća od djetinjstva, preko djelovanja do bračnog dušeka. Prostakluk muškarca je razmetljivost u se nesigurnog nasilnika. Pogledaj Muhtara! Za jednu carsku akču, sve bi nas svojom rukom poklao. Za kadijin blagonaklon smiješak, sve bi nas prijavio dizdaru i pomogao mu da nas povješa. Ee, ali ima Moć koja i vjernog carskog psa drži na uzdi. A ta Moć to je moje ime. Ako bi se ma kome... mome... računajući i tebe, sine Hasanagin, a njegovom krivicom, što ružno dogodilo, iduće noći sve bi njegovo imuće pogorjelo i on u njemu. Zato igra na obje suprotne strane i mora da služi dvije na nož zakrvljene Moći. Mene i carsku upravu. Eto, zato je onako prostački razmetljiv. A pjesma je, bolan, kao i molitva. Treba je pobožno slušati..."

"Mnogo učim od tebe, priznajem."

"Ne obavezujem te ni jednu riječ da zapamtiš. Ja ti samo popunjavam vrijeme. Nestrpljiv si. Nema nje. Doći će. Biće još žena i u tvom životopisu. Za nekima ćeš krišom plakati. Zbog nekih ćeš kleti rođenu majku što te je rodila. A preporučio bih ti da, ako ikako možeš otrpjeti, onoj Emini više ne ideš."

"Otkud...?"

"Znam sve. I o njoj. I o Huseinu. I o tebi. Ne idi!"

"Samo smo prijatelji..."

"Eeh! Sad si slagao. Sigurno prijateljstvo se stiče ili zajedničkim podvigom, ili velikim ulogom obostranog strpljenja. Lijepo poznanstvo se da i kupiti. Ali se otrov neprijateljstva da sakriti pod najsvileniji smiješak prisnosti. Ne idi! Ona te mrzi. Jer, nisi Husein. Ona se sveti. Zbog nje možeš i vješala zaraditi."

"Hvala ti na savjetu. Moj učitelj mi jednom reče da djevojčici kažu - pokaži šta znaš, djevojci - šta imaš, a zreloj ženi - daj šta daš!"

"Hahaha! Eh, baš smiješno! Je li ti još šta o tim stvarima kazivao?"

"Kaže: žena je zamršene prirode. Od nje uvijek očekuj iznenađenje! Ne drži mnogo do njene riječi! O njoj ti je uzalud razmišljati. Ništa sigurno domisliti nećeš. Pri susretu s nepoznatom, za nevolju, procijeni joj samo - lice, usne i hod. Prvo zbog ljepote, drugo zbog dobrote, a treće da joj pročiteš porijeklo. Poslije toga - ili bježi, ili navali, pa šta ti Allah da."

"Sulejmane, prebrzo piješ, ali još bistro govoriš. De, malo, zaustavi se s pićem! Znam, nestrpljiv si, nema nj e. Nauči se da trpiš što nekog dragog nema uza te. Uvijek čovjeku neko drag nedostaje. Meni će ona moja... pjevao si... Redžepaginica nedostajati dok sam živ. Misao o njoj mi je tužna i teška kao kiša jesenja u šumskoj pomrčini. Nije ni ona bila baš... sasvim... je li... svetica. Često je hvalila svog Redžepa. A koja žena često i glasno hvali svog muža, krije jednog, a možda i dvojicu. I ona, tako... ali, ja je zaboraviti neću...

Jah!

A Emini ne idi!"

Bije saz. Ibrahim se raspjevao:

"Miloduhu bilje najmilije,

od tebe mi Đurđev omilio..."

po sobi plove ponjave duhanskog dima, u glavi se moje more besmisla ljulja i pokušava da nađe nekakve

svoje tvrde obale o koje bi se naslonilo, ali uzalud. Iskaču pijana pitanja i biju iznutra o tjeme

heej, probudi se, spavaš li to i sanjaš li to, ili je ovo ta takozvana stvarnost? Brzo utvrdi - kako je otac mogao prijateljevati s ovim razbojnikom? Zašto i kuda je otišla djevojka Stevanijina? Zašto razbojnici bivakuju u hanu izloženom radoznalom oku vlasti? Otkud i Koluhija u harambašinoj živoj tajanstvenoj računici? Zašto te Radovan sačekuje i to samo kad u han ideš, a ne... recimo... i kad se Emini noću u kuću uvališ? Zašto Ibrahim ne sijeli kod kuće otkako ja dolazim u han? Zašto Muhtar ovdje ne psuje neposlušni narod, nego zjali i rokće kao poluuman šumski čovjek? Otkud baš Radovan... pa Stevanija... pa Ružica ništa ne pita... ovdje, izgleda, samo ja osjećam potrebu da pitam, jer ne znam ništa, a drugi znaju sve...

Zadrijemam ne odgonetnuvši ništa kao vo prazne jasle.

Probudim se.

U svojoj sobi.

Nada mnom Ružica. Mokre peškire smjenjuje mi na čelu. Pitam je... pitam je sva pitanja od pijane noći, ona srdita što sam pio, odgovara kratkim opomenama - ne bulazni ago, ne pitaj, ago, to se ne pita ženu, ago, nikad ga nisam vidjela, ago...

ja se otmem njenom naporu da me otrijezni, skočim dohvatim bardak s rakijom, nagnem dva tri put, tobože se trijeznim, a ono... samo rastjeram užase glavobolje i mučnine i nadosipam u želudac na sinoćnju rakiju...

U prvi mrak opet sam u hanu, naćefleisan toliko da sam jedva pogodio ulazna vrata. Društvo isto. Mehmed Bekrija na istom šiljtetu, pokriven ćebetom do pojasa ispod ćebeta viri balčak iste sablje. Ne pitajući, sjednem do njega. Bog zna šta sam mu nabrbljao, koliko ipak pamtim... valjao sam mu gluparije o tome kako bih i ja rado utekao u hajduke, samo dok imanje rasprodam, a

najbliže rasporedim i smjestim tako da imaju dok su živi. U nekoliko navrata osjetio sam da prelazim granice dopuštenog, studene oči iskusne zvijeri opominjale su me, ja sam samo malo zapinjao, pa opet...

dok ne počeh shvatati Bekrijine riječi:

"... a hajdučija je čudna bratija u kojoj tebi takvom jezičavom hamzeviji mjesta nema. U toj jednoj riječi - hajdučija, sastali su se i svirepo razbojništvo i plemenita pobuna, a ti ni za jedno sposoban nisi. Sastale su se duge godine patnje i povremeno, neobuzdana veselja, ti - prvo ne bi izdržao, a i u drugom bi kod treće čaše zaspao kao balvan. Sastali su se strava šutnje za bukvom sa prstom na obaraču i radost od pravedne osvete ili od bogata plijena, a ti bi se za bukvom vrtio, o plijenu bi zapitkivao - kako, zašto, koliko, kome, a zašto to, ukoliko se ne bi prije toga onesvijestio videći mrtve glave i prosute mozgove. Hajdučija su i potajni dogovori s pohlepnim trgovcima i inat - šutnja živog nabijenog na kolac pred radoznalim očima svjetine. Ti, tebe bi trgovci, otprve prevarili, a na kocu bi urlikao zazivajući Allaha u pomoć. Hajdučija je stalan ustrajan neposluh moćnoj carskoj zapovijedi i potpuna pokornost blagom uputstvu harambaše.

Ti ne znaš ništa o tome, hamzevijo, tebi su knjige mozak uspušile. A šta veliš na ovo? Vlast mami napaćenog hajduka za obilan novac, kuću u varoši i sjajnu odjeću, on postaje progonitelj hajdučije, brži od vuka, vještiji od iškolovanog gonioca i grozniji od najravnodušnijeg krvnika. Ha, kako bi ti takav takvome utekao ispred očiju, ispred same puščane cijevi? Nikad se ne zna šta je planini teže - da li kad je zamete mećava, ili kad je čisti vlast.

U hajduke se ide od nevolje, od nesreće, a ne od knjiga. I ja sam... Ali, ja sam na vrijeme shvatio da se ne može dovijeka hajdukovati. Ima starost. Ima bolest. Zato treba hajdukovati mudro i s računicom koliko to sreća dopusti. Pa onda - od svega sakupljenog u zlatu i

stvarima graditi svoju kulu i svoju Moć. Jer, biti moćan u prevelikom carstvu nemoćnih podanika, još je jedini pametan razlog da se čovjek za nešto bori.

A ti nisi čovjek Moći. Ti ćeš, kad li, tad li, uteći ili Bogu ili caru pod skute njegove Moći.

A sad, sine Hasanagin, zapamti: sve što si čuo i vidio ovih dana, niti si čuo, ni vidio. Zaboravi! Inače će ti neko odrezati glavu. Jer, u ovim poslovima milosti nema. Eto tako! Jesi li zapamtio? Trijezniš se brzo, vidim. To je dobro. Znači, riječi si razumio posve.

Nego, da mi ovaj eglen prekinemo! Ustani i po mraku napipaj vrata one gornje sobe. U sobi te neko čeka. Hajd, požuri! Hahaha, kako ti oči zasjaktiše! Požuri, šejh-efendijo! I njoj se učkur na dimijama već sam driješi. Eh, mladosti, mladosti! I ja sam tako... Pazi po mraku da ne udariš glavom o što tvrdo!"

Da li na njegov znak, ili sasvim slučajno, tek - u predsoblju se nađe Stevanija, sa čirakom dvopercem i osvijetli mi uz merdevine i do vrata koja sam zapamtio. Uđem. Prema mjesečini u prozorskim staklima, vidim je kako stoji opuštenih ruku, na sred sobe.

"Sama?"

"Sama!" šapće.

"Hoćeš li paliti svijeću?"

"Bolje je ovako. A znamo se..."

Da ne pričam. Da ne ponavljam. Svitalo je, a mi još goli, zagrljeni.

Ustanem, okupam se u toplom hamandžiku, odjenem se, darujem je šakom srebrenjaka i u dvije tri rečenice utvrdim ono što sam joj prvi put izgovorio, obećao, ponudio.

Siđem u prizemlje. Mejhana prazna, provjetrena, studena, tuđa. Provirim na pendžer. U avliji nikog. Pođem u susjednu sobu, ali se preda mnom uspravi umorna, od zla života jedom najeđena Stevanija. Pitam je - gdje je Mehmed Bekrija, da ga pri odlasku pozdravim i

da mu zahvalim i da mu obećam da ću i večeras sjesti pored njega. Stevanija me gleda mrzovoljno i pita:

"Kakav Mehmed Bekrija?"

"Onaj... što je sjedio u lijevom uglu."

"Dva mjeseca niko nije sjedio na tom mjestu."

Srdito joj pokažem kesu s kuglicama čudnog mirisa i djejstva.

"Onaj koji mi je ovo dao."

"Ne znam ja nikog ko ti je to dao. Ali, toga ti je ostavljeno u bisagama za dvije oke."

"Ko je ostavio?"

"Nisam vidjela."

"A gdje je onaj kicoš-veseljak s kojim sam bio?"

"Nikakvog kicoša, ni veseljaka nisam vidjela od lanjskog Petrov-dana."

"Aaa... a gdje onaj što mi je prvi put prihvatio konja i uveo ga u ahar?"

"A otkud ću ja znati ko je sve tvog konja uvodio u ahar?"

"Gdje je Ibrahim sazlija?"

"Aaa... Ibrahim! Paa... svrne ponekad u han."

"Pa jesam li ja lud, ili...?"

"Nisi ti, ago, lud, nego nisi pametan."

"Kako to?"

"A gdje si ti vidio da jedna Stevanija umije odgovoriti na svako tvoje pitanje?!"

"Je li moj konj u aharu?"

"Jeste. Nahranjen. Napojen. Osedlan. A u bisagama ti je za dvije oke tog lijeka."

"Stevanija, Stevanija!" stojim i glupo šapćen njoj u lice, a ona oči ne skida s mojih, umorne, staračke, nevoljničke oči jedva čekaju da se oslobode tereta od svega što gledaju. "Stevanija, šta se to zbilo?"

"Šta će se zbiti? Han kô han. Dolaze. Prolaze. Plate. Neki nemaju da plate. Ja ih bogme, niti dočekujem, niti ispraćam. Samo sam tvog oca Hasanagu ispraćala.

Urijetko je navraćao. A tada sam ja bila još u snazi... a i drukčija su vremena bila... Bog da mu dušu prosti, duševan bješe."

"Stevanija, djevojka sutra predveče prelazi u moju kuću."

"Znam."

"Otkud znaš?"

"Ee... dijete, otac ti ne bješe tako ljubopitljiv. Pravi domaćin niti pita, niti odgovara u nevakat".

"Aaa, tako!"

"Jest."

Tutnem joj u šaku dva dukata. Ona ih ravnodušno ubaci u veliki džep na crnoj suknji, pored snopa teških ključeva.

"A planina još ne huči. Da najavi proljeće."

"Ne huči, ne čujem."

"Aha, e pa moj sokole, od Boga ti zdravlje."

Niti sam se čudio, ni u sebi protivio toku stvari onako kako ih je predvidio razbojnik Mehmed Bekrija. Izgledalo je kao da sam ih ja smislio, pa mi po dnu srca struji blaga radost što sve jeste takvo kakvo jeste, što današnji dan ne traži više od sutrašnjeg, što sutrašnji ne izaziva nikakvu strepnju od neizvjesnosti.

Dva dana je hučala planina, jaki južni vjetrovi skupljali su se i vitlali u njenim beskrajnim prostranim krošnjacima. A kad ih se dovoljno nakupi kao vojske na zborištu, okrene teška i snažna jugovina niza strane u sela, u pitomije zirate. Niti se moglo na njivu izići, jedva se preko dvorišta pretrčavalo, kokoši su dremovno

izvirivale iz ćumeza, goveda su koristila kratka zatišja da istrče i drpnu koji zalogaj sijena, krovovi su na kućama i na aharima škripali u kliništima boreći se da ih vjetrovi ne podignu i ne ponesu tamo gdje zidova nema. Jugovina je jaukala oko kuće, kapci prozorski cviljeli od opasnosti da ne budu istrgnuti. A sve je nas to zabavljalo, zbijalo bliže jedne drugima i veselilo nadom da će snijeg za koji dan ili sat biti stjeran sa zemlje, a sunce prigrijati najavljujući proljeće.

Sjedjeli smo u velikoj sobi - ja i Ibrahim na sećiji, tetka na ćilimu, odozdo nalakćena na Ibrahimovo bedro kao zaljubljena nevjesta, došli nam na sijelo, a zbog prejake vjetrušine možda i noće, imaju gdje, baš nas briga i za to, a Ružica na ovnujskoj kožici po ćilimu, uza zid, plete vječiti ženski plet, smijucka se, Ibrahim je već zagazio u šesti fildžan rakije, ja sam tek pri trećem, između nas izmiješani kajmak i sir, a pred svakim i komad pšenične pogače iz mlina... Ja bih da zapjevam, nešto mi došlo da nadvičem to bjesnilo južnih vjetrova oko kuće, ali od dječje obijesti, tek samo da grlo isprobam, pružim prst prema Ibrahimu da ga upozorim koju ću zapjevati, pa da me dragim sazvučjima sa žica uvede u pjesmu, kad se Ružica trgnu i osta ustrašenog vida prema pendžerima.

"Šta je, mlada majčice?" pitam pomalo pijano.

"Negdje nešto gori."

Svi trgosmo poglede.

Po oknima je izvana povremeno svjetlucalo neobično crvenilo. Poletim kućnim vratima, malo otškrinem, jer topla oluja hoće u kuću da je iznutra razvali, Ružica ispod moje ruke uprte u dovratak, proturi glavu, ne gori ništa naše, ništa blizu nas, ali... uz put kroz selo, gore, bukti kuća plamenom vodoravnim onako kako ga olujina pribija, raspiruje i upravlja.

Nije stiglo ni šest sedam ljudi da se okupi, a Eminina kuća je ležala pred nama kao ogromno ognjište po kome

vjetar još uvijek raspiruje žestoki žar. Ahar otvoren dvije krave puštene muču zloguko, kokoši zaslijepljene ne umiju da iziđu iz ćumeza, konj se pomamio, njišti i golemo žarište optrčava. Izgorje kuća i u njoj Emina. Razbacasmo žar ka zapadu da ne dohvati daščane krovove ahara, hambara i kukuruznog salaša i nijemi stadosmo da zurimo u golemo ognjište koje gasne pred nama, kad mi iza leđa proturi ruku između tijela i lakta - Ružica. Viče da nadviče olujinu:

"Agoooo, agooo, gledaj!"

Kažiprstom pokazuje prema jugozapadu. Mi svi stali skamenjeni. Nebo podliveno titravim crvenilom požara.

"Gori Kudelj!" arlauknu kovač.

Gonjeni vjetrom rastrkasmo se opet svojim kućama. Po selu svjetlucaju osvijetljeni pendžeri. Niko ne spava. A niko se ne usuđuje da pojaši konja i trkom da izvidi šta se zbiva u varoši... kako je planula... koliko je zahvatila vatra... ko je preživio... da li se ko od rodbine spasio... Čekalo se jutro.

A jutra počeše osvitati s naviljcima najstrašnijih vijesti. Posljednja bješe: stigao ferman, sve sposobno za vojsku odmah da se pod oružjem i sa suhom hranom u torbi sakupi pod kudeljskom tvrđavom. Ide Kara Mustafa Ćuprilija na Beč.*

Iz sela odoše i Ibrahim i Muhtar i Kovač i jedan kovačev i dva Ibrahimova mlađa brata i još osam ljudi.

Na Beč!

A s Beča se ne vrati niko od Kudeljana. Rekoše da se Koluhijin sin Vehab vratio, ali nije htio natrag na očevinu, nego je okrenuo prema nekakvom Semizovcu, a gdje mu dođe taj Semizovac, daj ti znaj!

---

* Vidi knjigu "Hodža Strah" od istog pisca

Za Mehmedom Bekrijom pođe priča da je spalio i Emininu kuću i Eminu u njoj i Kudelj i čaršiju u njemu. Samo je ostao čitav Koluhijin dućan i uz njega još dva nečija manja. Ali, uz priču ostadoše i pjesme o njemu. Kao zainat svakoj pameti!

Još se sve te strahote ni strave od gubitaka najdražih i najbližih u kući, u požaru i u ratu ne smiriše, a sa sjevera pokuljaše u Bosnu gomile raspamećenih koji izbjegoše krstu ili nožu nekakvog Savojskog...

Ja zaboravih na škole. U Kudelj sam išao samo petkom da klanjam džumu. Ružicu i dijete odvedoh u manastir Lovnicu na krštenje, a pratio nas je Radovan, dok smo nas dvoje na dva moja sedlanika izmjenjivali dijete kad bi nam kome ruke utrnjele. Ružica osta pri svom da se djetetu nadjene djedovo ime. A ja darivah kaluđere i djetetu stavih na čelo dukat.

Vrtio sam se po kući i imanju da dovršim bar malo ljetine i od kuće do Kudelja da ugovorim što se ugovoriti ne da, a to je da me čaršija plaća za službu u džamiji i da čaršiji idem na noge po svoja sutrašnja uvjerenja.

Predviđao sam da ću pred sjecivima ociju moje buduće supruge, pred njenom radoznalom pakošću i pakosnom zavišću, neke poslove teže uraditi, pa zbrzah da to što prije učinim. Podmazah dobro onu pisarsku životinju (neka mi životinje oproste!) pa mi on predivnim krasnopisom ispisa sve što Radovanu i Ružici treba napismeno: da su slobodni seljaci i da nose moje prezime, a i da posjeduju šezdeset i dva dunuma zemlje u Sunčaniku, što oranice, što livade, što šume. Platih osaćanskim* dunđerima da mi, radeći danju i noću, sagrade pristojnu domaćinsku kuću od ćerpiča u Sunčaniku i uz kuću ahar za krave, konje i nekoliko koza i ovaca iz mojih stada. Nabavih njihovu domaćinstvu nešto prostirke, suđa i najprečeg alata, od dvije sjekire, do šest srpova. Čak im dadoh sagraditi i kokošinjac, pa za mraka predjutarnjeg prenesoh sam jedno jato iz svoje avlije. Nabacih njima dvome brašna, masla, loja, soli, graha, kukuruza u zrnu i burence od desetak oka dobre rakije. Isplakao sam se videći gdje će živjeti daleko od mene najdraža. Ali ne otkrih nikom... da ne pričam dalje! Pijan, gotovo bez svijesti i sav u suzama okrenuo sam prema Vilića hanu. Koliko sam tamo ostao, ne sjećam se.

Osat - selo u opštini Srebrenica, poznato po izvrsnim graditeljima, od ranog srednjeg vijeka do danas.

Ludio sam po pustoj kući. Tetka je obigrala sve zaseoke, sve kuće u njima, raspitujući se ima li mojoj boljetici lijeka.

Nema.

Niti će biti.

Mučeći bojnog konja po kalovitim putovima, po svakakvim uzbrdicama i preko brdskih čaira, smirivao sam se i slijegao u nekakav poraz, težak i konačan, u gubitak što sam sam sebi učinio, a koji se ničim i nigdje nadoknaditi ne može. Naviknuh se na to osjećanje kao na nemilu košulju od kostrijeti, kao na stalan bol ranjene žuči u žličici. A Koluhija je požurivao s pripremama za moju ženidbu.

Tu svetkovinu počeše najavljivati zli znaci. Najprije uginu Mađa. Pošla, stara i zanemogla, od tora kući, srušila se na po puta, zaspala i u snu izdahnula. Zakopao sam je i ožalio kao kućno čeljade. Jedanaesti dan poslije toga Đido potjerao srne, a naletio na šest vukova. Dva je razbucao, ostali su njega pojeli. Našao sam samo kadifeni vrh njegove njuške i komad vilice s dva zuba. To zamotah u svoj rubac i smjestih pod strehu ispred kućnih vrata da mi je uvijek na vidiku kad iz kuće izlazim. Ostali porod Mađin bio je poslušan, opasan čuvar, ali se ne sprijateljih ni s jednim okom njihovim. Očev bojni konj obolje od zatvorene mokraće i umrije na moje oči. Ljetna oluja gradonosna razbaca po cijeloj kotlini seoske stogove sijena i tek sadjevenih pšenišnih snopova, pa i moje. Umlati kukuruz u zemlju. Pa i moj. A meni, po vrhu, odnese i krov s mlina i podrobi ga. Život se poče mračiti.

Dan mi i ne bješe tako težak. Huseinov sedlanik je poda mnom poigravao od jutra do mraka lako kao da mu je to samo zabavna priprema za ozbiljniji pohod na Beč ili na Persiju ili u stepe kozačke kud je inače sve bosanska konjica odlazila. Dan tako, ali pusta noć nikako. Uzalud umor, molitve, one Bekrijine kuglice, a ponekad i pola bardaka rakije. Sna nema. Zaturao sam se u nedođije

izmišljotina ili uspomena. Najčešće se sve vrtjelo oko Ružice. Ali se jednom sjetih svoga učitelja kako zguren, bijel i žmirkav, sjedi na šiljtetu i govori meni:

"Zapamti, iz središta zemlje, pa kroz sve njene naslage i slojeve, pa kroz korijenje, kroz šape, papke i tabane, pa kroz stabljike i vršike, kroz potiljke četveronožnih i tjemena nas dvonožnih, prolaze osovine bitka prema gore ka nekom svom sazviježđu, zvijezdi ili zamišljenom sjecištu njihovih putanja gdje primaju zakone nastanka, rasta i kretanja. Pa se odatle istim putem vraćaju ka središtu zemlje.

Hod kroz nas, gore i dolje, događa se u isto vrijeme i on nas održava, svejedno jesmo li uspravni, iskošeni ili ležimo. Svako rođenje pali i uspostavlja tu putanju iz središta zemlje prema gore i natrag, kroz svaku jedinku. Svaka smrt je znak da se ono odredište gore u svemiru ugasilo.

Ee, ali dragi moj, svaka jedinka koja živi od te osovine kroza se, zrači vodoravno oko sebe bezbrojnim nevidljivim silnicama koja prožimaju druga bića i prijemom istih odgovara od svega što čula i misao mogu dohvatiti uza se i kroza se, na javi ili u snu, svaka takva jedinka tako održava nagone, potrebe i utvrđene oblike zajedničkog. Pa i ti nagoni i potrebe i utvrđeni oblici kao recimo - ljubav, mržnja, samilost, pakost, zločin, ispomoć i slični, koji bi htjeli svaki za se da se otrgnu i zasnuju se kao jedinka, ne mogu nikako iz ove suštastvene i strogim propisima određene kuće u kojoj su nastali i u kojoj će nestati, pa im, efendum, ne preostaje ništa drugo, nego da se unutar kuće-jedinke vrte kao protivriječja, bore, potiru i ponovo ispravljaju milom snažna uma ili silom zanavijek date okolnosti.

I onaj uspravni odlazeći-povratni, i onaj vodoravni zračeći-povratni put su zajedno - temelj života. A svaki život ima svoju sudbinu određenu osnovnom uspravnom i neizmjerjem vodoravnih povezica. Tako, sve što nastaje

i traje, ima svoju uslovnost nastajanja Svega. Mi živimo od njegovih snaga, a služimo kao potvrda da ono postoji. Sve je suštinom sadržano u Svemu na trajno gibljiv i promjenljiv način.

Jesi li shvatio?

Nisi?

De, ispecider nam veliku džezvu kahve! Eh, kako ne možeš mišljenjem da dokučiš Boga! Samo ga osjećaš kao travka u nezrelom čairu. I, bezbeli, misliš na kakvo mlado žensko. Budalo, pa i ta tvoja žudnja je samo djelić onog uspravnog-povratnog uslova opstanka i vodoravnog traganja tvojih zračenja za nekim spajanjem, a radi vječite obnove Svega sadržanog u Svemu. Magarčino!

Zaboravljao bih brzo dragog i namćorastog učitelja koji je istim misaonim naporom pio svoju dragu kahvu i baratao umovanjima o smislu i tajnama bitka. Pa bih se nastavio vrtjeti po sobi kao zvjerka u kafezu.

Ali, kad Ševala posvršava nekakve meni nepoznate poslove sa Stevanijom ili i s njom i meni nepoznatim, pa preseli meni, dan postade predug za čekanje, a noć prekratka za sve ono što smo oboje i htjeli i činili. Ružica je primi kao rod, ali se udalji od mene i pogledom i riječju.

Od prve noći, nešto s Ševalom nije išlo kako treba. Davala se kao najzaljubljenija nevjesta, održavala kuću kao raspjevana mlada domaćica, nosila se čisto i lijepo kao da će sad Ružici ili Stevaniji ili nekom svom u goste. Primala je darove što sam ih petkom donosio iz Kudelja i radovala im se kao iznenada obradovano dijete. Sve, sve, samo jedno - ne! Nije dopuštala razgovor o ženidbi njome. Čim bih to spomenuo, smrkla bi se i lice bi joj se podlilo oštrim žutilom koje gomila razloge za svađu. Pokušavao sam u nekoliko navrata da odgonetnem taj nagli prelaz iz ciktavog veselja od užitka u neprobojan otpor. Ne mogadoh odgonetnuti. Niti ona htjede objasniti. A objašnjenja je moralo biti.

Dok mi jedne noći, gola, iskoprcavši se ispod mene i sjednuvši na ivicu dušeka ne poče siktati:

"... pa jesi li ti, budala, šta li si? Meni je Bekrija naredio da ti budem vjerna. I lijepo mi je što sam vjerna. I još ljepše mi je što me ti tako voliš. Ali, on mi je zabranio da se udajem za te. Reče mi - on će, to jest - ti, zelen i nestrpljiv, navaljivati. Ako čujem da si ga smotala, odrezaću ti glavu! Tako je zapovijeđeno."

Ja shvatih.

Mehmed Bekrija je kao zastrašujuća Moć ulazio u sve širi krug i bogatih i siromašnih. Toj Moći i o njoj se pjevalo. Pred njom se strepilo, a i sama pomisao na nju opominjala je oštrije nego na carskom Divanu utvrđen i podanicima u glavu utuvljen zakon. Kažem, njoj i o njoj se pjevalo. A ona je sama sebi bila najslađa pjesma. Bojao sam se i koraka naprijed u razmišljanju o toj strašnoj obmani i još strašnijoj samoobmani koja ne zna ili neće ništa da zna o prolaznosti, a i trajnost je suviše pojednostavljeno shvatila.

Kakve je nepojamne sile skršila tiha snaga sveprisutne mijene! Neka je Allah na pomoći Mehmedu Bekriji, ali kako je i kuda je u sebi zabasao, nije na dobro. U strasnim zabludama - nagomilane nagrade odjednom se isprevrnu u kaznu. Ne, ja dalje ne smijem... Neka sve između mene i Ševale bude onako kako je ona prihvatila Bekrijine zapovijesti! Lijegali smo i dalje zajedno, ali u mraku. Dok sam ja Ševalu ljubio, Ružica je moje usne dočekivala. Kad je ona mene kršila, ravnodušno sam se pokoravao tom bjesnilu moleći Boga da mi ta obaveza strpljenja što prije mine.

Ne ponudih Ševali vjenčani prsten ni jednom više. Ali, kad se počeh spremati za prosidbu Koluhijine kćeri, rekoh i trgovcu i njegovoj kćeri da će Ševala sa mnom kao ukućanin ostavljen u amanet od čovjeka čijih se amaneta valja strogo pridržavati. A u stvari, Bekrija je njoj

zapovijedio da čuva mene, od mnogo čega, s kraja na kraj počev od ozebline, do otrova u fildžanu.

Nisam se čak ni začudio kad mi je to otkrila, svejedno što nisam shvatio zašto je na to pristala. Ali, nema slučajnosti. Pod tim imenom kriju se nerazjašnjene okolnosti.

Nema tajne koju neće saznati nebo, žena, trgovac i povijest. Ja sam strogo čuvao jednu, mada svjestan da se kod toliko svjedoka očuvati ne da.

Kad mi bi javljeno da je kuća gotova i popunjena kako sam zapovijedio, naredih dvojici novih mladih najamnika muslimana da pripreme sve što treba meni, Ružici s djetetom i Radovanu za kratak put. Pozvah oca i kćer i strožije, nego što su navikli da mene čuju, rekoh da se brzo spreme da idu sa mnom. Zgledaše se upitno, ali pred mojim, od skrivenog jada gotovo zlim pogledom, poviše glave i izvršiše.

Mekim livadskim putom jašem ja naprijed na Huscinovom sedlaniku. Za mnom Radovan vodi osedlano ono moje konjče na kojem sam doputovao izdaleka, sad već ugojeno i živahno. Na njemu u sedlu Ružica s djetetom na rukama. Materinstvo joj sve crte omekšalo, pa je ljepša, Bože, ljepša nego onog jutra kad sam je gledao kako se umiva na avlijskom točilu. Ne smijem ni da se okrenem. Bojim se da od žudnje za njom ne presiječem dugo utvrđivanu odluku od koje bi i nebo i ja pod njim zajedno proplakali. Tovarni konj vezan ularom za kuskun Ružičinom paripu nosi što su oni pošteno probrali iz kuće kao svoju poputninu. Jašem prvi da ne

presvisnem od vlastite odluke koja se mora izvršiti, ili ćemo nas - ne više dvoje, nego troje, sami sebe u crno zaviti. Leđa osjećaju oštre upitnike i Radovanovih i njenih očiju. Ali koraci potvrđuju ujednačeno da idu i da će ići za mnom, jer se od mene nikakvog zla ne treba bojati. Ne mogu da odgonetnu samo zašto sam jutros tako povikom i šutnjom srdit i zao. Ni kuda sam s njima naumio. Da nebo zna, kako mi je, od žalosti bi nam prepriječilo put nečim neprohodnim.

Za neupuna dva sata hoda stigosmo u Sunčanik pred lijepu bijelu kuću, mnogo bogatiju od kmetovske, ali nešto skromniju od gazdinske. Zaustavih konja. Ne gledajući u njih od straha da ne proplačem, naredih Radovanu da pomogne Ružici sići s konja. Iz sedla, resko kao starješina u vojnom pohodu, izrekoh:

"Radovane, ovo je vaša kuća. I ahar za krupnu i ahar za sitnu stoku. I sve ostalo što je uz kuću. Sagradio sam vam je u znak zahvalnosti za vjernost. Evo ti tapija na kuću i zemlju. Pogledaj uokolo! Granica imanja ti je šumom obilježena zatesima u stablima, a njivom i livadom okrečenim kamenovima međašima. Od danas se i ti i ona prezivate mojim prezimenom kako u tapiji piše. A dijete prezivajte kako hoćete, ili po tebi djede, ili po nesretnom ocu! Konj na kome je Ružica dojahala, a i ovaj tovarni, pripadaju vama. Radovane, evo ti i tapija da možeš slobodno nositi oružje kakve imaju svi hrišćani koji naseljavaju Istočnu Bosnu iz Hercegovine ili drugih krajeva. Radovane, uđi u kuću, u prvoj sobi na čiviluku imaš jednu preobuku za svaki dan, a drugu za praznike. Obuci prazničnu i opaši se oružjem! Ružice, vatra vam je u predsoblju, na ognjištu, potpaljena. Počni odmah spremati ručak! Neka vam je sa srećom! Dvije stvari ne smijete činiti. Ti - Radovane, ne smiješ zahvaljivati. A ti, Ružo, nikad, zapamti - nikad više meni na oči ne izlazi!"

Stoje zgranuti, zgledaju se unezvijereni, pa onda oboje u me zjenicama kao u čudovište koje nije od ovog

svijeta ni od ljudske pameti. Ružica jednim trzajem tutnu dijete zanijemjelom ocu na ruku, utrča unutra, kratko bi, istrča, viknu ocu:

"Soba... ćilim... sećija... tvoja odjeća i oružje o čiviluku... peć..."

vrnu se natrag, pa opet na prag kao da je u kući vidjela samog Nečastivog:

"Još jedna soba... zastrta... dolap... dušeci... jorgani... sve čisto... novo... moje ruvo... ulazi, šta čekaš, ulazi, gledaj! Pa korači jednom pobogu, što si se skamenio!"

jednim vrtnjem uskoči u kuću, osta malo dulje, iskoči na prag:

"Ostava... brašno... grah... loj... maslo... jabukov pekmez... so... alat... sjekire, lopate, trnokopi, srpovi, kose, a ispred soba i ostave ognjište, verige, bakrač, uokolo suđe, kašike, pa unesi dijete, ne mogu ti sve nabrajati ovako, ulazi i sam razgledaj!"

Radovan ponese dijete polako, iskosice, korak po korak, ne skidajući vid s mene, kao da gleda sveca ili možda budalu. Ružica protrča pored njega, odjazi aharska vrata, viknu da je otac čuje pred kućom:

"Heej, krava... tele... žensko... jasle pune sijena..."

vidje manju pojatu, provali u nju kao bjegunac, vrati se, pa opet za ocem koji je već unosio unuka u kuću:

"Šest ovaca i ovan... koze..."

ugleda kokošinjac, otvori ga, jato kokoši s velikim seljačkim pijetlom pred sobom, raspršise po avliji, Ružica se vrati, ne zna šta bi, glednu u me, ja joj kažiprstom pokazah podrumska vrata, ona provali unutra, a kad se pojavi na pragu, nastavi vikati ocu koji se još nije iz kuće pomaljao:

"... kace, rakija, plug, konjska orma..."

a kako se otac ne pojavi, nastavi meni da viče, pa iznenada shvati da ne treba meni govoriti, stade, radosno uzbuđenje od tolikih otkrića presjeni preko lica sumračicom srditog pitanja:

"Ovo sve... nama?"

"Vama."

"Posve?"

"Čula si. Posve."

"A zašto?"

"Da te ne gledam."

"Mene? Pobogu, što me omrznu toliko?"

"Previše si lijepa. Previše si draga. Budeš li mi blizu, mogu oboljeti u pameti i unesrećiti i tebe i dijete. Čula si zapovijest: nikad, nikad više da mi ne izađeš na oči! Bićeš sretnija, mirnija..."

"Neću."

"Šta nećeš?"

"Neću ništa od ovog!"

Pritrča. Uhvati konja za oglav.

"Makni se!" viknem.

"Neću."

"Išibaću te korbačem pred ocem."

"Neću. Heej, ago, pa ti si sav pomodrio. Pašćeš iz sedla. Sav se treseš. Siđi, napojiću te rakijom. Čekaj, smotrila sam... tri glave šećera... sad ću ja... vode i šećera, ago, heeej, ne zakreći konja!"

Vidio sam samo Radovana kako izlazi, ali sad u novoj odjeći kakvu nose ugledniji domaćini hrišćani u ovom kraju. U ruci mu nova kolijevka. I u njoj unuk koji dreči, vrijeme mu da doji, njega se ne tiču gluparije ili muke odraslih, on hoće mlijeko materino. Samo to čuh i vidjeh u naglom zaokretu konja. Kao da gonim prebrze vukove pred sobom, nagnah sedlanika niz meke livade, suludo i bezglavo.

Brže od Tatarina preletjeh do Vilića hana. Konja ostavih samog na hanskom dvorištu, a ja utrčah. Zapih se gnjevno i bijesno bolujući i odbolijevajući jedinu razumnu odluku svoju, čija sam ja najveća žrtva i mučenik.

He!

Rekoh maločas da nema tajne koju neće saznati nebo, žena, trgovac i povijest. Kad se tek drugog petka, izmršavio i islabljen pojavih Koluhiji na dućan, dočeka me brižno i posadi kraj sebe. Poslije pozdrava i praznih brbljarija o zdravlju i vremenu, pita me oprezno:

"Sulemane, sine Hasanagin, zar si je baš toliko volio?"

"Koga?" pitam iako znam o kome pita.

"Onu vlahinjicu."

Mrzovoljno i kao sasvim nehajno gunđam:

"Smetala mi. I smetala bi mi kad se oženim pravom."

"Jah, nova kuća, preko šezdeset dunuma očevine, trista jedanaest groša u gotovu... i sve ostalo... Boga mi si ih lijepo darivao."

"Ima me ko braniti od hajdučije."

"Hajdučija ti je to i zapovijedila."

"Kooo?"

"Mehmed Bekrija. Jah! Pametno. Dobro. Plemenito. Kad bi svi tako... a ne kao beg Kotlo što oguli leđa Radovanu.

Ti im još i svoje prezime dao?"

"Jesam."

"Sad si u rodu s vlasima."

"Svi smo mi od njih postali. Još prije nego što je Mehmed El - Fatih podrobio Bosnu. Mi smo bili - oni. Oni ne žele biti - mi. A Bog je jedan."

"Teško je učena nadgovoriti. Nego, de da o poslu malo promuhabetimo! Koliko si krstina pšenice sadjenuo? Osamdeset i dvije?"

"Znaš, a pitaš."

"Trgovina je mudrost provjerena podatka... E, hoćemo li i danas o svatovima? Ili da ostavimo za idući petak?"

"Za idući. Dok malo prizdravim."

Od te boljke nisam se oporavio ni do dana današnjeg.

Tek druge jeseni se, bez neke vrele želje, oženih Koluhijinom kćerkom. Svalih sebi samo još jednu nevolju

za vrat. Rađala je svake treće godine, a svakog jutra trovala me kletvom što je kao gospodsko dijete dovedoh u ovu klisuru, u ovu seosku pustahiju koja joj stalno smrdi na konjski znoj i goveđu balegu. U nevoljama zatrovana života podupirao sam se, ali urijetko, onim harambašinim kuglicama od trava i tamjana, a kad bi njihovo djejstvo minulo, hvatao sam se ili rakije ili teška posla, pa sam rintao dok se ne bih srušio. U dugim zimskim noćima, dok je varošanka hanuma spavala, tješio sam se uspomenama na Ružicu. Ee, tad, pogotovu poslije poluoke rakije i dobra mezetluka, na sekiji ili u dušeku s dragom Ružicom, povremeno sam se vraćao sebi nekadašnjem, a i nju izmišljenu, sa sobom u te radosti uvodio, pa su nam sve strašne Moći sazdane na divljem ili zakonskom grabežu i nasilju bile do grlatog smijeha smiješne. Zagrljeni, rugali smo se njima svojim neuzimanjem njihovih strahota u obzir. Bilo nam je tada, ili možda tek meni, samo do užitka, pjesme i igre, ali što bješnje igre tijela svakom sputavanju uprkos. Pa sam tad usrdno molio -

Bože, učini da moje tijelo prenese kao nasljedni miraz kroz krvotok i meso mojih potomaka samo ovu makar i izmišljenu radost koja se ničega ne boji ni na stravi jave, ni u užasu sna. Amin!

Kad čovjeku starost kucne na kapije života, valja mijenjati navike, hranu, kašalj i želju. Bože, kako sadašnjica brzo odleti u prošlost sve uvijeniju u izmagline razmekšalih sjetnih prisjecanja. A budućnost se pojavljuje kao tanak mračak neizvjesti koji sve gušći biva.

Pobune pomamne od žestina razloga, splašnjavaju u staračku mrzovolju prema svemu i svakom i gube svrhu osim što je ima prazan blebet ljudima opterećenim prečim poslom. Da mi Ružica ne dolazi u san i u duge sate polusnene šutnje, zamolio bih Allaha da me odmah preseli u neki drugi oblik trajanja jer je ovaj potrošio sav svoj smisao osim onog djelića što ga sjećanje na Ružicu popunjava raskošnim užicima i skrivenim suzama.

U džamiji, petkom, govorio sam i dalje, govorio, govorio. U prazno, bez obzira na broj prisutnih i njihova uvažavanja mene. Ništa ne pokrenuh, niti promijenih.

Zaboravio ja da pobune imaju mnoga jalova ljeta i duge nijeme bijele zime. I da jed i gnjev naroda mogu stoljećima trajati kao razliveno a nejako more mrke polumrtve šutnje. I da pobuna ište zbijanje snaga jednom strašću zavitlanih, a sveobuhvatnim razborom vođenih. Zaboravio je tvrdnju Mehmeda Bekrije da ni jedna pobuna nije dosegla ono radi čega je dignuta. Većina je ubrzo zgasla u vlastitoj krvi ili od protivnikove moći ili od svojih unutrašnjh proturiječja. Ako je neka i pobijedila, preskupo plativši svoju krunu, raspala se ubrzo u nekoj svojoj mani. Ili u grabežu i tiraniji svojih vođa, ili u surovom besmislu svoje mirnodopske tobožnje zakonitosti. Ostajem ja i dalje strastan pristalica i vjeran sljedbenik učenja dragog Hamza-babe. Ostajem ja i dalje sjaktiva sablja protiv svakog nasilja ma kako se ono zvalo. Ali, kad mi u san ili u polusan dođe Ružica, dao bih sve pobune svijeta za jednu iskricu ljubavi iz njenog oka. Ali

se ne kajem što sam otkinuo Ružicu .od sebe da bih ispunio jedno sveto načelo.

Koliko mi je potajnih obavijesti došlo, smiri se Mehmed Bekrija u dalekom kadiluku, u varoši bogatoj svime, od svile po dućanima, do mrtvih glava skupljenih i s ove i s one strane granice. Prve polovine prve godine imao je teškoća. Dvojica slavnih karavanbaša koji su se često sjekli s hajducima, kleli su se da su Bekriju viđali kako kao hajduk napada naoružane pratioce dugih kolona konja pod tovarima. Četiri trgovca koji u njemu odmah vidješe moćnog i bezobzirnog bazardžana, napisaše optužnicu i otpremiše vješta momka u Carigrad. Kad s vezirskog divana stiže zapovijest da se imenovani ispita i, ako je kriv, odmah, odmah živ nabije na kolac i tako nabijen isturi na najviši tvrđavski zid, trojica kadija iz ovog i dva susjedna kadiluka brzo otposlaše odgovor da oni glavama i imetkom jamče da ovo nije Mehmed, nego Mahmut Bekrija, a da se u ovaj kadiluk sklonio iz straha od razbojničke osvete, jer je mnogo doprinio da se njegov rođak Mehmed Bekrija, razbojnik, harambaša i omrznut pljačkaš otruje i ostavi negdje na neznanom mjestu u planini zvjerinju za gozbu.

Varoški kadija objavi to vjernicima i čaršiji. Ona četiri trgovca tužitelja za nekoliko mjeseci spadoše na prosjački štap. Dvojica karavan-baša moradoše odseliti, jer više ne dobiše posla. A Mehmed, a sada Mahmut Bekrija zasjede u čaršiji tako da se kadiluk brzo prestade čuditi i pomiri se s njegovom sve prisutnijom i glasnijom Moći. Na jednom od šest ćepenaka njegovih dućana - kadija,

muderis i imam u džamiji i tvrđavski dizdar imali su čast da s njim popuše po čibuk i popiju po džezvu kahve. U njegove dućane stizala je roba sa sve četiri strane svijeta, a da je malo ko vidio kad i iz kog pravca. Iz Beča, iz Venecije, iz Selanika, iz Krakova, iz Perzije i ko zna sve odakle ne, dolazili su trgovci, bogati i oni još bogatiji da s njim utanače ugovore, a svaki potvrđeni ugovor kod kadije značio je zvek dukata u kadijinu kesu, a ni dizdaru nije manjkalo. U Stambol su jednom godišnje odašiljani zvanični izvještaji i već prve godine je tvrđeno i zvaničnim pečatom potvrđeno da je ovdašnji čuveni trgovac Mahmut Bekrija učinio mnogo da se bar ovaj dio granice smiri, upada s druge strane nema, ne čuje se više da je igdje hajdučija na tri dana konjskog hoda unaokolo orobila neki karavan, pohvatani su poznati hajduci, šest pravoslavnih, četiri muslimana i dva katolika za kojima su godinama izdavane potjernice, a da je svemu tome doprinio mnogo Mahmut Bekrija, svojom mudrošću, milosrdnim srcem koje ne štedi kad siromahu treba pomoći, a moćnom toliko da ga sve tri vjere u ovom kraju smatraju velikim stubom carstva i primjerom kako Allahova milost silazi na tjemena pravednih. Otud su stizale zapovijesti da se javno izrazi zahvalnost trgovcu Mahmutu Bekriji. A Bekrija je zasjeo u obnovljenu, proširenu i mnogo bolje utvrđenu kulu stare i izanđale begovske porodice i u čaršiju kao pojam kako se brzo, vješto, javnom dobrotom i tajnim ratom s protivnicima stiče sve veća Moć.

Pred jedan od svojih dućana na čaršiji dolazio je na konju. Najbrži momak pomogao bi mu da sjaše, da na zgrčenim stopalima pređe na Ćepenak i namjesti se na svom šiljtetu, odjeven svečano kako dolikuje njegovoj Moći, dostojanstveno zamišljen kako priliči čovjeku neizmjerljivog znanja i iskustva i uvijek s blagonaklonim smiješkom moćnika spremnog da svakog nižeg od sebe

pomno dosluša i pomogne mu riječju, zlatom, vrećom žita ili uticajnom preporukom.

Ženio se kako se iz knjiga vidi, tri puta i sva tri puta mladim i zdravim djevojkama iz kuća moćnijih od njegove, ali koje su ženidbom postupno priznavale njegovu nadmoć i pokroviteljstvo. Po kući je plakalo ili puzalo, osme godine po prvom vjenčanju, nekoliko i muške, i ženske djece, a sve tri žene su živjele zadovoljne i nakitom i dušekom i slagale se, makar i kroz zube. Znale su da gospodar zna vješto baratati i korbačom. Oko kuće i ahara s konjima vrzmalo se momaka dovoljno za jaku posadu u kuli. U planini je paslo samo krava muzara - osamdeset i jedna. U polju je, kad bi došlo vrijeme, ječam želo i do stotinu žetelaca. U brdima zob i čaire kosilo preko četrdeset kosaca... Bilo bi besmisleno navoditi brojke o bogatstvu i primjere o širini i dosegu uticaja njegove sve veće Moći. Ko je htio, mogao je pod skutom te Moći lijepo zaraditi. Ko bi se suprotstavio, nešto bi mu se krupno, a crno dogodilo ili za mjesec, ili za godinu. Strah i korist u svijesti podanika uzvisiše brzo do - dotle u ovim krajevima nedostižnih visina Bekrijinu Moć.

Desete godine, na dva dana prije Petrov-dne, sjedio je Mahmut Bekrija na ćepenku dućana sa zlatnom, srebrenom, gvozdenom i bakarnom robom, zagledan u lulu čibuka, šutljiv i nešto više podbunuo. Momci su na prstima obilazili oko njega. Prolaznici samo rukom - na srce, na usta, pa na čelo pozdravljali, i ne očekujući da ih on, tako zamišljen, a tako moćan, primijeti i otpozdravi.

Niko se ne začudi što se na čaršiji pojavi skromno odjeven ali dobro naoružan konjanik na prašnjavom i do trbuha blatnjavom doratu, nemirnom, odmornom ždrijepcu. Preko lica je nosio crn povez koji je pokrivao davno zamladjele rane od odrezanog nosa i desnog uha. Takvih je po graničnim drumovima i čaršijama s obje strane granice bilo dovoljno da ne začude ni dokonog.

Konjanik obiđe pogledom dućane, pa nagne konja pred onaj, na čijem je ćepenku sjedio Bekrija. Smiri konja. Zgleda se s Bekrijom. Prepoznadoše se. Bekrija, ublijedi, posegnu rukom za kuburu u sillahu, ali iz obje ruke konjanikove grunuše dvije male puške i prikovaše Bekriju uz duvar. Putnik zadjenu male puške za pas, iz njedara izvadi savitak hartije prevezan običnom kanafom, hiti ga mrtvom Bekriji u krilo, naglo okrenu konja i odjuri. Sve to nije trajalo dulje nego što bi vjernik izgovorio "Allahu ekber!"

Začudo, na dženazu ne dođe mnogo bogatijih, ni bilo ko od carske uprave. Ali se sleže krajiška sirotinja iz dva kadiluka šuteći o tome koliko je dobra vidjela od poginulog. Onog istog dana kad je trgovac ubijen, kadija je poslije ikindije namaza pročitao pismo pred vjernicima koji su prepunili džamiju. Zbog toga na sahranu ne dođeše mnogi bogati, ali nagrnu sirotinja.

A pismo je glasilo:

"Nižem ti ovu sitnu jaziju koju ti nećeš stići da pročitaš, ali hoće ostati dunjaluk. Dovde me je doveo jad, a što u pismu pišem, to piše moj čemer. Sve zbog tebe. Dvadeset i dvije godine čekam ja dan kad ću da ti zavrnem vrat. Jer, carska zapovijest se izvršiti mora. Moj rahmetli otac poslat je čak iz Vidina u kudeljsku tvrđavu. Uglavnom zbog tebe. Bio je vješt traganju za takvima kakvih ima po cijelom carstvu i drugijem zemljama. Svaku zapovijest službe smatrao je svetom obavezom. On je digao tebe s one zimske loge u planini Jahorini. Tri konja je pod sobom satro goneći te po onim visijama i

klancima, a onda je nastavio pjesice. Po pomahnitalim mećavama i zimskim noćima u kojima i pljuvačka pod jezikom mrzne, bio ti je stalno na tragu, ali si mu se izgubio negdje oko Orlovića. Znao je da su ti se stopala smrzla. Sve je pretražio, dan hoda desnom i dan hoda lijevom u širinu obalom Brzelena. Jer, carska se zapovijest izvršiti mora. Ne nađe te. Zbog toga bi pozvan pred sarajevskog dizdara i po nalogu kadijinom zadavljen u tvrđavskoj tamnici. Po istom nalogu, ja, kao mlad bimbaša, bijah upućen iz budimskih ljepota u smrdljivi Kudelj za dizdara. Zbog tebe. I takvih kao ti. Ali naročito zbog tebe.

Gonio sam te i tragao za tobom i u snu i na javi. Jer carska se zapovijest izvršiti mora. Pogotovu ako je združena s ognjem gnjevne osvete i mržnje u duši čovjeka odgojenog na carskom dlanu i naučenom svemu u sedlu na carskom konju.

Na Beč nisam bio obavezan ići. Javio sam se dobrovoljno. Zbog tebe. Prvo, da se oslobodim tebe kao morije. A drugo, slutio sam da bi se ti, Allah te prokleo, mogao sakriti u neku od vojski u pohodu, nadajući se samo velikoj pljački, a ne carskoj pobjedi. Ali sam se tek pod Bečom sjetio da ti sa smrznutim stopalima ne možeš na vojnu. Gnjevan što si me tako napravio još većom budalom, nego što sam, tukao sam se kao razjarena zvijer. Jednom sam, pod samim zidinama, stao, sjeo i zaplakao nad svojom nesrećom. Zbog tebe. Tu su me opkolili četvorica dušmana, svezali me i odveli u ropstvo.

Radio sam s ostalim robljem u nezdravim rudnicima kamene soli. Devete godine u teškim okovima, na mojim rukama je umirao jedan momak iz brzelenskog zaseoka. On mi reče da si ti spalio kuću i u njoj moju dovijeka najdražu ženu. Opet me spopade gnjev koji mi zapali zamrlu želju da izvršim carsku zapovijest, a u vezi s tobom. Nekako se oslobodih okova na nogama i pokušah pobjeći samo tebe da nađem i da tvoju odsječenu glavu

bacim pred noge sarajevskom kadiji. Uhvatiše me, bičevima mi oguliše leđa, još teže okovaše i vratiše u slani rudnik. Pokušah i drugi put. Uhvatiše me, odrezaše uho, nos, jezik i pustiše.

Prosio sam odatle, pa sve do grada koji se zove Ahen, a od tog grada, natrag sve do Beča, pa od Beča do na sarajevsku Baščaršiju. Na cijelom tom putu sam kažem, prosio, ali ponegdje i krao, ponegdje i otimao. Nakupio sam bio podosta i srebrenjaka i dukata. Od toga se u Sarajevu odjenuh i obuh kao običan Bošnjak, ali i naoružah i kupih dobra konja. Zbog tebe. Da nađem tebe. Jer, carska se zapovijest izvršiti mora.

Dvadeset i dvije godine te tražim, Bekrijo, da ti presudim za sve. Kad mi živ, posljednji put u oči pogledaš, možda ćeš tada shvatiti sve o silnoj mržnji carskog čovjeka koji te proklinje dvadeset i dvije godine, od mladosti do unakaženog lica koje više nikakva žena ni pogledati neće. Sve zbog tebe, gubava zvijeri i tvojih prijatelja hamzevija prokletnika i na ovom i na onom svijetu."

Bekriju je prokazala njegova žena na jastuku mladog kadije koji je kao lijep i učen neženja stanovao u Bekrijinoj kući i obećao najstarijoj domaćinovoj kćerki prsten. Kadija javio u Travnik, a vezir poslao pravog osvetnika koji je u njega služio kao konjušar.

Živa čovjeka uvijek neko izda: ili žena, ili puška, ili dojučer siguran drug, ili pamćenje, ili snaga, ili nada zidana na snu. Neće samo odan konj ili vjeran pas. Ali i

oni, kad ih ljubavno ludilo snađe, zaborave s čijeg su dlana lizali slatke darove i milost povjerenja.

Pisane i potpisane istine radi, red je kazati da je Sulejman Vitešić dugo obavljao džumu petkom u Kudelju i da je poslije molitve podučavao vjernike svojoj nauci o Bogu, caru, pravdi i nepravdi. Ali, događalo se, i za njega, tako učenog, nešto neshvatljivo. Preživjeli muslimanski svijet, iz oduzetih sjevernih krajeva, od krupnih begova, do sitne sirotinje, sjuri se najvećim dijelom u Bosnu, ko na predjedovinu, ko za sjekiru da od šuma pravi krčevine i nova imanja. Bosna ionako tijesna, postade još tješnja i tijelu, i novcu i duhu. Pa će tu tjeskobu ponijeti u sebi kao prokletstvo i kad bude prostrana. Unezvijereni svijet sve je slabije slušao one koji su zvali na pobunu, branili pravo na nju i tumačili je i kao vjerski i kao svjetovni zakon i obavezu. U sebi izgubljeni svijet vrtio se tražeći sigurniji oslonac od prazne hodžinske priče. Jedina stvarna snaga pod čiji se skut moglo skloniti bješe Moć carstva. Umjesto da budu još veći pobunjenici u uvećanim nevoljama, podanici stadoše još usrdnije upirati poglede molbe i nade u Stambol. Šejh Sulejman nije mogao da dokuči sve tajanstvene putove kojima se nevolja, umjesto u hrabar čin, izvrgne u još gore robovanje, u sljepilo Službe, u zaošijanost mržnje prema drugome čije samo prisustvo prijeti ili imetku, ili životu. Pa, iako je osjećao kako njegove riječi o pravdi i nepravdi, o nemoći koja treba da se ratoborno propne, i o Moći koja nikakvim zakonom osim svojom snagom, nije potvrđena, iako je po licima prisutnih vjernika petkom na

džuma-namazu vidio kako se njegove riječi kotrljaju mimo ljudi kao prazne kuglice, on je i dalje govorio i govorio i govorio. To mu pređe u naviku, pa zaboravi na mjeru kojoj se zavjereništvo smije pred nekim iskazati. A carska Moć, iako ranjena i ranjivija i spolja i iznutra nego prije, bilježila je svoje privrženike, a i svoje protivnike.

Mjeseca junija a godine hiljadu sedam stotina i druge bi u Kudelju pri izlasku iz džamije, uhvaćen, u tvrđavi okovan gvozdenom halkom oko vrata i teškim tučanim bukagijama oko nogu, a halka i bukagije spojeni niz prsa i noge dvostrukim lancem dovoljnim i da se najdivljiji medvjed mirno predvede pred dželata. Tukući ga i na svakakve druge muke udarajući, za mjesec dana hoda dovedoše ga u Stambol. Stiže uvečer, a već ujutru bi u okovima predveden pred šejh-ul-islama i još osam najučenijih i vjerskim zakonima najupućenijih staraca.

Postaviše mu mnoga pitanja. On je odgovarao mrko, kratko, znalački i svaki mu je odgovor sijevao kao protivstav starcima. Kao da se time užurbano svetio za duge godine praznog govorenja jadom i čemerom ubijenim vjernicima u gotovo zamrloj bosanskoj kasabi. Kao da se iznenada pred njim pojavio ognjeni stub smisla sveg proteklog i budućeg opstanka na ovom i onom svijetu, kao da je ostao jedini pravi božji sljedbenik koji ranjenog i od svih napuštenog Boga fanatično brani sa svetom sabljom u ruci. Njegovo učenje svodilo se na tri osnovna zakona: prvo, Bog je jedan, pa pošto je svemoćan i bez njegova se znanja i odobrenja na zemlji ništa ne događa, u njega može vjerovati i vjerovanje iskazivati kako ko hoće, jer su i razlike u tome, stvar Božje volje; drugo, ni car ni carska uprava nikojoj zemlji nisu potrebni jer se pošteni ljudi mogu pametno i brzo o svakom zajedničkom poslu dogovoriti, a izvršilac njihove volje jeste time njihov najamnik, a ne gospodar; i treće, nasilje carske uprave stjeralo je, samo kao primjer da se uzme Bosna, gotovo svaki svoj dio osim carskih i

vezirskih i begovskih dvorova u pakao kakav ni zvjerinje nije zaslužilo.

Zaključio je, smiren i nagorko nasmiješen pred razjarenim starcima, da je od svih vlasti najgora - dobro smišljeno bezvlašće. A pošto ono drma carstvom svojom Moći i samovoljom, prikazujući se kao najpravednija i Kur'anu najbliža živa slika prave vlasti, to je sve njeno krvava laž koja će mnoge narode u crno zaviti, mnogo crnje i strašnije nego dok je nastajala. Živi bili, pa vidjeli!

U ovim nečuvenim bogohulnim, iako umno sročenim stajalištima učeni starci prepoznaše nauk prije stotinu i nešto godina isječenih ili zadavljenih ili obješenih hamzevija, nazvanih tako po Hamza-dedi Orloviću, šejhu, iz sela Orlovića u kadiluku Birče. Njihovo uništenje zapovijedili su i vodili Mehmed-paša Sokolović i njegov prethodnik, a u Bosni sarajevski i prusački kadija, pa je stoga nekoliko desetina hiljada glava, od Banje Luke, preko Jedrena i Anadolije do persijske granice, mahom sirotinjske i učenjačke, odletjelo bez prava na sahranu po islamskim propisima. Zbog toga starci jednoglasno odlučiše da se i Sulejman Vitešić, sin Hasanagin, iz Bosne, posiječe sabljom, da mu se trup veže konjima za repove i rastrgne, da se komadi tijela isijeku i bace izgladnjelim psima posebno izvježbanim za tu namjenu.

Šejh-ul-islam koji izreče ovu presudu, zagleda se zamišljeno preda se. Star, umoran bjelobrad mučenik od astme i kostobolje razmišljao je neko vrijeme o presudi kao o nekoj svojoj maloj usputnoj nevolji. Umorno podiže sijedu glavu, bijele obrve pođoše u vis ka ivici svilenog saruka, a bolesnički tih glas upita osuđenika:

"Imaš li kakvu želju koju ti možemo ispuniti dok ti sablja ne prereže vrat?"

"Imam. Ne molim. Izlazim u susret tvom pitanju. U avliji ove carske zgrade vidio samo desno veliki cvijetnjak. Tražim da mi se odmah ubere jedna ružica. Nju ću staviti među zube koji su mi poslije mučenja preostali. Ali da

izviruje između krvavih usana. Neka ostane tu i kad se moja glava zakotrlja po prašini".

Zahtjev bi prihvaćen, glava odrezana.

Derviš Sušić: ČUDNOVATO

Izdavač:
IP "Oslobođenje public" Sarajevo

Za izdavača:
Džemaludin Alić, direktor

Urednik:
Samija Rizvanović

Likovna i tehnička oprema:
Dubravka Turčalo

Štampa:
GIK "OKO", Sarajevo

Za štampariju:
Fikret Uštović

Tiraž: 1.000

Sarajevo 1992.

ISBN 86-319-0236-5

Knjiga je objavljena uz finansijsku pomoć Fonda za kulturu B i H.

Na osnovu mišljenja Ministarstva za obrazovanje, nauku, kulturu i fizičku kulturu Skupštine SR BiH, od 21. 2. 1991. godine broj 02-413-28, redni broj 44 priloga I, primjenjuje se posebno povlaštena poreska stopa od 3 %.

Derviš Sušić romanom »Čudnovato« ugrađuje još jedan vrijedan kamenčić u mozaiku bosanskohercegovačke povijesti, literarno oblikovane njegovim dosadašnjim prisustvom na stranicama nezaobilazne proze u nas...

Dramatski oblikujući radnju protkanu sušićevskim dijalozima i monolozima autor uz pomoć svojih junaka meditira o čovjeku, življenju, ljubavi i patnji. Veze on vještom romansijerskom rukom sa stranice na stranicu životnu stazu Sulejmana Vitešića, s Ružicom, Bekrijom, bosanskim seoskim golemim imanjem na koje se vraća napustivši visoke škole da ne bi ugasio ognjište, te da se ne zaboravi porodica Vitešić...

Miroslav Prstojević

Roman »Čudnovato« Derviša Sušića tematski se veže uz povijest Bosne i Hercegovine u vrijeme otomanske uprave i čini vezu između djela »Hodža Strah« i »Nevakat«.

»Čudnovato« je zapravo roman o ljubavi i vlasti, o uzaludnosti intelektualne misli u zemlji Bosni kojom noću hode hajduci i carski asker, i gonioci i gonjeni, i u kojoj se nikad nije znalo kako će ko omrknuti a kako osvanuti. Sušićevo djelo je strogo srezan roman o nevolji poštenja, o otporu vlasti, o uzaludnosti borbe protiv nje, ljudskoj sljepoći i nemoći, te je kao takav, stilski savršen i jezički bogat i otmen, jedno od najvrednijih proznih djela naših pisaca u Bosni i Hercegovini.

Džemaludin Alić

izdavačko
preduzeće

"Oslobođenje public"